

LIBER MEMORIALIS

**REPETYTORIUM
CZYLI CO MAŁY RZYMIANIN
POWINIEN WIEDZIEĆ O ŚWIECIE**

FONTES HISTORIAE ANTIQUAE

Zeszyty Źródłowe do Dziejów Społeczeństw Antycznych

pod redakcją

LESZKA MROZEWICZA
MARII MUSIELAK

Zeszyt XXXIII

LUCIUS AMPELIUS
LIBER MEMORIALIS

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

LUCIUS AMPELIUS
LIBER MEMORIALIS

LUCJUSZ AMPELIUSZ
REPETYTORIUM
CZYLI CO MAŁY RZYMIANIN
POWINIEN WIEDZIEĆ O ŚWIECIE

Przekład, wstęp i komentarz
BARTOSZ JAN KOŁOCZEK

POZNAŃ 2016

Tekst łaciński zgodny jest w wydaniu: Lucius Ampelius,
Liber memorialis: Was ein junger Römer wissen soll, Lateinisch und Deutsch,
hrsg., eingeleitet u. übers. v. Ingemar König, Darmstadt 2010

Recenzent: prof. dr hab. Marian Szarmach

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016

Seria wydawana staraniem Instytutu Kultury Europejskiej UAM w Gnieźnie

Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego „Preludium 9”
o nr 2015/17/N/HS3/00014
pt. *Konteksty odniesień do greckiej historii w łacińskiej literaturze erudycyjnej
okresu pryncypatu*,
finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Projekt okładki: Ewa Wąsowska

Na okładce: Nauczyciel odpytujący ucznia, relief z sarkofagu
Marka Korneliusza Stacjusza, II w. po Chr. (Luwr, Paryż)

Redaktor: Ewa Dobosz

Redaktor techniczny: Elżbieta Rygielska

Łamanie komputerowe: Eugeniusz Strykowski

ISBN 978-83-232-3049-6

ISSN 1506-5898

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
61-701 POZNAŃ, UL. FREDRY 10
www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl

Dział sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 8,00. Ark. druk. 8,75

DRUK I OPRAWA: EXPOL, WŁOCLAWEK, UL. BRZESKA 4

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Czas powstania <i>Liber memorialis</i>	8
Autor i adresat dzieła	12
Cel powstania, charakter i treść dzieła	17
Tytuł dzieła	20
„Bibliografia” wykładu Ampeliusza	22
Tradycja rękopiśmienna	25
Stan badań	27
Uwagi do tekstu	29
 Lucjusz Ampeliusz, Repetytorium	 33
 Komentarze	 94
 Bibliografia	 134

WSTĘP

Do dzisiejszych czasów dochował się zaledwie skromny ułamek piśmiennictwa grecko-rzymskiego, w obiegowej opinii dzieła najwybitniejsze, wyselekcjonowane przez potomnych, od tysięcy już lat czytane w szkołach, stanowiące przedmiot uczonych komentarzy i rozpraw, punkt odniesienia dla kolejnych twórców literatury, sztuki, teatru i kina. Na uboczu literatury pięknej, a trzeba pamiętać, że styl i estetyka wypowiedzi były wówczas równie ważne dla poety, retora, jak i historyka, bytowała literatura specjalistyczna, fachowe traktaty, poradniki i encyklopedie, natomiast na jej marginesie utwory takie jak *Repetitorium* (Liber memorialis) Lucjusza Ampeliusza. Dzieło to, co, jak możemy stwierdzić z zupełną pewnością, nie miało na celu ani unieśmiertelnienia jego autora, ani tym bardziej nie było przeznaczone dla szerokiego grona odbiorców, wbrew wszelkim przewidywaniom przetrwało. Zaginęła bowiem niemal cała twórczość poetów i uczonych aleksandryjskich, niemal cała rzymska literatura archaiczna, dzieła annalistów, tragediopisarzy, encyklopedyczne prace Warrona, traktaty cesarza Klaudiusza, jednego z ostatnich znawców kultury Etrusków, wybrakowane są pomniki rzymskiej historiografii, zamilkli na zawsze geografowie, starożytni etnografowie a nawet, z nielicznymi wyjątkami, powieściopisarze, przetrwał natomiast niewielki konspekt wykładu stworzony przez anonimowego nauczyciela. Nie został znaleziony na wysypisku śmieci w Oksyrynchos, nie posłużył nikomu za uszczelnienie beczki, czy też kartonaż mumii ubogiego człowieka, jak w przypadku wielu innych, nierzadko wybitnych dzieł. Z jakichś powodów utwór Ampeliusza nie tylko przetrwał aż do czasów średniowiecza, lecz miał jeszcze szczęście zostać odnalezionym w XVII w., wydany i rozpowszechniony, zanim jedyny manuskrypt zaginął.

Od kilkuset lat *Repetitorium*, które nieprzerwanie pozostaje na marginesie zainteresowań uczonych, nie istnieje nawet w świadomości większości filologów klasycznych, a co dopiero zwykłych ludzi, jest nadal wydawane i tłumaczone na kolejne języki nowożytne w odróżnieniu od wielu innych, częstokroć znacznie wybitniejszych dzieł. Być może fenomen ten tkwi w dydaktyczno-pedagogicznym charakterze utworu, co trafnie oddał w tytule swojego przekładu I. König (*Co powinien wiedzieć młody Rzymianin*), być może w samej treści,

mimo ubóstwa formy różnorodnej i niejednokrotnie zaskakującej. Utwór Ampe-
liusza jest poza tym niezwykle cennym źródłem historycznym, zwłaszcza
w odniesieniu do szeroko pojmowanej historii kultury i nawet jeśli daleko mu do
urody i głębi intelektualnej gatunków literackich, do których raczej nie należy,
nie mamy prawa odrzucać nawet takiego wsparcia w lepszym zrozumieniu sta-
rożytności.

CZAS POWSTANIA *LIBER MEMORIALIS*

Sprawą zasadniczą i niestety do dziś ostatecznie nierozstrzygniętą jest określenie
przynajmniej przybliżonego czasu powstania dzieła Lucjusza Ampeliusza. Od-
krywca kodeksu Claude Saumaise (Claudius Salmasius) przyjął, że musiało ono
powstać w wieku V, jako że – zgodnie z zacytowaną dalej relacją Jacques’a
Sirmonda – utożsamił jego autora z poetą Ampeliuszem chwalonym przez Sy-
doniusza Apollinarisa w *Carm.* 9,304. Saumaise nie wziął jednakże pod uwagę,
że wspomniany Ampeliusz, podobnie jak inni wymienieni przez Sydoniusza
autorzy, żył i tworzył w wieku IV. Wspomnianego poetę współcześnie utożsa-
mia się z Publiuszem Ampeliuszem (jego prawdziwe imię – *praenomen* było
w czasach Salmasiusa nieznane), *magistrem officiorum*, dwukrotnym prokonsu-
lem (Afryki w roku 354 i Achai w roku w 359/360) i prefektem Rzymu w latach
369–372 r., zaprzyjaźnionym z mówcą Libaniosem, krewnym lub nawet ojcem
uzurpatora Priskusa Attalusa, zmarłym w roku 397¹. Mimo to datacja *Liber me-
moralis* na V w. utrzymywała się przez kolejne 150 lat, aż do roku 1793, gdy
Karl Henrich Tzschucke dokonał w swoim wydaniu przesunięcia chronologii
powstania dzieła Ampeliusza na okres rządów Teodozjusza Wielkiego (lata
379–395). Na poparcie swojej tezy zaproponował także dodatkowy, choć wątp-
liwy argument. Zauważył mianowicie, że w rozdz. 18,16 Ampeliusz używa cza-
sownika *perpotiri* w znaczeniu, jakie pojawia się dopiero w Kodeksie Justyniana
Wielkiego (*Cod. Iustin.* 12,16,3), gdzie wspomina się jakichś Ampeliuszy z cza-
sów Teodozjusza². Z czasem przestano utożsamiać Lucjusza Ampeliusza
z Publiuszem Ampeliuszem, ale datowanie jego dzieła na IV w. przez długi czas
pozostawało dominującym i znajduje swoich zwolenników aż po dziś dzień³.
Pietro Canal sytuował powstanie traktatu precyzyjnie w roku 321⁴. Georg Wis-

¹ O karierze Ampeliusza pisze Amm. Marc., XXVIII 4,3. Zob. Martindale, Morris 1971: 56–57 Publius Ampelius 3.

² Tzschucke 1793: V–XVI. Por. Wölfflin 1854: 5.

³ Zob. Terzaghi 1943: VIII; 1947: 79; Herzog 1989: 175–176; Krasser 2012: 607, który po-
wołuje się jedynie na wydanie Assmanna z oku 1935 i Colonna z roku 1975.

⁴ Canal 1841: XVIII–XIX oraz XLVII. Tak dokładna data wynikała stąd, że w tekście, jakim
dysponował Canal, rozdz. 47 nosił tytuł *Usque imperium Traiani qui victi sunt et per quos CCIII*.

sowa umieścił je w czasach Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego (lata 286–337)⁵. Wreszcie C. G. Gläser w króciutkim artykule z roku 1843 przedstawił pierwsze argumenty za datowaniem dzieła na drugą połowę II w., zaś jego adresata utożsamiał z przyszłym cesarzem Markiem Opelliuszem Makrynusem (panował w latach 217–218)⁶.

Najważniejszych argumentów za taką datacją dostarczył 10 lat później szwajcarski filolog Eduard von Wölfflin, który bodaj jako pierwszy uczony odniósł się przy tej okazji szczegółowo do treści samego utworu, a jednocześnie zdystansował się od niedającej się udowodnić teorii Gläsera na temat domniemanego adresata dzieła⁷. Wyznaczony przez niego *terminus ante quem* powstania utworu opiera się na niżej przedstawionych podstawach.

1. Lucjusz Ampeliusz w żadnym miejscu swojego dzieła nie wspomina o tetrarchii jako formie rządów. Co więcej, w rozdz. 18,21 i 29,3 dosyć wyraźnie stwierdza, że imperium jest niepodzielne i podlega władzy tylko jednego człowieka: „wszystko znalazło się pod władzą jednego Cezara; od tego czasu trwają rządy nieprzerwanej dyktatury Cezarów”. (Amp. 29,3), natomiast w rozdz. 18,16 pisze, iż „Sulla, który po odniesieniu zwycięstwa w wojnie domowej, jako pierwszy przywłaszczył sobie władzę nad Rzymem, jako jedyny z niej zrezygnował”, co wyklucza możliwość wydania tego utworu po roku 305, gdy Dioklecjan zrzekł się władzy cesarskiej⁸.

2. W rozdz. 8,12 Ampeliusz opisuje świątynię Diany (Artemidy) w Efezie, jako wciąż istniejącą budowlę, podczas gdy została ona spalona przez Gotów za rządów cesarza Galiena w roku 262 (zauważył to już Gläser), a za czasów Marka Aureliusza poważnie ucierpiała w wyniku wielkiego trzęsienia ziemi, o czym jedynie pośrednio informuje nas Aureliusz Wiktor (*De caes.* 16,12). Ampeliusz chwali również świątynię Junony (Hery) w Argos (Amp. 8,6), podczas gdy również to miasto zostało zniszczone przez Gotów w roku 267.

3. W rozdz. 8,5 Ampeliusz opisuje wota przechowywane w świątyni Apollina na agorze w Sykionie, które w chwili jej odwiedzenia przez Pausaniasza

Po dodaniu tej tajemniczej liczby do daty śmierci Trajana (117 r. po Chr.) uzyskał wspomnianą datę 321. Zob. d’Este 1980–1981: 233 oraz przyp. 16.

⁵ Enmann 1884: 495–496; Wissowa 1894: 1880. Za tą wersją podążył również Ammann 1941: 221 a za nim Herzog 1989: 176.

⁶ Gläser 1843: 145.

⁷ Zob. Wölfflin 1854: 42–43, 46–50. Por. również Assmann 1941: 214–215; Arnaud-Lindet 1993: XVIII–XIX, która przyjęła zarówno argumentację Wölfflina, jak i teorię o tożsamości Makrynusa z cesarzem.

⁸ Cennego spostrzeżenia na wykluczenie datacji utworu na czasy Konstantyna Wielkiego, a przynajmniej po roku 330, dostarcza także Niemirowskij 1996, który bodaj jako pierwszy zwraca uwagę na to, iż w ramach geograficznego opisu rejonu Hellespontu Ampeliusz wspomina o miastach Abydos i Sestos (Amp. 7,5), ani słowem nie napomykając nawet o Konstantynopolu, czy nawet Bizancjum.

(ok. 110 – ok. 180 po Chr.) już nie istniały. Zostały strawione w pożarze świątyni, podczas gdy sam budynek datowany na II w. przed Chr. wraz z posągiem kultowym autorstwa Pytoklesa przetrwał (Paus. II 7,8–9)⁹.

4. Ampeliusz konsekwentnie mówi o Partach, ani słowem nie wspominając o Persach z dynastii Sasanidów, którzy przejęli władzę nad wschodnim imperium w roku 224, co można by jeszcze uznać za przejaw archaizacji, lecz nie wspomina również ani o sukcesach Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa w walkach z tym ludem, ani tym bardziej o wschodnich zwycięstwach Lucjusza Septymiusza Sewera w latach 195–196 i 197–202¹⁰.

Z powyższego można przyjąć, że *Liber memorialis* został wydany najpóźniej w czasach Marka Aureliusza. Dużo prostsze jest wyznaczenie pewnego terminu *post quem*, jako że Ampeliusz odwołuje się do sukcesów odniesionych w wojnach z Dakami i Partami przez cesarza Marka Ulpiusza Trajana, nazywając go „Cezarem Dackim” – tytuł przyznany Trajanowi w roku 102 (Amp. 23,1) i ostatnim wielkim wodzem rzymskim: „[Cesarz August – przyp. B.K.] ujarzmił cały świat z wyjątkiem Indów, Partów, Sarmatów, Scytów, Daków, ponieważ ich los zachował na triumfy princepsa Trajana” (Amp. 47,7)¹¹. Również ten zakres zdaniem Wölfflina można jednak dookreślić.

1. W rozdz. 50,1 Ampeliusz stwierdza, iż Seleucja jest „pod władzą Partów”, podobnie jak rzeki Tygrys i Eufrat (6,11), co sugerowałoby, że mowa jest o czasach po rezygnacji z terytoriów zdobytych przez Trajana na Wschodzie przez jego następcę Hadrianą na początku jego rządów.

2. W rozdz. 8,25 Ampeliusz wspomina o posągu Jowisza w świątyni Jowisza (Dzeusa) Olimpijskiego w Atenach: „W Atenach największa cześć oddawana

⁹ „Ta ostatnia [świątynia Apollona – przyp. B.K.] mieści się na dzisiejszej agorze, założonej pierwotnie jakoby przez Projtosą. Opowiadają, że w tej również świątyni ofiarował Meleager swą włócznię, którą zabił dzika. Tu jakoby złożono fletnię Marsjasza. Z tych wszystkich darów wotywnych nic nie pozostało. Wszystko spłonęło w czasie pożaru świątyni. Dzisiejszą świątynię i posąg wystawił Pytokles” (przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska). Pliniusz Starszy wymienia Pytoklesa wśród wybitnych rzeźbiarzy hellenistycznych, którzy żyli po 156–153 r. przed Chr. (*Nat. Hist.* XXXIV 52).

¹⁰ Arnaud-Lindet 1993: XIX przyp. 39 zauważa, iż pominięcie przez Ampeliusza zwycięstw oraz przydomków triumfalnych Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa w związku z wojną partyjską, można by jeszcze wytłumaczyć tym, że tak naprawdę walki w imieniu cesarza toczył wówczas wódz Awidiusz Kassjusz, który później został uzurpatorem, o wiele trudniej jest zaś wytłumaczyć przemilczenie zwycięstw Marka Aureliusza nad Kwadami i Markomanami czy sukcesów Septymiusza Sewera w walkach z Partami.

¹¹ Wojna z Partami toczyła się w latach 113–117. Ze Scytami i Sarmatami Trajan toczył walki w czasie wojen dackich (lata 101–102, 105–106). Trudno powiedzieć, co Ampeliusz ma na myśli, mówiąc o Indach. Być może autorowi chodzi o dalsze, życzeniowe podboje cesarza i pośrednie porównanie go do Aleksandra Wielkiego. O domniemanym marzeniu Trajana, by wyprowadzić się do Indii, wspomina Kassjusz Dion (*Ep.* LXVIII 29,1).

jest posągowi Jowisza Olimpijskiego”, który został umieszczony tam przez cesarza Hadriana przy okazji ukończenia jej budowy w roku 131/132 (Paus. I 18,6; II 27,2; SHA 13).

3. Można dostrzec wyraźne zbieżności między niektórymi rozdziałami Ampeliusza a analogicznymi miejscami w *Zarysie historii rzymskiej* Lucjusza Anneusza Florusa, żyjącego w latach ok. 70 – ok. 140 po Chr. (np. Amp. 25,1 – Flor. I 17 [I 23] oraz Amp. 27,5 – Flor. II 12 [IV 1]), co może równie dobrze świadczyć o bezpośredniej inspiracji Ampeliusza bardziej szczegółowym dziełem Florusa, jak i o wspólnym źródle wiadomości obydwu autorów.

Na tej podstawie Wölfflin przyjął schyłek rządów cesarza Hadriana (lata 131–138) i rządy jego następcy Antoninusa Piusa (138–161) za najprawdopodobniejszy czas powstania dzieła Lucjusza Ampeliusza. Z jego poglądami zgodziło się wielu uczonych¹². Część spośród nich, głównie przez wzgląd na kwestie językowe postuluje przesunięcie datacji wydania *Liber memorialis* na III w.¹³, inni zaś z różnych względów preferują przedział schyłku II i początku III w.¹⁴ Osobiście nie widzę powodów dla tak szerokiego potraktowania datowania powstania *Liber memorialis* i podobnie jak najnowszy niemiecki wydawca tekstu I. König przyjmuję argumentację E. von Wölfflina za w pełni uzasadnioną. Moim zdaniem tekst Ampeliusza został wydany najprawdopodobniej między schyłkiem panowania Hadriana a początkiem panowania Septymiusza Sewera.

¹² Zob. Zink 1866: 327; Schanz, Hosius, Krüger 1896: 66; Müller 1932: 290; Della Corte 1948: 88; König 2010: 11, który zgodnie z argumentacją Wölfflina za punkt graniczny uznaje kampanię wschodnią Septymiusza Sewera w latach 195–196, uznając jednocześnie problematyczność przemilczenia podbojów Marka Aureliusza.

¹³ Stabile 1910: 115 za *terminus ante quem* uznaje objęcie rządów przez Dioklecjana. Bo 1964: 167–168 w istocie jako podstawowy argument podaje swoje przeświadczenie, co do tego, że język Ampeliusza nie tylko różni się od języka używanego w IV i V w., wiele używanych przez niego form znajduje swoje odpowiedniki jedynie u autorów z III w., takich jak Tertulian, Solinus, czy Arnobiusz, lecz przede wszystkim nie przystaje on do wyidealizowanego obrazu epoki Antoninów a błędy gramatyczne przez niego popełniane jak np. *Epaminon* czy *Demophontes* oddają raczej „nastrój kryzysu umysłowego III w.” niż „pogłębioną” wiedzę gramatyczną typową nawet dla autorów prac kompilacyjnych powstałych w II w. Ich zaś, jak pisze autor, znamionował „entuzjizm dla cnoty i mądrości antycznej”, którego pozbawiony jest Lucjusz Ampeliusz. Co ciekawe Ammann 1941: 221 na podstawie swojej, częściowej analizy języka i akcentuacji Ampeliusza wyciąga wręcz odwrotny wniosek – że prawdopodobnie utwór powstał właśnie w IV w.

¹⁴ Zob. np. Morawski 1921: 67, który niestety nie tłumaczy swojej decyzji, ale z jego tekstu można wnosić, że kierowała nim intuicja filologiczna; Galdi 1922: 80–81, który górną granicę datacji dzieła przesuwają na pocz. III z powodu przywiązania do teorii o tożsamości jego adresata z cesarzem Makrynusem; podobnie Arnaud-Lindet 1993: XX; 1997: 2301 oraz 2302 przyp. 2; 1998: 825 przyp. 2, co spotkało się z zasłużoną krytyką Königa; Alonso-Núñez 1981–1982: 192 oraz Bugaeva 2011: 94.

AUTOR I ADRESAT DZIEŁA

O samym Ampeliuszu nie wiemy zupełnie nic. Nie wspomina też o nim, ani o jego pracy, czemu trudno się zresztą dziwić, biorąc pod uwagę jej charakter, żaden starożytny autor. Nie jest wreszcie znany nam żaden posiadacz tego nazwiska przed końcem III w. po Chr.¹⁵ Niewiele na temat Ampeliusza możemy dowiedzieć się również z samego tekstu *Liber memorialis*, jakkolwiek na podstawie wstępu i charakteru dzieła nasuwa się dosyć oczywisty wniosek, że mamy do czynienia z prywatnym nauczycielem – gramatykiem, u którego młodzi Rzymianie rozpoczynali edukację na poziomie „średnim” w wieku 9–12 lat¹⁶. W takim też wieku był zapewne Makrynus, wychowanek Ampeliusza, „który chciał wiedzieć wszystko” (Amp. *Praef.*), od czasu publikacji artykułu C. G. Gläsera w roku 1843 utożsamiany przez niektórych uczonych z przyszłym cesarzem Markiem Opelliuszem Makrynusem (ok. 165 – 218)¹⁷. Ta kontrowersyjna hipoteza, niemająca poza samym brzmieniem nazwiska, na dodatek dosyć popularnego¹⁸, żadnych weryfikowalnych podstaw, została 20 lat temu rozbudowana przez autorkę nowego francuskiego wydania *Liber memorialis* Marie-Pierre Arnaud-Lindet, która dowodów na afrykańskie pochodzenie Ampeliusza (cesarz Makrynus wywodził się z rodziny ekwickiej z Cezarei Mauretańskiej) upatrywała nawet w tym, że nazywa on Cezareę „najwspanialszym” miastem, a mauretańskiego króla Jubę władcą „najlepiej wykształconym” (Amp. 38,2). Według tej koncepcji, tłumaczącej też według Arnaud-Lindet, w jaki sposób utwór szkolny przyszłego cesarza zachował się do naszych czasów, Ampeliusz miałby być retorem, to jest należeć do lokalnej elity intelektualnej zgromadzonej

¹⁵ Assmann 1941: 220; Arnaud-Lindet 1993: XX; König 2010: 7. PIR² notuje jedynie naszego autora: A 0566 zaś Martindale, Morris 1971: 56–57 trzech Ampeliuszy dopiero z drugiej połowy IV w.

¹⁶ Głównym elementem nauki u gramatyka było czytanie i komentowanie autorów (lekturami byli np. wspominani przez Ampeliusza poeta Ennius i historyk Sallusiusz) oraz związane z tym ćwiczenia stylistyczne (zob. Marrou 1969: 352–354, 384–395), lecz jej celem (zwłaszcza jeśli mówimy o nauczycielu prywatnym) było przekazanie uczniowi ogólnej wiedzy o świecie.

¹⁷ Gläser 1843: 145–146; Sorn 1901: 3; Galdi 1922: 80 a ostatnio Arnaud-Lindet 1993: VIII; 1997: 2301; 1998: 825; Niemirowskij 1996; 2002: 10–11, który uważa, że Makrynus był adresatem utworu już jako dorosły człowiek, urzędnik państwowy pragnący uzupełnić braki w swoim wykształceniu (stąd, w krótkim czasie „dowiedzieć się wszystkiego”). Moim zdaniem przeczy temu sama treść dzieła – proste definicje, ciągle przypominanie tych samych informacji, unikanie brutalnych scen (po co Ampeliusz miałby łagodzić mity pisząc do dorosłego?) a przede wszystkim wysoka aluzyjność wymagająca od czytelnika znajomości kontekstów już w czasie lektury i liczne anegdoty niepotrzebne komuś, kto szuka podstaw wiedzy o państwie i prawie. Zresztą także anegdoty Ampeliusza zostały napisane tak, że w oderwaniu od historycznego tła mogłyby co najwyżej ośmieszyć domniemanego urzędnika.

¹⁸ PIR² notuje co najmniej 30 jego posiadaczy.

wokół biblioteki założonej przez Jubę¹⁹, co wykpiwa I. König, zauważając, że zarówno poziom edukacji, jak i łacina innych wychowanków Afryki: Apulejusza, Tertuliana i Augustyna znacznie przewyższałyby poziom domniemanego „profesora Ampeliusa”²⁰. Krótko mówiąc, identyfikacji ucznia Ampeliusza z przyszłym cesarzem Makrynusem nie można zupełnie odrzucić, lecz pozostaje ona wyjątkowo mało prawdopodobna²¹.

Ironiczna uwaga Königa na temat wykształcenia Ampeliusza dotyczy kolejnego zagadnienia, o którym tym razem jesteśmy w stanie powiedzieć nieco więcej – profilu intelektualnego oraz poglądów autora *Liber memorialis*, co, przy zachowaniu odpowiedniej ostrożności, być może dostarczy nam kolejnych argumentów za datacją jego dzieła. O niezbyt dogłębnym wykształceniu Ampeliusza o wiele lepiej niż subiektywne wrażenia wyciągane przez uczonych na podstawie doboru i analizy przez niego materiału naukowego świadczy jego język. Jak wynika z badań przeprowadzonych przez Domenico Bo, autora *Repetitorium*, trudno nazwać znawcą rzymskiej gramatyki. Jego ortografia jest bardzo chwiejna, zawiera wiele rzadkich, wręcz potocznych form, co zdaniem włoskiego uczonego przywołuje na myśl proces przechodzenia łaciny literackiej w język *volgare* – używany przez lud. Pod względem morfologicznym Ampeliusz stosuje wiele hybryd językowych, często popełnia błędy, podobnie w jego składni zaobserwować można tendencje do analogii i kontaminacji. Dosyć często odwołuje się do języka greckiego, nieraz w oryginale, jakkolwiek jedynie w przypadku nazw, trudno zatem ocenić stopień jego znajomości tego języka. Była ona przynajmniej podstawowa. Problemy sprawia mu natomiast czasami latynizacja greckich imion²². Choć Bo dochodzi ostatecznie do kontrowersyjnego wniosku, że na tej podstawie można potwierdzić nie tylko niskie wykształcenie Ampeliu-

¹⁹ Autorka usiłowała również podeprzeć swoją teorię argumentami natury etymologicznej. A zatem nazwisko Ampeliusz miałoby być pochodzenia greckiego (od rzeczownika *ampelos* oznaczającego winorośl) lub nawet berberskiego (z inskrypcji z Kamali znany jest berberski żołnierz o imieniu Ampalus żyjący w I w. po Chr.). Poza tym dowodem na afrykańskie pochodzenie Ampeliusza miałyby być dwie informacje dotyczące Afryki, nie mające odpowiedników w dziełach innych autorów. Są to wzmianki o udziale Tigranesa, króla Armenii w III wojnie punickiej (Amp. 32,1; 46,7) oraz o Herkulesie kartagińskim (Amp. 9,12) słusznie utożsamianym przez autorkę z Melkartem. Zob. Arnaud-Lindet 1993: XXII–XXIV oraz przyp. 52–53; 1997: 2302 przyp. 2; 1998: 825 przyp. 2.

²⁰ Tak też zwięźle stwierdza König 2010: 7.

²¹ Por. Assmann 1941: 213–214; König 2010: 9; Bugaeva 2011: 93, 101.

²² Bo 1964: 141, 151, 143, 147–149 (wnioski dla poszczególnych części analizy). Por. Arnaud-Lindet 1993: XX. Z drugiej strony Alonso-Núñez 1981–1982: 191, przyp. 10 podobnie jak wcześniej Assmann 1941: 216 zauważa, że Ampeliusz bywa o wiele bardziej precyzyjny w kwestiach terminologii. Stosuje np. konsekwentnie formę *Spania* i *Spani* na oznaczenie regionu geograficznego i jego mieszkańców (Amp. 6,4; 6,6; 6,10), zaś *Hispania* na oznaczenie prowincji a zatem jednostki administracyjnej (Amp. 7,3).

sza, lecz również jego przynależność do „dekadenckiego” III w. (o czym jeszcze dalej), trudno się z nim zgodzić. Można by zapytać, czy nauczyciel domowy, bądź nawet gramatyk utrzymujący się z publicznych wykładów nawet w „chwałebnej”, jak pisze Bo, epoce Antoninów rzeczywiście w każdym przypadku musiał odznaczać się rozległym wykształceniem i głęboką kulturą osobistą. Nie wiemy przecież jak zamożnymi ludźmi byli rodzice Makrynusa, na jak dobrego nauczyciela mogli sobie pozwolić, nie wiemy, czy zarówno uczeń, jak jego nauczyciel nie żyli (jak chce to widzieć np. Arnaud-Lindet) na prowincji, lub w małym italskim miasteczku²³ – nie wszyscy mieszkańcy imperium mówili przecież łaciną największych literatów²⁴, wreszcie, czy Ampeliusz na pewno był rodzimym użytkownikiem łaciny. Choć Morze Śródziemne nazywa „naszym Morzem” (Amp. 6,12), podobnie jak poetę Enniusza „naszym Ennuszem” (Amp. 9,2)²⁵, można zatem, także na podstawie innych ustępów jego dzieła, zaryzykować stwierdzenie, że czuje emocjonalny związek z państwem rzymskim, mógł być przecież jedynie wyzwolencem, a łaciny mógł się wyuczyć jako niewolnik bądź „obcy” (podobnie jak Apulejusz z Madaury), który dopiero z czasem dołączył do grona obywateli rzymskich. Raczej nie był natomiast Grekiem, a przynajmniej za takiego się nie uważał, gdyż kilkakrotnie podając nazwę grecką jednoznacznie się od niej dystansuje (np. Amp. 2,16: „hydrę lernejską, którą my nazywamy ekscetrą”; 3,3: „które przez Greków nazywane są planetami a przez nas błędnymi [gwiazdami]”)²⁶. Postaci naszego autora dotyczy tak wiele znaków zapytania, że powinniśmy się powstrzymać z ferowaniem kategoriycznych wyroków na temat jego umysłowości, ograniczając się do stwierdzenia, że Lucjusz Ampeliusz był nauczycielem a młody Makrynus jego uczniem²⁷.

²³ Italskiemu pochodzeniu Lucjusza Ampeliusza zdają się jednak przeczyć jego karygodne błędy popełniane odnośnie italskiej topografii. Pistorię w Etrurii umieszcza np. w Apulii, kampańską Liternum w Alpach a Wenuzę wsławną śmiercią dwóch konsulów w roku 208 przed Chr. i narodzinami poety Horacego w roku 65 sytuuje w Kampanii, choć znacznie bliżej było jej do Adriatyku niż Morza Tyrreńskiego (Amp. 27,5; 28,4; 46,5 oraz przyp. *ad loc.*).

²⁴ Alonso-Núñez 1981–1982: 192 na podstawie nadreprezentacji informacji na temat prowincji wschodnich uważa, że Ampeliusz mógł pisać z perspektywy zachodniej – obok historii rodzimej (rzymskiej) objaśniał uczniowi przede wszystkim historię krajów mu nieznanych. Wniosek ten potwierdzałyby dodatkowo mierna wiedza Ampeliusza na temat Bliskiego Wschodu, ewidentnie słabo mu znanego.

²⁵ To miejsce jest akurat zepsute i nie ma absolutnej pewności, że chodzi tam właśnie o Enniusza, wiele jednak na to wskazuje.

²⁶ Przeciwnego zdania był Hermann 1972: 535, który na podstawie analizy porównawczej *Metamorfóz* Apulejusza z Madaury i *Liber memorialis* zaproponował wysoce kontrowersyjną tezę, iż Lucjusz Ampeliusz i Lucjusz z Patras, autor greckiego oryginału powieści, to w istocie jedna i ta sama osoba.

²⁷ Taką krótką konkluzję zawiera König 2010: 8.

Jeśli idzie o poglądy wyrażone w *Repetitorium*, Ampeliusz jest zwolennikiem teorii czterech żywiołów konstruujących cały świat, Ziemi²⁸ dzielącej się na pięć symetrycznie położonych stref klimatycznych i trzech zamieszkałych kontynentów: Europy, Azji i Afryki (Amp. 1 oraz 6). Na podstawie jego wypowiedzi można domniemywać, iż nie wierzy w realne istnienie, a tym bardziej moc tradycyjnie pojmowanych bogów grecko-rzymskich – w rozdziałach dotyczących tematyki mitów i religii (rozdz. 2, 8 i 9) traktuje ich jako postaci literackie, ikony kultury stanowiące integralną część rzymskiej tradycji (wszystkie bóstwa poddawane są *interpretatio Romana*), wielokrotnie odwołuje się do twórczości neopitagorejczyka Publiusza Nigidiusza Figulusa²⁹, prezentuje też pluralistyczną wizję genealogii boskich, bezpodstawnie utożsamianą przez niektórych uczonych z euhemeryzmem³⁰, jakkolwiek w utworze Ampeliusza można napotkać ślady również tej teorii. Wizja bogów jako dawnych władców i bohaterów współgrała ściśle z nasilonymi w czasach hellenistycznych dążeniami kolejnych królów, tyranów i polityków do odbierania czci boskiej. W realiach rzymskich, do których odwołuje się nasz autor, chodzi oczywiście o kult cesarzy. W rozdz. 18, 21 Ampeliusz wspomina np. o ubóstwieniu Augusta, ale fakt ten w istocie nic dla niego nie znaczy, gdyż mówiąc o bogach konsekwentnie stosuje czas przeszły dokonany – *fuere* (istnieli, żyli) – akt ubóstwienia cesarza stanowi według koncepcji euhemerystycznej jedynie wyraz szacunku i czci oddawanej wielkiemu człowiekowi, a nie realnej wiary w jego nadprzyrodzoność. W całym traktacie na próżno byłoby szukać też jakichkolwiek bezpośrednich odwołań do stoicyzmu – dominującego prądu umysłowego w I i II stuleciu, czy chrześcijan, będących w II w. wciąż jedynie niewielką mniejszością religijną³¹.

Dzieje człowieka i upływ czasu są pojmowane przez Ampeliusza linearnie i ewolucyjnie. W dzieje te wpleciony jest człowiek, będący zarazem częścią otaczającego go świata³². Autor *Repetitorium* wymienia siedem następujących po sobie mocarstw, które odegrały największą rolę w subiektywnie pojmowanej przez niego historii świata, jakkolwiek wyraźnie zaznacza, że są to państwa, „o których upływający czas zachował pamięć” (Amp. 10,1), mogło być więc ich więcej. Każde państwo dochodzi do szczytu swojej potęgi, a następnie słabnie

²⁸ Ampeliusz nie nazywa Ziemi wprost kulą, lecz kręgiem, na podstawie pozostałych składowych jego wizji jak i powszechności takiego poglądu w czasach Cesarstwa, można jednak wyciągnąć wniosek, że chodzi mu właśnie o taki kształt. Por. Arnaud-Lindet 1998: 827–828.

²⁹ Na temat samego Nigidiusza, jego dzieł i poglądów filozoficznych zob. Legrand 1931; Della Casa 1962; a zwłaszcza Nuccio 2008: 25–38.

³⁰ Zob. Winiarczyk 2012: 132.

³¹ Por. Alonso-Núñez 1981–1982: 192–193; König 2010: 12, 18.

³² Alonso-Núñez 1981–1982: 193. Podobny pogląd i układ dzieła można spotkać w pracy trzeciowiecznego gramatyka Censorynusa. Zob. Kołoczek 2014: 24–32.

i ustępuje kolejnemu, silniejszemu. Zastanawiające jest podejście autora do historii Rzymu, którego ustrój również został opisany jako ciąg ewolucyjny od monarchii aż po cesarstwo (Amp. 29). Ampeliusz, szeroko odwołujący się do historii republiki aż po czasy Augusta, wydaje się ignorować nie tylko dalsze wydarzenia, aż po okres zwycięstw Trajana (wyjątkiem jest armeńskie zwycięstwo Korbulona w czasach Nerona wspomniane w rozdz. 39, 4), lecz również wszystkich autorów piszących w I i II w. po Chr., co może świadczyć o wpływie na jego pracę modnego w II w. po Chr. i na początek III w. frontonianizmu – nurtu archaizującego, przywracającego zainteresowanie dawnymi autorami i historią republikańską³³. Także geografia przedstawiona przez niego w pierwszych rozdziałach pracy (Amp. 6 oraz 7) odwołuje się do szczytowego zasięgu imperium rzymskiego, z pominięciem zdobyczy terytorialnych Trajana, chwalebnych gdzie indziej, co zdaniem niektórych uczonych, w połączeniu z uwagami na temat wcześniejszych mocarstw wprowadza nastrój pewnego rodzaju dekadencji – imperium rzymskie doszło do kresu swojego rozwoju, a jego dalsze dzieje nie wytrzymują porównania z dokonaniem przodków³⁴.

Z drugiej strony zdanie takie nigdzie nie zostaje przez Ampeliusza wyrażone wprost, a przekaz historycznej części jego podręcznika, o ile w ogóle można się tak wyrazić, jest raczej pozytywny. Nauczyciel wymienia przecież niemal same zwycięstwa Rzymian, więc nawet jeśli jego milczenie na temat dalszej historii, być może wyjaśnione w czasie wykładu, było wyrazem troski o dalsze losy Rzymu, byłby to w mojej opinii raczej wyraz zaniepokojenia pokojową polityką imperium po śmierci Trajana, niżli jego rzeczywistym kryzysem. To rozwój terytorialny i rozciąganie granic państwa na nowe krainy świadczy niewątpliwie według Ampeliusza o jego potędze. Nie bez powodu wielkim bohaterem *Repetitorium* jest cesarz August, do którego największych dokonań należało: „uspokojenie wszystkich prowincji”³⁵, rozmieszczenie wojsk na całym kręgu ziemskim i uporządkowanie Imperium Rzymskiego” (Amp. 18,21). Proces rozszerzania granic zakończył się *de facto* wraz z kampanią partyjską Trajana – drugiego bohatera dzieła, wspomnianego przez jego autora z wielkim szacunkiem, niewykluczone zatem, że mógł mieć on co najmniej krytyczny stosunek do Hadriana, który nie tylko nie podporządkował Rzymowi żadnej nowej prowincji, ale zrezygnował jeszcze ze wschodnich zdobyczy poprzednika. Równie pokojowe były rządy Antoninusa Piusa (138–161), zaś kampanie Lucjusza Werusa (161–169) i Marka Aureliusza (161–180) mimo odniesionych sukcesów miały na celu bardziej obronę niż powiększanie imperium. Niezależnie od tego, za rządów które-

³³ Przykładem takiego dzieła jest wspomniany traktat Censorynusa. Zob. Kołoczek 2014: 21.

³⁴ Por. Arnaud-Lindet 1993: XVII a zwłaszcza Alonso-Núñez 1981–1982: 191–192.

³⁵ Pod tym eufemizmem należy rozumieć zakończenie wojen domowych poprzez zgładzenie i pacyfikację wszystkich tych, którzy nie zgadzali się na jedynowładztwo Oktawiana.

go z tych władców napisał swoje dzieło Ampeliusz, brak krytyki bieżącej polityki cesarskiej w podręczniku szkolnym można łatwo zrozumieć – nie byłaby ona ani pożyteczna dydaktycznie dla ucznia, ani bezpieczna dla nauczyciela. Poglądy autora *Repetitorium*, choć oczywiście nie mogą wskazać nam ściśle okresu jego życia, wydają się dodatkowo przemawiać za sytuowaniem powstania jego utworu w połowie II w. po Chr.

CEL POWSTANIA, CHARAKTER I TREŚĆ DZIEŁA

Charakter *Repetitorium* Ampeliusza można określić jako wybitnie pedagogiczny. Jego głównym celem jest, jak się wydaje uporządkowanie wiedzy ucznia przekazanej w czasie wykładów, czy też raczej udostępnienie mu pewnego rodzaju ściągawki pozwalającej, czasami metodą skojarzeń, na przypomnienie sobie najważniejszych treści przekazanych przez nauczyciela, o czym świadczy wyjątkowa zwięzłość i punktowy charakter narracji powiązanej jedynie w nielicznych miejscach. Jest to praca powstała na użytek szkolny dla konkretnego ucznia. *Liber memorialis* z pewnością nie jest encyklopedią czy traktatem naukowym i nie rości sobie nawet takich pretensji³⁶. Jego autor we wstępie zwraca się bezpośrednio do Makrynusa, nawiązując do iście dziecinnego, pełnego entuzjazmu życzenia chłopca „pragnącego wiedzieć wszystko”. Nie wiemy nawet, w jakich okolicznościach owo życzenie zostało wyrażone, choć można wyobrazić sobie, że było to w czasie jednej z lekcji, w trakcie której dziecko zafascynowane wiedzą swojego nauczyciela zapragnęło być takie jak on. A może *Liber memorialis* był prezentem z okazji zakończenia nauki? Trudno powiedzieć, niewątpliwie jednak pracę Ampeliusza według dzisiejszej terminologii z braku antycznej można określić jako podręcznik do humanistycznego kształcenia indywidualnego w zakresie podstawowym. Spektrum problemów poruszanych w dziele jest bowiem bardzo szerokie, od kosmologii aż po architekturę i historię, lecz w żadnym z omawianych tematów autor, nawet mimo nierzadko oryginalnego podejścia nie wychodzi poza podstawy wiedzy.

Za M.-P. Arnaud-Lindet możemy podzielić cały utwór na dwie zasadnicze części: rozdziały 1–29 poświęcone astronomii/astrologii, geografii i podstawom

³⁶ Arnaud-Lindet 1993: VII–VIII; 1997: 2302–2303, 2308–2309 oraz 2312; 1998: 825–826 oraz 837–838; König 2010: 7; Bugaeva 2011: 96–98, choć za „podręcznik szkolny” pracę Ampeliusza uważali już Ducos 1989: 171, a częściowo nawet Galdi 1922: 80–81 oraz Terzaghi 1947: 79–92, który nie wiadomo, na jakiej podstawie pozwala sobie nazwać Makrynusa „uczniem leniwym i niedbałym”. Contra d’Este 1980–1981: 232–233, która zgodnie z argumentacją rodem z XIX w. dołącza *Liber memorialis* do grupy encyklopedii historyczno-geograficznych lub raczej „popularnych w czasach powszechnego upadku zbiorów anegdot, niesamowitych historii i cudów, które wówczas interesowały ludzi bardziej niż pogłębiona wiedza historyczna”.

historii odpowiadają na trzy pytania postawione w prologu: I Czym jest świat i żywióły? II Co znajduje się na ziemskim kręgu? III Czego dokonał rodzaj ludzki?, rozdziały 30–50 pogłębiają z kolei wiadomości historyczne z części pierwszej. Także w obrębie tych części możemy zauważyć dalsze podziały. I tak, w części pierwszej, po krótkiej definicji świata (Amp. 1, 1), Ampeliusz prezentuje teorię czterech żywiołów, którym odpowiadają kolejne rozdziały, atrybuty i dziedziny wiedzy: ogień – niebo – astronomia/astrologia (rozdz. 2–3), powietrze – wiatry i ich nazewnictwo (rozdz. 4–5), ziemia – krąg ziemski – chorografia (rozdz. 6), woda – Ocean – nazwy mórz (rozdz. 7), po czym powraca na ziemię, zajmując się sprawami ludzkimi (cuda świata, rozdz. 8) i boskimi (rozdz. 9) – być może jest to celowe nawiązanie do *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* Warrona. Następnie przechodzi do historii, organizując swoje opowiadanie według dziejów siedmiu światowych imperiów: Assyrii, Medii, Persji, Aten, Sparty, Macedonii i Rzymu (rozdz. 10). Najdłużej, co zrozumiałe, skupia się na Rzymie. Rozdział 29 pełni w tej części zarówno funkcję rekapitulacji wtórnej materiału, jak i pointy całego bloku tematycznego (przejęcie władzy przez Cezara i ustanowienie cesarstwa). Część druga *Repetitorium* dzieli się na trzy sekcje: rozdz. 30–38 poświęcone są pomniejszym państwom znajdujących się w orbicie wpływów rzymskich³⁷ (rekapitulację materiału dla tej sekcji mógł stanowić najpewniej wybrakowany rozdz. 39), rozdz. 40–47 traktują o wojnach (rozdz. 40 jest wprowadzeniem tematu, rozdz. 41 podaje definicje czterech rodzajów wojen, rozdz. 42–43 dotyczą wojen domowych a 44–47 zagranicznych), natomiast ostatnie trzy zachowane rozdziały utworu traktują o polityce rzymskiej (rozdz. 48–49) i ustrojach państw (rozdz. 50)³⁸. Utworowi brak zakończenia, lecz biorąc pod uwagę jego kształt i charakter, nie wiadomo, czy w ogóle ono istniało.

Wielu uczonych zwracało w przeszłości uwagę na stosunkowo niski poziom merytoryczny wykładu³⁹, w czym mieli oczywiście dużo racji, umykał im jednak zazwyczaj dydaktyczny, a więc najważniejszy aspekt dzieła skierowanego najpewniej do młodego, niewykształconego odbiorcy, co zauważyła dopiero kilkakrotnie już przywoływana francuska profesor M.-P. Arnaud-Lindet. Już sama

³⁷ Zdaniem Wölfflina (1854: 13–14) celem Ampeliusza mogło być przedstawienie historii tych krajów, aż do ich zamiany w prowincje rzymskie, podobnie jak zrobił to w swojej *Historii rzymskiej* również żyjący w II w. Appian z Aleksandrii.

³⁸ Arnaud-Lindet 1993: IX–XII. Por. o wiele prostszy podział Wölfflina (1854: 13). Alonso-Núñez 1981–1982: 191, zauważa ponadto, że osobno pogrupowane zostały wydarzenia historyczne o wydźwięku pozytywnym (rozdz. 17–24), a osobno negatywnym (rozdz. 25–29).

³⁹ Także współcześnie König 2010: 7 formułuje pogląd, że *Repetitorium* Ampeliusza jest przykładem pseudowiedzy obśmiewanej przez Petroniusza w *Satyriconie*, rodzajem zarysu, gatunku popularnego zwłaszcza w późnym antyku, czego przykładem są m.in. prace Aureliusza Wiktora i anonimowego autora *De viris illustribus urbis Romaes*.

forma zachowanego tekstu odsyła nas do rzymskiej szkoły opisywanej przez Horacego (*Ars poet.* 325–330), ale uwiecznionej też przez zabytki papirologiczne czy podstawowy podręcznik gramatyki Eliusza Donata z połowy IV w., który przekazuje inny rodzaj wiedzy, lecz taką samą metodą jak Ampeliusz. W szkole tej, podobnie zresztą jak w szkołach późniejszych, lekcja polegała bowiem nie raz na ciągłym odpytywaniu ucznia z przerabianego materiału, przez co nie tylko sprawdzano poziom jego wiedzy, ale przede wszystkim ćwiczone pamięć⁴⁰. Wiele tytułów rozdziałów utworu skomponowanych zostało w postaci takich właśnie pytań, bezpośrednich (4,1; 8,1; 9,1; 20,1; 21,1; 22,1; 27,1; 28,2; 29,1; 45,1), jak i pośrednich (23,1; 24,1; 28,1; 39,1; 47,1), które w wielu innych miejscach zastąpione zostały, prawdopodobnie przez średniowiecznych kopistów traktujących pracę Ampeliusza jako źródło wiedzy, przez tytuły złożone z *de* z *Ablativem*, np. *De mundo* (O świecie)⁴¹. Jedne z pytań wymagały odpowiedzi zwięzłej i konkretnej, jak np. kto zdobył łupy w pojedynkach wodzów (Amp. 21), inne obszernej, w której uczeń mógł się wykazać dodatkową wiedzą: jakie cuda znajdują się na ziemi (Amp. 8).

Początkowe rozdziały bazują na definicjach, dalsze na katalogach, w miarę kolejnych coraz częściej możemy napotkać rozmaite ciekawostki i zestawienia przeplatane ze szkolnymi definicjami, nietrudno zatem zauważyć, iż Ampeliusz w swoich wykładach korzystał przypuszczalnie z rozmaitych metod i środków dydaktycznych⁴², co zdaje się podkreślać tylko jego indywidualne podejście do ucznia. Trudno natomiast określić, czy dobór tematów, a zwłaszcza informacji o charakterze ciekawostek i maksym z życia słynnych ludzi był podyktowany bardziej treścią wykładu czy zainteresowaniami ucznia. Jako przykład można podać anegdotę dotyczącą rzymskiego bohatera narodowego z III w. przed Chr. Maniusza Kuriusza Dentatusa: „Kuriusz: kiedy piekł na palenisku rzepy, odrzekł posłom Samnitów oferującym [mu] złoto: wolę poprzestać na naczyniach z gliny i rozkazywać tym, którzy złoto posiadają” (Amp. 18,8). W przytoczonej historii zwraca uwagę nie tylko popularny w literaturze rzymskiej dydaktyzm, chęć etycznego kształtowania ucznia i rozbudzanie w nim nastrojów patriotycznych, wpływania na świadomość historyczną, lecz również i to, że jest ona jedy-

⁴⁰ Wielokrotnie powtarzanie tej samej informacji w zmiennym otoczeniu i z różną ilością szczegółów mogło mieć za zadanie nie tylko ćwiczenie pamięci i umiejętności kojarzenia faktów, lecz również poszukiwania potrzebnej wiedzy, w pracy Ampeliusza często bowiem dopiero zebranie informacji z kilku rozdziałów pozwala odpowiedzieć na jedno z pytań postawionych w nagłówkach.

⁴¹ Por. Arnaud-Lindet 1993: VIII.

⁴² Jak zauważa Arnaud-Lindet (1993: XVI przyp. 29), bardzo prawdopodobne jest, że podstawowym narzędziem Ampeliusza w czasie jego wykładów na temat geografii była tzw. Forma Orbis – wielka mapa świata sporządzona na użytek publiczny z inspiracji Marka Wipsanusza Agryppy, jednego z najbliższych współpracowników cesarza Augusta.

nie skrótem z lekcji, wymaga bowiem znajomości całego kontekstu. Łatwo sobie wyobrazić pytania nauczyciela, jakie mogły towarzyszyć wspomnieniu postaci szlachetnego wodza: o jego biografię, dzieje wojen z Samnitami (Ampeliusz odwołuje się do nich wyjątkowo często), inne słynne postacie z tego okresu, czy też o filozoficzne kwestie związane z uczciwością, szlachetnością i oddaniem za ojczyznę (problemami poruszonymi także w dalszych częściach *Liber memorialis*), aż po zagadnienia związane z *vir bonus* (dobrym mężem) – przedmiot zainteresowania głośniejszej rozprawy Tadeusza Sinka z 1903 r.

Nawiązań do szerszych problemów zasygnalizowanych chociażby przez słynne postaci jest w *Repetitorium* znacznie więcej, a jeśli weźmiemy pod uwagę ich konteksty, okaże się, że treść wykładu, jakkolwiek pod względem trudności i stopnia skomplikowania definicji niewątpliwie została dostosowana do wieku i możliwości ucznia, jest o wiele szersza niż mogłoby się nam wydawać na pierwszy rzut oka. Wielokrotnie też Ampeliusz powraca do tych samych treści, zazwyczaj dodając do nich nowe wiadomości, wplatając je w szerszy kontekst bądź po prostu podsumowując daną jednostkę tematyczną. Z tych powodów wydaje mi się, że nie powinniśmy traktować *Liber memorialis* jako w pełni autonomicznego dzieła, lecz jedynie jako odbicie szerszego ujęcia, podobnie jak korpus dzieł Arystotelesa (przy całym zachowaniu skali), które też stanowi przecież zbiór notatek z wykładów mistrza, a nie jego własne, przejrane i poprawione prace, o czym zdaje się dziś zapominać wielu filozofów. W odróżnieniu od prac pozostałych po Arystotelesie, Ampeliusz sam napisał swoje dzieło, nie powinniśmy jednakże zapominać, iż nic nie wskazuje na to, że planował wydanie swoich szkolnych notatek dla szerokiej publiczności, a tym bardziej że jego zawartość i styl będą skrupulatnie oceniane i krytykowane 2000 lat później. Naprawdę nikt nie wie dziś, w jaki sposób w ogóle ten tekst dotrwał do naszych czasów, co powinniśmy traktować chyba jako szczęśliwe dla nas, a nieszczęśliwe dla jego autora zrządnienie losu, ale i tak powinno być to przestrogą dla wszystkich nauczycieli, którzy korzystają w szkole z programów autorskich i zależy im na opinii u potomnych, by bardziej przykładali się do swojej pracy.

TYTUŁ DZIEŁA

Tytuł dzieła Ampeliusza już od czasu jego wydania przez Salmasiusa w 1638 r. nastroczał tłumaczom sporych problemów, wyraźnie bowiem odróżnia się on od tytułów innych prac o charakterze encyklopedycznym odwołujących się do pamięci: Waleriusza Maksimusa (*Facta ac dicta memorabilia* – Czyny i słowa godne upamiętnienia), Gajusza Juliusza Solinusa (*Collectanea rerum memorabilium* – Zbiór rzeczy niezwykłych) czy znanych nam jedynie pośrednio *Libri*

memorabilium (Księgi spraw godnych upamiętnienia) prawnika Masuriusza Sabinusa. Z drugiej strony nazwą bardzo podobną do Ampeliuszowej (*Libellus memorialis*) Gajusz Swetoniusz Trankwillus posłużył się w odniesieniu do zbioru sprawozdań wysyłanych do senatu przez Gajusza Juliusza Cezara⁴³. Tytuł *Memoriales* na określenie pracy o charakterze kompendium wiedzy, niestety bez podania jego autora, wymienia wreszcie Aulus Gelliusz we wstępie do *Nocy attyckich*, tłumacząc znaczenie tytułu własnego dzieła⁴⁴. Urzeczownikowiony przymiotnik *memoralis*, w odróżnieniu od *memorabilis* (godny zapamiętania, pamiętny, niezwykły) dosłownie oznaczałby coś „odwołującego się do pamięci”, „służącego pamięci” bądź też „wspomagającego pamięć”, jak zauważa Arnaud-Lindet, po prostu rodzaj notesu czy wręcz skoroszytu (*cahier*), co zwłaszcza gdy weźmiemy pod uwagę charakter dzieła Ampeliusza, rodzi zrozumiałe problemy translacyjne⁴⁵.

S. Santi Conti i G. Felice Astolfi, którzy już w XVII w. zdecydowali się na dołączenie włoskiego przekładu do swoich wydań tekstu łacińskiego skorzystali z tytułu opisowego: *Le notizie del mondo* (Wiadomości o świecie), jedynie częściowo oddającego treść dzieła naszego autora. Tłumacze z wieku XIX P. Canal i V. Verger usiłowali oddać łaciński tytuł *Liber memorialis* przez wieloznaczne i w zasadzie niewiele mówiące tłumaczenie dosłowne *Memoriale* czy też *Le Mémorial*. Wreszcie tłumacze z wieku XX w. w ogóle zrezygnowali z przełożenia tytułu dzieła, co znów zmieniło się na przełomie wieków XX i XXI, przynoszącego dwie oryginalne próby translatorskie. I. König zastosował tytuł podwójny, objaśniający treść utworu: *Liber memorialis – Was ein junger Römer wissen soll* (*Liber memorialis, czyli co młody Rzymianin powinien wiedzieć*), Arnaud-Lindet wykorzystała z kolei francuski termin „aide-mémoire”, które w tym kontekście najbardziej dosłownie oddałoby być może polskie słowo

⁴³ Suet., *Caes.* 56,6: *Epistulae quoque eius ad senatum extant, quas primum videtur ad paginas et formam memorialis libelli convertisse, cum antea consules et duces non nisi transversa charta scriptas mitterent.* J. Niemirska-Pliszczyńska przełożyła *libellus memorialis* jako „notatnik”.

⁴⁴ Gell., *Noc. Att., Praef.* 8: *Est qui Memoriales titulum fecerit.*

⁴⁵ Por. Arnaud-Lindet 1993: VII przyp. 4. Zupełnie inaczej znaczenie tytułu zinterpretował Alonso-Núñez 1981–1982: 192, który widzi w nim pragnienie upamiętnienia chwalebnej przeszłości Rzymu za pomocą ćwiczenia pamięciowego w epoce, w której konieczne było jej przypomnienie, mając na myśli schyłek II i początek III w. – czas narastającego kryzysu imperium (*El título de la obra, Liber memorialis, refleja justamente este deseo de recuerdo de pasado glorioso de Roma como ejercicio para la memoria en una época en la que era necesario recordarlo, porque se empezaba a perder la conciencia de él.*). Innymi słowy, Alonso-Núñez szkolnemu utworowi Ampeliusza całkiem słusznie przypisuje cel nie tylko historyczno-geograficznego, ale też patriotycznego wychowania Makrynusa. Jednak za nadinterpretację należy chyba uznać przypisywanie temu drugiemu znaczenia nadrzędnego, zwłaszcza że sam autor nie wspominał o tym w krótkim wstępie do swojego dzieła. Niełatwo zatem odmówić pomysłowi hiszpańskiego uczonego oryginalności, ale opiera się on jedynie na trudnych do zweryfikowania opiniach.

„ściągawka” lub „bryk”, co jednak dla współczesnego czytelnika brzmiałoby niezbyt poważnie. Z tego względu, mając w pamięci przede wszystkim treść i cel powstania omawianego dzieła, zdecydowałem się na przetłumaczenie łacińskiego tytułu przez inne, zdomowione już w języku polskim, a chyba najlepiej oddające charakter tego dziełka pochodzące z łaciny określenie repetytorium.

„BIBLIOGRAFIA” WYKŁADU AMPELIUSZA

Lucjusz Ampeliusz niechętnie dzieli się źródłami swojej wiedzy, a ich ustalenie od samego początku było dla zajmujących się nim badaczy nie lada wyzwaniem, zwłaszcza że znaczna część dzieł autorów, z którymi można go powiązać nie zachowała się do naszych czasów. Porównanie przekazu autora *Liber memorialis* z zachowanymi analogicznymi fragmentami innych prac każe nam odrzucić tezę o jego domniemanym kompilatorstwie, a przynajmniej przyznać, że na jej poparcie nie ma żadnych dowodów, gdyż nawet do zastanych poglądów i teorii podchodzi on w sposób twórczy i różnorodny⁴⁶.

Jedynymi autorami, na których gramatyk powołuje się bezpośrednio, są poeta Euhemerus, żyjący na przełomie IV i III w. przed Chr. autor *Świętej historii* – racjonalistycznej koncepcji boskości (rozd. 9,2)⁴⁷, oraz historyk Gajusz Sallustiusz Kryspus (86–34 przed Chr.), autor zachowanych jedynie we fragmentach *Dziejów* (Amp. 19,8; 30,5), omawiających wydarzenia z I w. przed Chr. Prawdopodobnie z imienia Ampeliusz wymienia również archaicznego poetę Kwintusa Enniusza (239–169 przed Chr.), mając na myśli najpewniej jego przekład wspomnianego dzieła Euhemerosa (Amp. 9,2), ale jest to miejsce rekonstruowane. Kolejnym pewnym źródłem *Liber memorialis*, z którego korzystał Ampeliusz jest wielokrotnie streszczany przez niego zbiór biografii Korneliusza Neposa (ok. 100 – ok. 27 przed Chr.) pt. *De viris illustribus* (O sławnych mężach, zwłaszcza Amp. 14 i 15)⁴⁸. Do inspiracji prawdopodobnych, uznawanych

⁴⁶ Della Casa 1969: 127.

⁴⁷ Jakkolwiek niektórzy wydawcy wbrew logice tekstu dopatrują się w tym miejscu Homera. Dziwi to zwłaszcza w przypadku Königa, który we wstępie twierdzi, iż Ampeliusz cytuje Homera a w wydaniu tekstu łacińskiego i przekładzie wybiera formę *Euhemerus* (König: 2010: 16). Najprawdopodobniej należy uznać to za przeoczenie.

⁴⁸ Żywoty Korneliusza Neposa odnośnie do wodzów greckich zgadzają się z Ampeliuszowymi nawet pod względem uszeregowania postaci z nielicznymi pominięciami (Temistoklesa, Timotheosa, Datamesa i Pelopidasa) i przesunięciami w obrębie dzieła związanymi z tematyką (Spartanie zostali pogrupowani osobno). Poza tym w *Liber memorialis* mimo przedziału chronologicznego Fokion poprzedza Chabriasa. Dodane zostały też dwie postaci, których nie ma w zachowanym zbiorze Neposa: Demetriusz z Faleronu i Ksantyppos dowodzący wojskami kartagińskimi w czasie I wojny punickiej (być może Nepos wspominał o nim w niezachowanym żywocie konsula Atyliusza Regulusa). Zob. Wölfflin 1854: 33–34.

przez ogół uczonych możemy zaliczyć *Dzieje Herodota* (ok. 484 – ok. 425 przed Chr.) (rozdz. 30)⁴⁹, dwa zaginione utwory Publiusza Nigidiusza Figulusa (98 – ok. 45 przed Chr.): *Sphaera Graecanica* (Sfera grecka dla rozdz. 2,1–12) oraz *De vento* (O wietrze, dla rozdz. 5).

Dalsze inspiracje należą już jedynie do sfery bardziej lub mniej uzasadnionych przypuszczeń poszczególnych uczonych. Arnaud-Lindet sądzi, że do listy prawdopodobnych lektur Ampeliusza można przypisać jeszcze *Hebdomady* Marka Terencjusza Warrona (116–27 przed Chr.) (rozdz. 8,18–23 – opis siedmiu cudów świata), traktat filozofa Hazdrubala/Klitomachosa z Kartaginy (II w. przed Chr.), a także *De natura deorum* (O naturze bogów) Marka Tulliusza Cicerona (106–43 przed Chr.) dla boskich genealogii w rozdz. 9,1–12, jakkolwiek w tym ostatnim przypadku (pierwsze dzieło było źródłem dla Cicerona i się nie zachowało) rzucają się w oczy liczne niezgodności i zupełnie inny układ pracy⁵⁰.

Kolejnym źródłem wiedzy gramatyka dla rozdz. 25, 26, 42 i 43 mogło być anonimowe dzieło, będące także podstawą do przekazów Lucjusza Anneusza Florusa i anonimowego autora *De viris illustribus urbis Romae* (O sławnych mężach miasta Rzymu; autor pracy dawniej utożsamiany był z Aureliuszem Wiktorem żyjącym w IV w.). Ostatnie z tych dzieł zasługuje na szczególną uwagę (o czym dalej), gdyż związki łączące je z pracą Ampeliusza i Florusa sięgają o wiele głębiej niż to się wydaje po pobieżnej lekturze. Wszyscy trzej autorzy popełniają podobne błędy i używają takich samych, nigdzie indziej niepoświadczonych sformułowań, np. wobec Augusta stosują termin *dictator perpetuus* (Amp. 18,21; 29,3; *perpetua Caesarum dictatura*; Flor. II, 34: *dictator perpetuus*; Auct., *De vir ill.* 79,7: *dictator in perpetuum*), odnosząc się przy tym do jego ubóstwienia i uporządkowania imperium rzymskiego⁵¹. Niestety, nie

⁴⁹ Jakkolwiek inspiracja jest najpewniej jedynie pośrednia, gdyż imiona siedmiu Persów sprzysiężonych przeciwko Smerdisowi podane przez Ampeliusza (30,4) różnią się (w jednym przypadku nawet zupełnie) od tych, przekazanych przez Herodota (III 70). Zob. Niemirowskij 1996.

⁵⁰ Arnaud-Lindet 1993: XII–XVII oraz przypisy; 1997: 2302, przyp. 2 oraz 2307. Ciceron nigdzie w swoim traktacie nie zbiera bogów w katalog, są oni rozsiani po całym dziele i wielu spośród nich ma zupełnie inne genealogie, niż te podane przez nauczyciela Makrynusa. Podobnie wygląda sprawa z bezpośrednią inspiracją Euhemerosem. Tylko jeden z zachowanych fragmentów *Świętej historii* traktuje o genealogiach boskich, na dodatek w zupełnie inny sposób niż czyni to Ampeliusz, Euhemeros pisał bowiem tylko o jednym Dzeusie, który został uznany za boga, a nie kilku o różnej genealogii i miejscu kultu. Zob. Della Casa 1969: 127–128 oraz 130–131. Por. Winiarczyk 2012: 132–133, który we wspomnianych passusach widzi raczej inspirację dziełami tzw. teologów z okresu hellenistycznego (jak zresztą stwierdza sam Ciceron), a nie samym Euhemerosem.

⁵¹ Arnaud-Lindet 1993: XII–XVII oraz przypisy. Podobnie König 2010: 16 wśród możliwych źródeł wymienia jeszcze Katona Starszego, Della Casa 1969: 132, przyp. 8 *Antiquitates* Warrona, a Alonso-Núñez 1981–1982: 191–192 nie waha się przywołać całego szeregu dalszych wpływów Tytusa Liwiusza, Waleriusza Maksimusa, Wellejusza Paterkulusa (rozdz. 11–16) i Strabona (rozdz. 30–38), czego również nie sposób zweryfikować, gdyż Ampeliusz nie cytuje tych autorów.

jesteśmy w stanie określić relacji, jakie łączą tych trzech autorów, gdyż także periodyzacja dzieła Florusa i zbioru *Żywotów sławnych mężów* jest dyskusyjna⁵².

Jeszcze dalej w swoich poszukiwaniach inspiracji Ampeliusza szedł Wölfflin, który poza rozsądnym zaproponowaniem *De republica* Cycerona, jako źródła dla rozdz. 48–50 i dzieła Pompejusza Trogusa, jako podstawy do Ampeliuszowej teorii o kolejnych imperiach (choć Pompejusz wymienił ich tylko pięć, a nie siedem!)⁵³ zgłosił również szereg nie tylko niezachowanych, ale niedających się nawet bliżej określić dzieł genealogicznych, geograficznych i antykwarecznych, co pokazuje nie tylko, jak niewiele z literackiej spuścizny antyku zachowało się po dziś dzień, ale też jak bardzo nieszablonowym autorem był Ampeliusz, skoro nie potrafimy nawet dojść do podstaw jego tak „nikłej” ponoć wiedzy⁵⁴. Już Wölfflin zauważył ponadto, że również źródła „pewne”, jak Nigidiusz Figulus, takimi w istocie nie są, gdyż Ampeliusz chociażby znaki zodiaku podał w kolejności innej niż republikański astrolog, co szwajcarskiego uczonego skłoniło do zdania, że nawet jeśli gramatyk opierał się na jego pracach, co najwyżej do nich nawiązywał lub je parafrazował, na pewno zaś ich nie przepisywał⁵⁵.

Podobnie ma się sprawa pokrewieństwa *Liber memorialis* z anonimowym zbiorem *De viris illustribus* (bliższego nawet niż między Ampeliuszem a Florusem). Jak już wspomniałem, istnieją w obydwu pracach miejsca paralelne, niemające żadnych innych odpowiedników (np. Amp. 18,8 = Auct., *De vir. ill.* 33; Amp. 18,10 = Auct., *De vir. ill.* 45; Amp. 19,3 = Auct., *De vir. ill.* 57; Amp. 20,3 = Auct., *De vir. ill.* 12), ale także miejsca, w których ci autorzy zupełnie się różnią (np. Amp. 18,2 – Auct., *De vir. ill.* 15; Amp. 18,7 – Auct., *De vir. ill.* 31),

⁵² Datowanie jednego z tych dzieł na podstawie pozostałych może czasami prowadzić na manowce. Sage 1980: 93 na podstawie opinii Assmanna o przynależności *Liber memorialis* do literatury IV w. i podobieństwach między dziełami Ampeliusza i anonimowego autora *De viris illustribus urbis Romae* przyjął np., iż jest to dodatkowy argument za tym, że to drugie również powstało w wieku IV.

⁵³ Alonso-Núñez 1981–1982: 191, który zwraca przy okazji uwagę na to, że teoria o hegemonii kolejnych imperiów pojawia się również w pracy Wellejusza Paterkulusa i u wspomnianego przezeń Emilusza Sura (Vell. Pat. I 6,6; nie wiadomo, czy pierwszy zaproponował ją Sura, Pompejusz Trogus, czy jeszcze ktoś inny, gdyż żadne z tych dzieł się nie zachowało) przypuszcza, że zwiększenie liczby imperiów do siedmiu o niewielkie mocarstwa Aten i Sparty mogło być motywowane względami symboliki neopitagorejskiej.

⁵⁴ Wiedza Ampeliusza jest zresztą bardzo nierówna, posiada on bowiem zenująco mało wiadomości na temat państw hellenistycznych (trudno się pozbyć wówczas wrażenia, iż pisze wszystko, co wie), podczas gdy rzadko popełnia błędy, jeśli idzie o historię rzymską, jak na podręcznik szkolny traktowaną szeroko i nieraz bardzo szczegółowo. Przy tej drugiej dosyć łatwo zaobserwować zresztą również świadomą selekcję materiału, który wymaga od czytelnika znajomości kontekstu – przybliżanego nieraz w innych rozdziałach. Por. Bugaeva 2011: 100–101.

⁵⁵ Wölfflin 1854: 24–24 oraz 28.

choć różnice te można nazwać raczej wzajemnym uzupełnianiem się niż sprzecznościami⁵⁶. Niezależnie od tego, na jakim dziele opierali się obydwaj autorzy, można zaryzykować chyba wniosek, że intuicja wielu uczonych, by widzieć w nim zbiór żywotów Hyginusa bądź niezachowane biografie autorstwa Neposa, zdaje się w pełni uzasadniona, gdyż to co łączy wszystkie, zarówno pewne, prawdopodobne, jak i domniemane źródła wiedzy autora *Repetytorium*, jest czas ich powstania – mianowicie wszystkie one przynależą do okresu późno-republikańskiego bądź augustowskiego.

TRADYCJA RĘKOPIŚMIENNA

Tekst *Liber memorialis* Ampeliusza został odkryty około roku 1618 przez François Jureta (1553–1626), kanonika z Langres w bibliotece klasztoru Saint-Bénigne w Dijon. Niedługo potem dokładną kopię tego manuskryptu, nazywanego dziś Monacensis Latinus 10383a (M) sporządził uczony Claude Saumaise (Salmasius) (1588–1653), który przygotował też jego *editio princeps*, wydane w Lejdzie dopiero w roku 1638 razem z *Zarysem historii rzymskiej* Lucjusza Anneusza Florusa⁵⁷. Niestety w późniejszych latach zarówno oryginał manuskryptu, jak i kopia sporządzona przez Salmasiusa zaginęły⁵⁸, przez co wydawcy dzieła przez kolejne 200 lat jedynie przedrukowywali tekst *editio princeps*⁵⁹.

Nim wrócimy do sprawy zaginionego kodeksu, warto jeszcze odnotować wcześniejszy ślad lektury *Liber memorialis*. Bardzo możliwe, że przed Juretem traktat oglądał już Pierre Pithou (1539–1596), prawnik, bibliofil i bliski współpracownik króla Henryka IV Burbona, o czym wspomina po latach jezuita i spowiednik króla Ludwika XIII Jacques Sirmond. W komentarzu do *Carm.* 9,301 (*col.* 743) Sydoniusza Apollinarisa, Sirmond pisze bowiem, iż Pithou natrafił na: „pewne fragmenty obszerniejszego dzieła Lucjusza Ampeliusza, zadykowanego Marynusowi (sic!)” (*L. Ampelli ad Marinum fragmenta quaedam*

⁵⁶ Wölfflin 1854: 36–37.

⁵⁷ Salmasius 1638: *praefatio ad lectorem* 293. Wydaje się, że to właśnie niewielkie rozmiary *Liber memorialis* ocaliły go od zapomnienia, gdyż dzięki nim Salmasius zdecydował się na poprawienie kopii sporządzonej 20 lat wcześniej i dołączenie jej w postaci aneksu do przygotowywanego wydania Florusa. Na osobny tom dzieło było wówczas zbyt krótkie, lecz doskonale nadawało się jako wydawniczy zapelniaacz miejsca dla innego niewielkiego utworu. Zob. Arnaud-Lindet 1993: VII; Brodersen 1994: 407.

⁵⁸ Manuskrypt z niewiadomych względów najprawdopodobniej nigdy nie powrócił już do biblioteki klasztornej w Dijon, gdyż nie figuruje w jej katalogach z lat 1621 i 1739. François Juret zmarł w roku 1626, więc nawet gdyby przetrzymywał wypożyczoną książkę aż do swojej śmierci, spodzielalibyśmy się jej ponownego odnotowania w katalogu późniejszym.

⁵⁹ Bo 1964: 136; d’Este 1980–1981: 232; Arnaud-Lindet 1993: XXVIII; König 2010: 13.

prolixioris operis). Co prawda, utwór, którym dziś dysponujemy, trudno nazwać „fragmentami”, Lucjusz Ampeliusz, o czym już wspominałem, z pewnością nie był tą samą postacią, co Ampeliusz chwalony przez Sydoniusza Apollinarisa, a adresat utworu nosił imię Makrynus, a nie Marynus, ale, jak zauważa M.-P. Arnaud-Lindet, wydanie utworów Sydoniusza Apollinarisa przez Sirmonda (1614), w którym to wspomina o znalezisku Pithou, od jego wyjazdu do Rzymu (1590), a więc ich ostatniego spotkania, dzieliło ponad 20 lat, mógł więc pomylić się w swoich wspomnieniach⁶⁰. Można również przyjąć, że poza pomyłką w tożsamości autora (choć poprawnie przytoczył jego *praenomen*, podczas gdy Sydoniusz Apollinaris takowego nie podaje) i adresata utworu, Sirmond wiernie odnotował wspomnienie Pithou, gdyż na pierwszy rzut oka traktat Ampeliusza istotnie może sprawiać wrażenie streszczenia czy też zbioru fragmentów zachwanych z innych obszerniejszych dzieł.

Odnalezienie w Monachium zaginionej kopii Salmasiusa w połowie XIX w. przez nieco ponaddwudziestoletniego filologa klasycznego Eduarda von Wölfflina pozwoliło na analizę i udoskonalanie zachowanego tekstu, jakkolwiek nieustannie musimy pamiętać w tym wypadku, że wciąż mówimy tylko o kopii, nawet jeśli wiernej, a nie oryginalnym kodeksie średniowiecznym, który z kolei mógł znacznie różnić się od tekstu starożytnego.

Znalezisko Wölfflina było o tyle cenniejsze, że Salmasius opisał oglądany przez siebie manuskrypt nadzwyczaj lapidarnie. Mianowicie zauważył tylko, iż kodeks, składający się z 10 zapisanych obustronnie kart o wymiarach 17,5 na 28 cm był „bardzo stary” (*antiquissimus*) i „spisany bardzo niechlujnie przez niewprawnego kopistę” (*ab imperito librario vitiosissime scriptum*). Erwin Assmann, który jako pierwszy przeprowadził wnikliwe badania grafii przekazanego tekstu wyraził przypuszczenie, iż oryginalny manuskrypt mógł pochodzić z czasów karolińskich (IX–X w.), podobnie jak sam klasztor Saint-Bénigne (odbudowany w 871 r. na polecenie Karola II Łysego)⁶¹. Nie zgodziła się z nim M.-P. Arnaud-Lindet, która zauważyła, że błędy pojawiające się w kopii Salmasiusa świadczą o dyktowaniu, a nie przepisywaniu tekstu (mylenie dźwięcznych i bezdźwięcznych spółgłosek, haplografie i dittografie), co w połączeniu z dużą dowolnością w doborze grafii poszczególnych wyrazów świadczy raczej o tym, że manuskrypt powstał jeszcze przed reformą karolińską w środowisku Corbie około VIII w.⁶² Wszyscy wydawcy zgadzają się natomiast, że kopia Salmasiusa nawet mimo braku określenia przez niego wieku manuskryptu została sporządzona bardzo rzetelnie, co jest dla nas bodaj najważniejszym wnioskiem.

⁶⁰ Arnaud-Lindet 1993: XXVI, przyp. 60 oraz 61. Por. Assmann 1935: VI.

⁶¹ Assmann 1935: XV–XX.

⁶² Arnaud-Lindet 1993: XXIV–XXVI. Por. König 2010: 14, który nie rozstrzyga, które z uczonych ma rację.

Charakterystyka kopii manuskryptu, stan zachowania tekstu (liczne lanki i miejsca nieczytelne), jak i nierzadko unikatowa tematyka w nim poruszana stwarzają jeszcze jeden poważny problem, jakim jest wybór najbardziej prawidłowych lekcji. W przypadku Ampeliusa przez długi czas spotykaliśmy się z sytuacją, w której niemal każdy kolejny wydawca poddawał gruntownej krytyce prace swoich poprzedników, proponując zupełnie nowe, nierzadko daleko idące zmiany. Wydanie Wölfflina uważane jest dziś powszechnie za zbyt dalece ingerujące w treść tekstu na podstawie osobistej wiedzy uczonego o antyku, wydanie Assmanna za zbyt konserwatywne, wręcz dosłowne i przeładowane treścią⁶³, wydanie Terzaghi (skrytykowane jeszcze przez Assmanna) i Colonna stanowią w zasadzie syntezę wydań ich poprzedników⁶⁴. Z wielu względów także wydania Arnaud-Lindet nie można uznać za zadowalające⁶⁵, tak więc za podstawę przekładu przyjąłem najnowsze wydanie Königa, życzliwie przyjęte przez krytykę, jakkolwiek także ono nie jest pozbawione pewnych mankamentów⁶⁶.

STAN BADAŃ

Utwór Ampeliusa od razu po swoim odnalezieniu wzbudził spore zainteresowanie uczonych, czego najlepszym wyrazem było 40 wydań tekstu (najczęściej razem z *Zarysem dziejów rzymskich* Lucjusza Anneusza Florusa), które ukazały się od chwili *editio princeps* Salmasiusa w roku 1638, aż do czasu publikacji drugiego prawdziwego wydania krytycznego przez Eduarda von Wölfflina w roku 1854⁶⁷. Z drugiej jednak strony zainteresowanie to aż do połowy XX w. było bardzo powierzchowne. Badaczy interesowała przede wszystkim datacja dzieła, tożsamość jego twórcy i adresata, w mniejszym zaś stopniu struktura i treść (o ile nie mówimy jedynie o prostym streszczeniu i ocenie talentu literackiego Ampeliusa). Pierwszą wartościową pracą, która w sposób prawdziwie naukowy we współczesnym znaczeniu tego słowa, poświęcona została twórczości Ampeliusa, była rozprawa doktorska wielokrotnie już przywoływanego E. von Wölfflina (obroniona w wieku 23 lat, co wówczas nie było niczym nadzwyczajnym) pt. *De Lucii Ampelii libro memoriali quaestiones criticae et historicae*. Niestety kolejni bada-

⁶³ Chwali je natomiast d'Este 1980–1981: 232. Inną wadą wydania Assmanna, jest jego przeświadczenie (za Wölfflinem) o tym, że średniowieczny kopista „poprzestawiał” właściwy porządek rozdziałów *Liber memorialis*, a co za tym idzie karkołomne próby niemieckiego uczonego, by ów porządek przywrócić. „Właściwa” kolejność byłaby jego zdaniem następująca: 1–24; 27–28,1; 43,2–47; 39,1–3; 28,2–4; 39,4; 48–50; 29; 25–26; 40–43,1; 30–38. Zob. Assmann 1935: XXVI.

⁶⁴ Terzaghi 1947: 81; Assmann 1956: 155; Bo 1964: 136; Arnaud-Lindet 1993: XXVIII–XXX.

⁶⁵ Holford-Strevens 1995: 600–604; *contra* pozytywna recenzja Brodersen 1994: 407.

⁶⁶ Zob. np. Günther 2011; Lindermann 2013: 1031–1035.

⁶⁷ Pełną listę wydań tekstu zawarł Assmann 1935: XXVIII–XXX.

cze znów poświęcali Ampeliuszowi albo jedynie krótkie notki encyklopedyczne, albo zajmowali się nim tylko przy okazji wybranych tematów lub innych autorów (na szczególną uwagę zasługują tutaj artykuły Adrian Della Casa: 1966, 1969, Luigiego Bessone: 1976, 1977, 1978, 1983, 1998, 2002–2003 oraz dwie prace Joachima Fugmanna: 1990, 1997. Więcej uwagi, co zrozumiałe, poświęcali Ampeliuszowi autorzy poszczególnych wydań, a zwłaszcza przekładów, mających na celu popularyzację mało znanego nawet specjalistom autora: Erwin Assmann (1935, 1941, 1956), Vincenza Colonna (1972, 1975, 1980), Marie-Pierre Arnaud-Lindet (1993, 1997, 1998) oraz Ingemar König (2010).

Językiem Ampeliusza (także w odniesieniu do kwestii datacji dzieła, co niestety, jak na razie nie przyniosło żadnych wiarygodnych rozstrzygnięć) uczeni, głównie włoscy, zajęli się dopiero w XX w. Warto wymienić przy tej okazji prace Francesco Stabile (1910), Nicoli Terzaghi (1947), Matilde Conde Salazar i Marii José López de Ayala (1998), a zwłaszcza Domenico Bo (1964), który dokonał pierwszego szczegółowego opisu i analizy języka autora *Liber memorialis*, jakkolwiek jego ostateczne wnioski należy uznać za wysoce kontrowersyjne. Na szczególną uwagę zasługuje również leksykon autorstwa Vincenzy Colonnny (1980), obejmujący wszystkie formy gramatyczne pojawiające się u Ampeliusza.

Współcześnie dysponujemy licznymi wydaniem krytycznymi tekstu, który został już także zanalizowany przez filologów-językoznawców, wciąż jednak brakuje zadowalającego opracowania treści *Liber memorialis* Ampeliusza. Za deficytowe należy uznać badania nad strukturą, celem powstania i wiarygodnością dzieła, sposobem zorganizowania i krytyką materiału źródłowego przez jego autora, a co za tym idzie jego wiedzą historyczną. Niniejsze opracowanie oczywiście w żadnym wypadku nie aspiruje do rozpoczęcia dyskusji naukowej na ten temat. Za daleko ważniejszą uważam obecnie popularyzację tego dzieła w Polsce, która nie tylko nie mogła dotychczas pochwalić się własnym przekładem traktatu Ampeliusza, lecz nawet jakimkolwiek znaczącym śladem zainteresowania jego twórczością. Za wymowny można uznać fakt, że pierwszym i ostatnim zarazem polskim podręcznikiem historii literatury łacińskiej, w którym w ogóle pojawiła się wzmianka o Lucjuszu Ampeliuszu była *Historia literatury rzymskiej* autorstwa wybitnego krakowskiego filologa Kazimierza Morawskiego. W wydanym w roku 1921 ostatnim, VII tomie o znamienym podtytule *Schylek w II i III w. po Chr.* poza krótką charakterystyką treści utworu możemy natrafić na szczególnie modne w tamtych czasach apodyktyczne opinie na temat wartości estetycznej dzieła i kondycji intelektualnej jego autora. Morawski nazywa Ampeliusza „autorem podrzędnym”, „drobnym umysłem, który zasobem swoich wiadomości historycznych i w ogóle ludzkich postanowił obdzielić niejakiegoś Macrinusa” – również jego „łatwy do zaspokojenia głód wiedzy” uczony potraktował z ironią, zupełnie nie przyjmując do wiadomości,

że ów „Macrinus” mógł być przecież tylko dzieckiem, a zachowany tekst niekończące kompendium wiedzy. Poza tym w *Liber memorialis* napotkać można, jak czytamy, „retoryczne frazesy” odbijające błyskotliwe charakterystyki innych autorów. Ogólnie rzecz ujmując, Morawski charakteryzuje utwór jako „marny, świadczący o niskim poziomie zarówno dostawcy jak odbiorców, dla których pouczenia był przeznaczony”⁶⁸.

Obecnie niewielu badaczy formułuje równie kategoryczne sądy na temat pisarza, o którym prawie nic nie wiadomo⁶⁹, a punkt ciężkości dyskusji naukowej na jego temat szczęśliwie coraz bardziej odsuwa się od słynnego pytania: czy autor zachwyca?, ku zagadnieniom bardziej merytorycznym. Pozostaje mi żywić nadzieję, że współcześnie sięgnięcie po tekst Lucjusza Ampeliusza nie jest motywowane tylko „niskim poziomem” czytelnika, a jego lektura okaże się pożyteczna zarówno dla specjalistów, filologów klasycznych, czy historyków szukających w *Repetitorium* szczegółowych informacji, jak i wszystkich tych osób, które pragną dowiedzieć się, jakich zagadnień mógł uczyć się w szkole młody Rzymianin z II w. po Chr., co powinien był wiedzieć o świecie, jakie kwestie wzbudzały wówczas jego bądź jego nauczyciela zainteresowanie, które uważane były za istotne i w jaki sposób utrwalano je w pamięci. Przekornie lekturę tego tekstu można też umotywować swoistym testem na to, jak dużym zasobem „miernej” wiedzy przekazanej w szkolnym dziełku na temat starożytnego świata dysponują współcześni znawcy antyku. Oczywiście podręcznik przygotowany przez Ampeliusza dla jego ucznia zapewne nigdy nie pozwoli nam na udzielenie pewnych, w pełni wiarygodnych i ostatecznych odpowiedzi na postawione wyżej pytania, ale przynajmniej może nas do nich przybliżyć, może nas zmotywować do dalszych poszukiwań, a to w procesie dydaktycznym jest wartością równie cenną dziś, jak i w starożytności.

UWAGI DO TEKSTU

Tekst łaciński oparłem na wydaniu Ingemara Königa: *Lucius Ampelius, Liber memorialis: Was ein junger Römer wissen soll*, Lateinisch und Deutsch, Darmstadt 2010, choć, zwłaszcza na początku pracy, w dużej mierze korzystałem też z wydania Marie-Pierre Arnaud-Lindet z roku 1993 (*Lucius Ampelius,*

⁶⁸ Morawski 1921: 67–69.

⁶⁹ Jakkolwiek wyjątkowo wyrazistymi przykładami takiego podejścia do starożytnego autora jest wspomniany już artykuł D. Bo z 1964 r. a jeszcze bardziej recenzja wydania Arnaud-Lindet autorstwa L. Holforda-Strevensa z roku 1995, w której zastanawia się jak w ogóle taki „wyziew solecyzmów i głupoty” (*miasma of solecism and stupidity*) mógł być tak często drukowany. Tym bardziej można zatem dziwić się, dlaczego brytyjski uczony poświęca swój cenny czas na pisanie recenzji tak miernego tekstu.

Aide-mémoire, Paris), które niestety mimo bardzo cennego wstępu i komentarza okazało się wyjątkowo niezadowolające, gdyż autorka często wybierała lekcje może i najtrudniejsze, zgodnie z jedną z podstawowych zasad filologicznego warsztatu, lecz nie zawsze dające się uzasadnić. Wszystkie, nieliczne zresztą lekcje i uzupełnienia odbiegające od tekstu opublikowanego przez Königa zostały każdorazowo zaznaczone w przypisach.

Przypisy do przekładu mają za zadanie przede wszystkim objaśnić tekst, zwłaszcza tam, gdzie myśl Ampeliusza jest niejasna bez znajomości kontekstu, gdzie autor stosuje skróty myślowe lub popełnia błędy. Nie objaśniam nazw oczywistych, wychodząc z założenia, że po ten tekst i tak nie sięgnie nikt, kto nie posiada choćby elementarnej wiedzy o kulturze antycznej. W przypisach podaję także miejsca wspólne zarówno w obrębie *Liber memorialis*, jak i w innych dziełach na czele z anonimowym *De viris illustribus urbis Romae*.

Podstawową zasadą, jaką kierowałem się w czasie tłumaczenia *Repetitorium* Lucjusza Ampeliusza, była wierność oryginałowi i oddanie źródłowej wartości podręcznika. Z tego powodu zrezygnowałem też z wszelkiego „upiększania” i poprawiania stylu rzymskiego autora, wychodząc z założenia, że jedynym wynikiem takiego działania byłoby wypaczenie jego odbioru przez współczesnego czytelnika. Moje ingerencje w tekst przekładu ograniczyły się do niewielkich, lecz koniecznych uzupełnień służących lepszemu zrozumieniu myśli autora w miejscach, gdzie nadmierna eliptyczność jego wypowiedzi utrudniała jej odbiór (miejsca takie ująłem w nawiasy kwadratowe), a także zamianie form niektórych nazw i imion, najczęściej greckich, których zlatynizowane formy ponownie sprowadzałem do postaci oryginalnej, np. Sylla – Sulla, Xanthippus – Ksantyppos, Pactolus – Paktolos. Przy spolszczaniu nazw własnych starałem się kierować przede wszystkim zdrowym rozsądkiem, wiernością wobec formy oryginalnej i brzmieniem⁷⁰, a więc nie trzymałem się kurczowo przyjętych reguł tam, gdzie istniał sprzeczny z nimi zwyczajowy polski odpowiednik. Stąd wyniknąć musiały oczywiście liczne niekonsekwencje.

* * *

W tym miejscu pragnę gorąco podziękować Fundacji Lemmermann w Rzymie, której dwumiesięczne stypendium w 2015 r. związane z tematem mojej pracy doktorskiej pomogło mi w zebraniu znacznej części niezbędnej literatury w bibliotekach rzymskich (École Française de Rome, American Academy in Rome, British School at Rome oraz Deutsches Archäologisches Institut Rom). Dziękuję

⁷⁰ Stąd np. zachowałem w tłumaczeniu wszystkie geminaty, gdyż taka z pozoru nieistotna kwestia pomaga nam odróżnić np. poetę Gajusza Waleriusza Katullusa od polityka Kwintusa Lutacjusza Katulusa.

mojemu promotorowi, Panu Profesorowi Sławomirowi Sprawskiemu za wsparcie i cenne uwagi, dzięki którym uniknąłem niejednego błędu. Chciałbym również serdecznie podziękować Wydawnictwu Naukowemu Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, które podjęło się jej wydania, redaktorowi serii *Fontes Historiae Antiquae* Panu Profesorowi Leszkowi Mrozewiczowi za ciepłe przyjęcie i okazaną mi życzliwość oraz recenzentowi niniejszego wydania Panu Profesorowi Marianowi Szarmachowi.

LUCIUS AMPELIUS

LIBER MEMORIALIS

Lucius Ampelius Macrino suo salutem!

Volenti tibi omnia nosse scripsi hunc librum memorialem, ut noris, quid sit mundus, quid elementa, quid orbis terrarum ferat, vel quid genus humanum peregerit.

I. [DE MUNDO]

(1) Mundus est universitas rerum, in quo omnia sunt et extra quem nihil; qui graece dicitur κόσμος.

(2) Elementa mundi quattuor: ignis, ex quo est caelum; aqua, ex qua mare Oceanum; aër, ex quo venti et tempestates; terra, quam propter formam eius orbem terrarum appellamus.

(3) Caeli regiones sunt quattuor: oriens, occidens, meridies, septentrio.

(4) Caelum dividitur in circulos quinque: arcticum et antarcticum, qui ob nimiam vim frigoris inhabitabiles sunt; aequinoctialem, cui subiacet regio [quae] κατακεκαυμένη dicitur neque incolitur ob nimiam vim ardoris; brumalem et solstitialem sub quibus habitatur: sunt enim temperatissimi; per quos oblicus circulus vadit cum duodecim signis, in quibus sol annum conficit cursum.

II. DE DUODECIM SIGNIS

(1) Signa sunt in caelo duodecim. Aries beneficio Liberi, quod is cum exercitum in Indiam per Libyam duceret per loca sicca et arenosa, qua aquae inopia esset et exercitus eius siti adfligeretur, aries eis aquam demonstravit et ob id a Libero Iovis Ammon est appellatus eique fanum magnificum fecit ad eum locum, ubi aquam invenit, quod abest ab Aegypto et Alexandria milia passuum

LUCJUSZ AMPELIUSZ

REPETYTORIUM

Lucjusz Ampeliusz [przesyła] swojemu Makrynusowi pozdrowienia!

Skoro chcesz wiedzieć wszystko, napisałem to repetytorium, żebyś wiedział, czym jest świat, czym [są] żywioły, co znajduje się na ziemskim kręgu lub też czego dokonał rodzaj ludzki.

I. O ŚWIECIE

(1) Świat jest to ogół rzeczy, w którym znajduje się wszystko, poza którym nie ma nic. Po grecku nosi nazwę *kosmosu*¹.

(2) Cztery żywioły świata²: ogień, z którego składa się niebo; woda, z której ocean; powietrze, z którego wiatry i zmiany pogody; ziemia, którą z powodu jej kształtu nazywamy ziemskim okręgiem³.

(3) Są cztery części nieba: wschód, zachód, południe, północ.

(4) Niebo dzieli się na pięć stref klimatycznych⁴: arktyczną i antarktyczną, które ze względu na zbyt duże zimno, nie nadają się do zamieszkania; równonocną, której podlega obszar nazywany *wypalonym*, również niezamieszkaną z powodu zbyt wielkiego upału; zimową i letnią, pod którymi można mieszkać, są bowiem bardzo umiarkowane. Przechodzi przez nie wypukły krąg z dwunastoma znakami, po których słońce odbywa swój roczny bieg.

II. O DWUNASTU ZNAKACH [ZODIAKU]

(1) Na niebie jest dwanaście znaków [zodiaku]. Baran – dzięki pomocy okazanej Liberowi⁵, ponieważ gdy prowadził on wojsko do Indii przez Libię, przez suche i piaszczyste okolice, kiedy brakowało wody, a jego armię dręczyło pragnienie, baran wskazał mu wodę. Z tego powodu Liber nazwał go Jowiszem Ammonem i wzniósł mu wspaniąłą świątynię w miejscu oddalonym o dziewięć tysięcy podwójnych kroków od Egiptu i Aleksandrii⁶. Na pamiątkę tego wyda-

novem. Ob eam rem a Iove petiit ut inter sidera reciperetur. Alii putant eum esse qui Hellen et Phrixum vexerit.

(2) Taurus beneficio Iovis, quem Iuppiter a Neptuno fratre per gratiam abduxit, qui sensum humanum figura tauri continebat, isque Iovis iussu Europam, Agenoris filiam Sidonia adludens decepit et eam Cretam deportavit. Ob eam rem Iuppiter in sideribus eum dignatus est immortalis memoria.

(3) Gemini qui Samothraces nominantur [esse]; quorum argumentum nefas est pronuntiare praeter eos qui initiis praesto sunt. Alii Castorem et Pollucem dicunt quod hi principes mare tutum a praedonibus praestitissent. Sunt qui dicant Herculem et Theseum, quod similia athla sint adepti.

(4) Cancer – καρκίνος – receptus beneficio Iunonis, quod eius iussu, cum Hercules missus esset ad hydram Lernaean – quam nos excetra dicimus – interficiendam, carcinus ingressus Herculis pedes et crura lanians incommodiorem faciebat eum quam ipsa excetra; idque malum Hercules difficillimum habuit; carcinumque – cancrum – ob id factum Iuno sideribus est dignata.

(5) Leo – λέων – qui educatus est Nemeae Iunonis consilio ad Herculis interitum: missus in terram Argivam diu spelunca latitavit; quem Hercules dicitur interfecisse cum Molorcho hospite suo, cuius clavam ei tributam tum principio est adeptus; qua leonem interfecit eiusque pellem postea pro tegumento habuit. Ob id factum Iunoni odio esse coepit leonemque caelesti dignitate est honorata.

(6) Virgo, quam nos Iustitiam dicimus, fuit cum hominibus; sed postquam homines malefacere coeperunt Iovis eam inter signa posuit. Sunt qui Erigonem Icarii filiam, Atheniensem dicunt: cuius patri Liber vinum dedit ut hominibus ad suavitatem daret: quibus dedit ebriati sunt et lapidibus eum occiderunt. Canis, qui cum illo erat, vidit hominem occisum, et cum ululatu ad Erigonam rediit; quem ut maestum et singularem vidit, sollicita proficiscitur cum eo. Venere ad locum ubi Icarus iacebat. Vidit corpus patris, magna lamentatione in Hymetto monte sepelivit; ipsa vero se suspendit laqueo. Canis ad pedes eius discumbens diutius et sine alimentis deficiens, post aquam anhelans in puteum se proiecit. Tum Liber a Iove petiit, quod suo imperio deficerent, ut inter siderum cursus ponerentur. [Erigone] Virgo, Icarus autem Arcturus nominatus est, cuius stella cum exoritur continuas tempestates facit; canis, Canicula.

rzenia [Liber] wyprosił u Jowisza, by [baran] został przyjęty między gwiazdy. Inni sądzą, że jest on tym, który wioził Helle i Fryksosa⁷.

(2) Byk – za przysługę wyświadczoną Jowiszowi, który otrzymał go w prezencie od brata Neptuna. Miał on ludzką świadomość, zachowując jednocześnie postać byka. Na rozkaz Jowisza zwiódł w Sydonie Europę, córkę Agenora i w czasie zabawy uwiózł ją na Kretę. Na pamiątkę tego wydarzenia Jupiter uczcił go nieśmiertelną pamięcią pośród gwiazd⁸.

(3) Bliźnięta – które nazywane są samotrackimi. Nie wolno zdradzić ich tajemnicy, co nie tyczy się jedynie tych, którzy biorą udział w misteriach⁹. Inni nazywają tak Kastora i Polluksa, ponieważ oni jako pierwsi uczynili morze bezpiecznym od piratów. Są i tacy, którzy powiedzą tak o Herkulesie i Tezeuszu, ponieważ osiągnęli podobne sukcesy.

(4) Rak – [po grecku] *karkinos*, został przyjęty [na niebo] dzięki przysłudze wyświadczonej Junonie, ponieważ, kiedy Herkules został wysłany, by zgładzić hydrę lernejską, którą my nazywamy ekscetrą, rak zbliżył się do niego na jej rozkaz i kalecząc jego stopy i golenie, naprzykrzał mu się bardziej niżli sama ekscetra. Herkules uznał go za najbardziej wymagającego potwora i za to ów *karkinos*, czy też rak, został uczczony przez Junonę umieszczeniem go pośród gwiazd¹⁰.

(5) Lew – [po grecku] *leon*, zgodnie z planem Junony wychowany w Nemei¹¹ na zgubę Herkulesa, został wysłany na ziemię argiwską¹² i tam przez długi czas czał się w jaskini. Ponoć Herkules zgładził go z pomocą swojego gospodarza Molorchosa, od którego uprzednio otrzymał maczugę. Dzięki niej zabił lwa, a z jego skóry sporządził sobie później okrycie. Z powodu tego czynu Junona zaczęła go odtąd [jeszcze bardziej] nienawidzić, a lwa upamiętniła niebiańską godnością¹³.

(6) Panna – którą my nazywamy Sprawiedliwością, żyła razem z ludźmi, lecz gdy oni zaczęli dopuszczać się niegodziwości, Jowisz umieścił ją pośród gwiazd¹⁴. Niektórzy mówią, że jest to raczej Erigone, córka Ateńczyka Ikarosa, któremu Liber podarował wino, by przekazał je ludziom dla osłody [ich życia]. Oni jednak upili się i ukamienowali go. Pies¹⁵, który był razem z nim zobaczył, że jego pan został zabity i ze skamleniem uciekł do Erigone. Skoro tylko [dziewczyna] zauważyła jego rozpacz i to, że zjawił się sam, zaniepokojona poszła za nim. Przybyli do miejsca, gdzie leżał Ikaros. Spostrzegła ciało ojca, zanosząc się płaczem, pochowała go na górze Hymettus, sama zaś powiesiła się na powrozie. Pies długo jeszcze leżał u jej stóp, aż wycieńczony brakiem pożywienia, łaknąc wody, rzucił się do studni. Wówczas Liber, jako że to jego moc przyniosła im zgubę, wyprosił u Jowisza, aby umieścił ich na drodze gwiazd. Erigone została nazwana Panną, Ikaros Arkturem – kiedy wschodzi jego gwiazda, dochodzi do nieustannych burz – pies Kanikułą¹⁶.

(7) Libra, quam Graeci ζυγόν appellant, virile nomen est: adeptusque is, omni clementiae iustitia, Stathmochos dictus, qui primus dicitur librae pondus hominibus invenisse, quae utilissima mortalibus aestimantur; ideoque in numerum stellarum est receptus et Libra est dictus.

(8) Scorpius, qui dicitur ad perniciem Orionis in insula Chio in monte Pele-naeo voluntate Dianae natus. Orion autem, dum venatur, visa Diana stuprare eam voluit. Illa scorpionem subiecit qui eum vita privaret. Iuppiter et scorpionem et Orionem inter sidera recepit.

(9) Sagittarius: Crotos, filius nutricis Musarum; quae Musae semper dilexerunt eum quod plausu et lusu sagittarum eas oblectaret. Alii Chironem dicunt, quod iustus et pius, doctus, hospitalis fuerit; ab eo Aesculapius medicinam [didicit], Achilles citharam et alia multa.

(10) Capricornus, cui nomen Pan. Quo tempore Python speluncas incolens in monte Tauro Aegyptum profectus est ad bellum, Pan se in caprae figuram convertit. Igitur dii immortales, postquam Pythonem digna poena affecerunt, Pana astrorum memoria decoraverunt.

(11) Aquarius, qui putatur esse Ganymedes, dicitur Deucalion Thessalus qui maximo cataclysmo cum uxore Pyrrha solus evasit et hic, pietatis causa, inter sidera locatus est.

(12) Pisces, id est duo pisces, quia bello Gigantum Venus perturbata in piscem se transfiguravit. Nam dicitur et in Eufrate fluvio ovum piscis in ora fluminis columba adsedissee dies plurimos et exclusisse deam benignam et misericordem hominibus ad bonam vitam. Utrique memoriae causa pisces inter sidera locati.

III. [DE SIDERIBUS]

(1) Praeter duodecim signa potentissima sidera in caelo: Septemtriones duo, maior et minor, qui numquam merguntur ideoque navium cursus regunt; quorum alter Cynosura dicitur. [alter] Βοώτης, idem Arcturus.

(2) Orion, qui magnitudine sua dimidiam caeli obtinet partem. Πλειάδες, quae latine Virgiliae dicuntur. Ὑάδες, quae a nobis Suculae dicuntur; quarum ortus et occasus a nautis et ab agricolis observantur. Canicula, cuius vis praecipue solstitio est.

(7) Waga – którą Grecy nazywają *Jarzmem*, przyjęła swoją nazwę od mężczyzny o imieniu Stathmochos¹⁷, który znany był ze swojej wyjątkowej łagodności i sprawiedliwości. Powiadają, że on pierwszy wymyślił ludziom pojęcie ciężaru, co śmiertelnicy uznali za niezwykle przydatne. Z tego więc powodu został przyjęty w poczet gwiazd i nazwany Wagą.

(8) Skorpion – którego wiąże się ze zgubą Oriona, z woli Diany wyklął się na wyspie Chios na górze Pelineus. Otóż Orion ujrzał Dianę w czasie polowania i zapragnął ją zgwałcić, ona jednak rzuciła [w niego] skorpionem, który pozbawił go życia. Jupiter przyjął między gwiazdy zarówno skorpiona, jak i Oriona¹⁸.

(9) Strzelec – Krotos, syn piastunki Muz, które zawsze ceniły go za to, że bawił je grą i dźwiękiem wydawanym przez strzały. Inni mówią, że chodzi o Chirona, gdyż był on sprawiedliwy, pobożny, uczony i gościnny. Od niego Eskulap nauczył się medycyny, zaś Achilles gry na kitarze i wielu innych [umiejętności]¹⁹.

(10) Koziorożec – któremu na imię jest Pan. W czasach, gdy Pyton²⁰, zamieszkujący jaskinie na górze Taurus wyruszył do Egiptu na wojnę [z bogami], Pan przybrał na siebie postać kozy²¹. Kiedy więc nieśmiertelni bogowie wymierzili Pytonowi zasłużoną karę, zaszczytili Pana pamięcią w gwiazdach²².

(11) Wodnik – co do którego sądzi się, że jest to Ganimedes. Powiadają [także], że jest to Tessalczyk Deukalion, który jako jedyny, razem z żoną Pyrrą, uratował się z wielkiego *potopu* i że to on, z powodu swojej pobożności, został umieszczony pośród gwiazd²³.

(12) Ryby – dokładnie dwie, dlatego, że w czasie wojny z Gigantami przerażona Wenus zamieniła się w rybę²⁴. Powiadają również, że i nad brzegiem rzeki Eufrat gołębica przez wiele dni wysiadywała rybnie jajo, aż wykluła się [z niego] bogini współczująca ludziom i chętna by uczynić ich życie lepszym²⁵. Dla upamiętnienia obydwu tych wydarzeń ryby zostały umieszczone między gwiazdami.

III. O GWIEZDNYCH KONSTELACJACH

(1) Prócz dwunastu znaków najistotniejsze konstelacje na niebie: dwie Północne, większa i mniejsza, które nigdy nie zachodzą i dlatego kierują żegluga statków. Pierwszą nazywa się Kynosurą²⁶, [drugą] *Wolarzem* lub też Arkturem²⁷.

(2) Orion, który swoją wielkością zajmuje drugą część nieba. *Plejady*²⁸, które po łacinie nazywane są Panienkami²⁹. Hyady³⁰, które przez nas nazywane są Prosiętami³¹, na których wzejście i zachód baczą marynarze i rolnicy. Kanikuła, której moc objawia się zwłaszcza w okresie przesilenia letniego³².

(3) Stellae potentissimae in caelo sunt septem: Saturnus, Sol, Luna, Mars, Mercurius, Iuppiter, Venus; quae a Graecis Πλανήτες, a nobis erraticae dicuntur, quia ad arbitrium suum vagantur, et motu suo hominum fata moderantur. Item adverso cursu contra caelum feruntur.

IV. QUIBUS PARTIBUS SEDEANT XII SIGNA DUODECIM VENTORUM?

(1) Aries in Aphelioten, Taurus in Caeciam, Gemini in Aquilonem, Cancer in Septentrionem, Leo in Thrasciam, Virgo in Argesten,

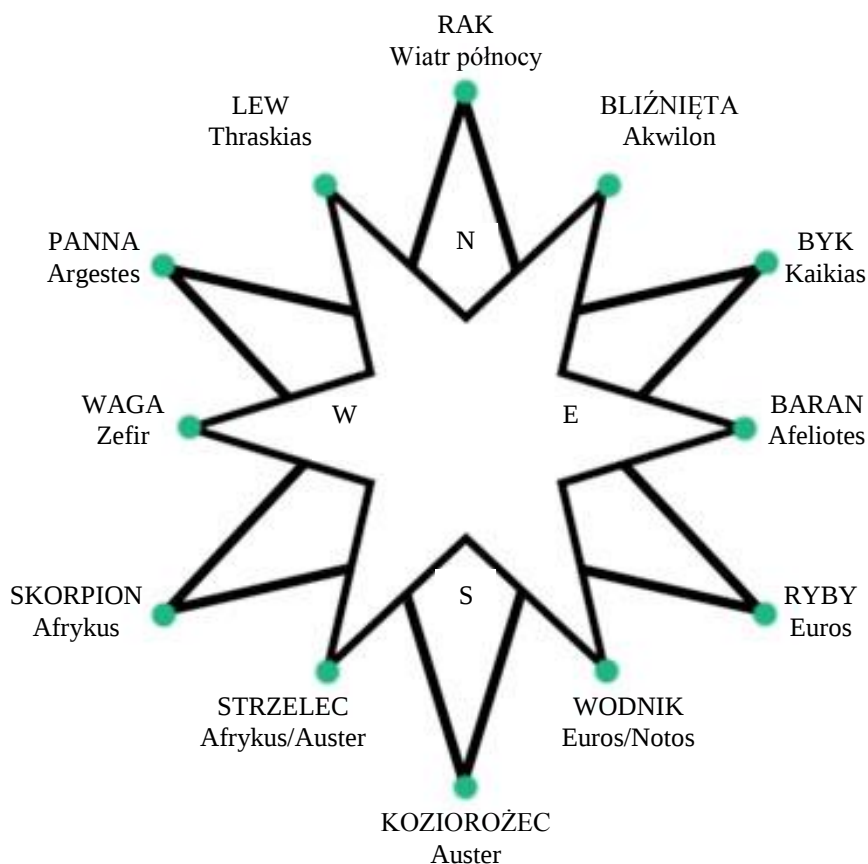
(2) Libra in Zephyron, Scorpius in Africum, Sagittarius in Austrum et Africum, Capricornus in Austrum, Aquarius in Eurum et Notum, Pisces in Eurum.

(3) Na niebie jest siedem najważniejszych ciał niebieskich³³: Saturn, Słońce, Księżyc, Mars, Merkury, Jupiter, Wenus, które przez Greków nazywane są *planetami* a przez nas błędnymi [gwiazdami], ponieważ przemieszczają się wedle własnego uznania, za pomocą swojego ruchu wywierają wpływ na losy ludzi i podobnie w przeciwnym kierunku powracają ku niebu.

IV. W JAKICH MIEJSCACH ZNAJDUJE SIĘ DWANAŚCIE ZNAKÓW W ODNIESIENIU DO DWUNASTU WIATRÓW?

(1) Baran odpowiada Afeliotesowi³⁴, Byk Kaikiasowi³⁵, Bliźnięta Akwilonowi³⁶, Rak wiatrowi północnemu, Lew Thraskiasowi³⁷, Panna Argestesowi³⁸,

(2) Waga Zefirowi³⁹, Skorpion Afrykusowi⁴⁰, Strzelec Austrowi⁴¹ i Afrykusowi, Koziorożec Austrowi, Wodnik Eurosowi⁴² i Notosowi⁴³, Ryby Eurosowi.

V. DE VENTIS

(1) Venti fiunt ex aeris motu et inclinatione. Sunt autem generales quattuor: Eurus, idem Apheliotes, idem Volturnus ab oriente; ab occidente Zephyrus, idem Corus, idem Favonius; Aquilo, Boreas, Aparctias, idem [a] septentrione; Notus, idem Libs, et Auster, et Africus a meridie.

(2) Hi sunt quattuor generales; ceteri speciales subscribuntur, ut Iapyx Zephyro, qui ab Iapygio, Apuliae promontorio, flat; Leuconotus Noto, cum serenior flat; Circius Aquiloni, cum vehementior Gallias perflat; item Etesiae, qui statis diebus flant per aestatem.

VI. DE ORBE TERRARUM

(1) Orbis terrarum qui sub caelo est quattuor regionibus incolitur: una pars eius est in qua nos habitamus; altera huic contraria, quam qui incolunt vocantur antichthones; quarum inferiores duae ex contrario harum sitae, quas qui incolunt vocantur antipodes.

(2) Orbis terrarum, quem nos colimus in tres partes dividitur, totidemque nomina: Asia, quae est inter Tanain et Nilum, Libya, quae est inter Nilum et Gaditanum sinum, Europa, quae est inter fretum et Tanain.

(3) In Asia clarissimae gentes: Indi, Seres, Persae, Medi, Parthi, Arabes, Bithyni, Phryges, Cappadoces, Cilices, Syri, Lydi.

(4) In Europa clarissimae gentes: Scythae, Sarmatae, Germani, Daci, Moesi, Thraci, Macedones, Dalmatae, Pannonii, Illyrici, Graeci, Itali, Galli, Spani.

(5) In Libya gentes clarissimae: Aethiopes, Mauri, Numidae, Poeni, Gaetuli, Garamantes, Nasamones, Aegyptii.

(6) Clarissimi montes in orbe terrarum: Caucasus in Scythia, Emodus in India, Libanus in Syria, Olympus in Macedonia, Hymettus in Attica, Taygetus in Lacedaemonia, Cithaeron et Eleon in Boeotia, Parnassos [in Phocide] et Acrocerania in Epiro, Maenalus in Arcadia,

(7) Apenninus in Italia, Eryx in Sicilia, Alpes inter Gallias et Italiam, Pyrenaeus inter Galliam et Spaniam, Athlans in Africa, Calpe in freto Oceani.

V. O WIATRACH⁴⁴

(1) Wiatry powstają z ruchu i odchylenia powietrza. Są zaś cztery podstawowe: Euros, podobnie Afeliotes i takiż Wolturnus⁴⁵ [wiejące] ze wschodu; z zachodu Zefir, podobnie Korus⁴⁶ i takiż Fawoniusz⁴⁷; Akwilon, Boreasz⁴⁸ i Aparktiasz⁴⁹ z kierunku północnego; tak samo Notos, Libs⁵⁰, Auster i Afrykus [wiejące] od południa.

(2) To są cztery podstawowe; do nich przypisuje się dodatkowe, jak Japyks do Zefira, wiejący od strony Przylądka Japygijskiego w Apulii⁵¹, Leukonotos do Notosu, gdy wieje nieco łagodniej; Kirkius do Akwilona, gdy bardziej porywisty przetacza się przez Gallie⁵²; wreszcie Etezeje, które wieją przez szereg dni w ciągu lata⁵³.

VI. O KRĘGU ZIEMSKIM

(1) Krąg ziemski, który znajduje się pod niebem, jest zamieszkanym w czterech rejonach. Jedna jego część jest to ta, w której mieszkamy my; druga jest do niej przeciwna, a zamieszkują ją ci, których nazywa się *antychtonami* (mieszkającymi po drugiej stronie Ziemi); dwa leżące po stronie przeciwniejszej względem nich, których mieszkańcy zwani są *antypodami* (pod stopami)⁵⁴.

(2) Świat, który my zamieszkujemy, dzieli się na trzy części i tyleż [nosi] nazw: Azję, która znajduje się między Tanais a Nilem, Libię⁵⁵, która znajduje się między Nilem a zatoką Gades oraz Europę, która znajduje się pomiędzy cieśniną a Tanais⁵⁶.

(3) Najbardziej znane ludy w Azji: Indowie, Serowie⁵⁷, Persowie, Medowie, Partowie, Arabowie, Bityńczycy, Frygowie, Kappadokowie, Cylicyjscy, Syryjczycy, Lidyjczycy⁵⁸.

(4) Najbardziej znane ludy w Europie: Scytowie, Sarmaci, Germanie, Dakowie⁵⁹, Mezyjczycy, Trakowie, Macedończycy, Dalmatyńczycy, Pannończycy, Illirowie, Grecy, Italczycy, Gallowie, Hiszpanie⁶⁰.

(5) Najbardziej znane ludy w Libii: Etiopczycy, Maurowie, Numidyjczycy, Punijczycy, Getulowie, Garamantowie⁶¹, Nasamończycy⁶², Egipcjanie.

(6) Najśłynniejsze góry na świecie: Kaukaz w Scytii, Emodos w Indiach, Liban w Syrii, Olimp w Macedonii, Hymettus w Attyce, Tajget w Lacedemonie, Kitajron oraz Eleon⁶³ w Beocji, Parnas [w Fokidzie] i Akrokeraunia w Epirze, Maenalus w Arkadii,

(7) Apeniny w Italii, Eryks na Sycylii, Alpy pomiędzy Galliami⁶⁴, Pireneje pomiędzy Gallią a Hiszpanią, Atlas w Afryce, Kalpe nad cieśniną [prowadzącą do] Oceanu⁶⁵.

(8) Clarissima flumina in orbe terrarum: Indus, Ganges, Hydaspes in India; Araxes in Armenia; Thermodon et Phasis in Colchide;

(9) Tanais in Scythia; Strymon et Hebrus in Thracia; Sperchios in Thessalia; Hermus et Pactolus auriferi, Maeander et Caystrus in Lydia; Cydnus in Cilicia; Orontes in Syria; Simois et Xanthus in Phrygia;

(10) Eurotas Lacedaemone; Alpheus in Elide; Ladon in Arcadia; Achelous et Inachus in Epiro; Savus et Danubius, qui idem Ister cognominatur, in Moesia; Eridanus et Tiberinus in Italia; Timavus in Illyrico; Rhodanus in Gallia; Iberus et Baetis in Spania;

(11) Bagrada in Numidia; Triton in Gaetulia; Nilus in Aegypto; Tigris et Euphrates in Parthia; Rhenus in Germania.

(12) Clarissimae insulae: in mari nostro undecim: Sicilia, Sardinia, Crete, Cypros, Euboea, Lesbos, Rhodos, duae Baleares, Ebusus, Corsica, Gades. In Oceano ad orientem Taprobane, ad occidentem Brittannia, ad septentrionem Thyle, ad meridiem Insulae Fortunatae;

(13) praeter has in Aegaeo mari Cyclades duodecim: Delos, Gyaros, Myconos, Andros, Paros, Tenos, [Ios], Cythnos, [Siphnos], Melos, Naxos, Donusa;

(14) praeter has Sporades innumerabiles; ceterum celeberrimae Aegina, Salamina, Coos, Chios, Lemnos, Samothracia;

(15) in Ionio Echinades, Strophades, Ithace, Cephalenia, Zacynthos; in Adriatico Crateae circiter mille; in Siculo Aeoliae VIII; in Gallico Stoechades tres; in Syrtibus Cercina et Menix et Girba.

VII. DE MARIS AMBITU

(1) Mare quo cingimur universum vocatur Oceanum. Hoc quattuor regionibus inrumpit in terras: a septentrione vocatur Caspium, ab oriente Persicum, a meridie Arabicum, idem Rubrum et Erythraeum, ad occasum magnum mare, idem Atlanticum, quod commercii totius generis humani peragitur.

(2) Hoc intrat in fretum Gaditanum inter duos montes clarissimos Abinnam et Calpen ob impositas Herculis columnas, dein latissime simul et longissime fustum medium terrarum orbem inundat et nomina adquirit:

(3) Balearicum, quod Hispaniam adluit; Gallicum, quod Gallias tangit; Ligusticum, quod Liguribus infunditur; Tuscum, Tyrrhenum, idem inferum, quod dextrum Italiae latus circuit, Hadriaticum, idem superum, quod sinistrum Italiae latus circuit;

(8) Najślynniejsze rzeki na świecie: Indus, Ganges i Hydaspes w Indiach; Arakses w Armenii; Thermodon i Fazis w Kolchidzie;

(9) Tanais w Scytii; Strymon i Hebros w Tracji; Sperchios w Tessalii; złoto-nośne Hermos i Paktolos oraz Meander i Kaystros w Lidii; Kydnos w Cylicji; Orontes w Syrii; Simois i Ksanthos we Frygii;

(10) Eurotas w Lacedemonie; Alfeus⁶⁶ w Elidzie; Ladon w Arkadii; Archeolous i Inachos w Epirze; w Mezji Sawa i Dunaj, który nazywany jest również Istrem; Eridanus⁶⁷ i Tybr w Italii; Timawus w Illirii; Rodan w Gallii; Hiber⁶⁸ i Betis w Hiszpanii;

(11) Bagradas w Numidii; Tryton w Getulii; Nil w Egipcie; Tygrys i Eufrat w Partii; Ren w Germanii⁶⁹.

(12) Najbardziej znane wyspy: na Naszym Morzu⁷⁰ dwanaście: Sycylia, Sardinia, Kreta, Cypr, Eubea, Lesbos, Rodos, dwie Baleary⁷¹, Ebusus⁷², Korsyka, Gades⁷³; na Oceanie w kierunku wschodnim Taprobane⁷⁴, w kierunku zachodnim Brytania, na północy Thule⁷⁵, na południu Wyspy Szczęśliwe⁷⁶;

(13) oprócz tych, na Morzu Egejskim dwanaście Cyklad: Delos, Gyaros, Mykonos, Andros, Paros, Tenos, [Ios]⁷⁷, Kythnos, [Sifnos]⁷⁸, Melos, Naksos, Donusa⁷⁹;

(14) oprócz nich także niezliczone Sporady, najślynniejsze ze wszystkich to Egina, Salamina, Kos, Chios, Lemnos i Samotraka;

(15) na [Morzu] Jońskim: Echinady, Strofady, Itaka, Kefalenia, Zakynthos; na Adriatyku około tysiąca [Wysp] Krateajskich; na [Morzu] Sykulskim osiem [Wysp] Eolskich; na Gallijskim trzy Stoechady⁸⁰, zaś na Syrtach Kerkena, Meniks oraz Girba.

VII. O OBSZARZE ZAJMOWANYM PRZEZ MORZA

(1) Morze, które nas otacza, nazywa się powszechnym Oceanem. Wdziera się on w głąb lądów w czterech regionach: od północy nazywa się go [Morzem] Kaspijskim, od wschodu Perskim, od południa Arabskim, jak również Czerwonym⁸¹ i Erytrejskim, zaś w kierunku zachodnim Wielkim Morzem bądź Atlantykiem, ponieważ odbywa się na nim handel całego rodzaju ludzkiego.

(2) W Cieśninę Gadytańską wlewa się pomiędzy dwoma bardzo słynnymi górami: Abinną⁸² i Kalpe, postawionych jako Słupy Herkulesa. Następnie rozlewa się na niezwykle dużą szerokość i długość pośrodku lądu stałego, zyskując nazwy⁸³:

(3) [Morze] Balearskie, które obmywa Hiszpanię; Gallijskie, które dotyka [wybrzeży] Gallii; Liguryjskie, które wylewa się na [kraj] Ligurów; Tuskijskie, Tyrreńskie, inaczej Zewnętrzne, które okrąża prawy bok Italii; Adriatyckie lub Wewnętrzne, które okrąża lewy bok Italii⁸⁴;

(4) Siculum, in quo Sicilia; Creticum, in quo insula est Creta; Ionium et Aegaeum, quis Achaïam idem Peloponnesum, ita ambiunt, ut interveniente Isthmo paene insulam faciant; Myrtoum et Icarium, quae adhaerent Aegaeo mari, illud a Myrtilo, hoc ab Icaro cognominatum;

(5) Ponticum, quod ingenti sinu Scythis infunditur; Hellesponticum, fauce transmissum inter duas celeberrimas urbes, Seston Asiae, Abydon Europae; Tanaiticum, quo Asia alluitur; Aegyptium ab Aegypto, Libycum a Libya cognominatur; Syrticum a duabus Syrtibus reciprocis aestibus retorquetur.

VIII. MIRACULA QUAE IN TERRIS SUNT?

(1) Apolloniae in Taulantia mille passus quinque in monte Nymphaeo: ubi ignis est et de terra exit flamma. In silva Panis symphonia in oppidum auditur. Item sub eo monte in campo lacus sunt aquae pleni; inde pix exit et bitumen: cum manibus subplodas, pix alte attollitur et quasi ab aqua bullescit.

(2) Ambraciae in Epiro in pariete sunt picti Castor et Pollux et Helena manu autochthonis et nemo neque invenire potest quis pinxerit.

(3) Argis in Epiro, quod Ὑπατον appellatur: ibi pons magnus columpnatus duplex, quem Alcidea aedificari imperasse fertur. Ibi picta sunt gubernacula Argonautarum qua excepta navis. Ibi Iovis templum Typhonis, unde est ad inferos descensus ad tollendas sortes; in quo loco dicunt duo qui descenderunt Iovem ipsum videre.

(4) Leucade mons unde se Sappho deiecit propter virum. In summo monte fanum est Apollinis ubi sacra fiunt; et cum homo inde desiluit, statim excipitur lintribus.

(5) Sicyone in Achaia: in foro aedis Apollinis est; in ea sunt posita Agamemnonis clipeus et machaera, Ulixis chlamys et thoracium, Teucris sagittae et arcus; Adrastris arca quam deposuit, in qua quid sit ignoratur; sed et olla aerea in qua Pelias coctus dicitur: item Palamedis litterae: Marsyae autem quoque corium; remi Argonautarum et gubernaculis brachia, calculus quo Minerva sortita est de Oreste [certavit una pro compare] ibi palla pendet; quam si quis halitu afflaverit, tota patefit; Penelopae tela. Ibi de terra oleum scaturrit.

(4) Sykulskie, na którym [leży] Sycylia; Kreteńskie, na którym jest wyspa Kreta; Jońskie i Egejskie, które tak otaczają Achaję, czy też Peloponez, że z przerwą w postaci Istmu, tworzą zeń niemal wyspę; Myrtyjskie⁸⁵ i Ikaryjskie⁸⁶, które graniczą z Morzem Egejskim, pierwsze bierze swą nazwę od Myrtilosa, drugie od Ikara; Pontyjskie⁸⁷, które wielką zatoką rozlewa się [w krainie] Scytów; Hellespontyjskie⁸⁸, przechodzące wąskim przesmykiem między dwoma niezwykle słynnymi miastami, Sestos w Azji i Abydos w Europie⁸⁹;

(5) Tanaityckie⁹⁰, które obmywa Azję; Egipskie nazywane tak od Egiptu i Libijskie od Libii; Syrtyjskie zakręcające od dwóch Syrt z powodu nawracających upałów.

VIII. JAKIE CUDZNAJDUJĄ SIĘ NA ZIEMI?⁹¹

(1) Pięć tysięcy kroków od Apollonii w Taulancji⁹², na górze Nymfeum pojawia się ogień, a płomień wychodzi z ziemi. W Lesie Pana w kierunku miasta daje się słyszeć muzykę. Podobnie na polu pod tą samą górą występują jeziora pełne wody; wydobywa się stamtąd smoła i asfalt; gdy zaklaszczesz rękoma, smoła podnosi się do góry i bulgocze, jak gdyby [tworzyła się] z wody⁹³.

(2) W Ambrakii w Epirze⁹⁴ na ścianie namalowani są ręką tubylca Kastor, Polluks i Helena i nikt nie może dojść do tego, kto namalował [ten fresk].

(3) W Argos w Epirze, które nazywane jest *Hypatą* (Najwspanialszą): znajduje się tam wielki most wsparty na dwóch rzędach kolumn, co do którego wieść niesie, że kazał go zbudować Alcydes⁹⁵. Namalowane są na nim stery Argonautów wyjęte ze statku. Znajduje się tam również świątynia Jowisza Tyfona, w której mieści się zejście do podziemi, gdzie odkrywa się wyroki przeznaczenia; dwaj, którzy tam zeszli powiadają, że ujrzeli samego Jowisza⁹⁶.

(4) Góra na Leukadzie, skąd Safona rzuciła się [do morza] z powodu mężczyzny⁹⁷. Na samym szczycie znajduje się okrąg kultowy Apollina, w którym składa się ofiary; i gdy człowiek rzuca się stamtąd w dół, natychmiast wyławiają go do łódki⁹⁸.

(5) W Sykionie w Achai na forum znajduje się sanktuarium Apollina; w jego wnętrzu ustawione są tarcza i miecz Agamemnona, chlamida⁹⁹ i napierśnik Ulissea, strzały i łuk Teukrosa, skrzynia Adrastos, którą [sam tam] umieścił, a co do której nie wiadomo, jaka jest jej zawartość; lecz także złoty kocioł¹⁰⁰, o którym mówi się, że został w nim ugotowany Pelias; podobnie listy Palamedesa, ponadto skóra Marsjasza, wiosła Argonautów razem z dulkami, kamyk do głosowania, którym Minerwa zadecydowała o losie Orestesa [zamiast swojego towarzysza¹⁰¹]; wisi tam również płaszcz, który, jeśli ktoś owionie go swoim oddechem, odsłania się cały, [a także] tkanina Penelopy; w miejscu tym z ziemi wypływa oliwa¹⁰².

(6) Argis Inachiae Iunonis templum magnifice ornatum, quod asylum vocant.

(7) Olympiae templum Iovis nobile, ubi athletae initiantur.

(8) Corintho ballenae costa est magna secundum mare, quam homo complexi non potest; eodem in loco fanum est Veneris, in quo vas marmoreum Laidos.

(9) Boetiae lacus sacer, ubi Amphiarus devoratus; in eo lacu est urceus fictilis fractus: pendet testa inter se composita, unde autem pendeat non apparet nisi a vento moveatur.

(10) Athenis, Minervae aedes nobilis cuius ad sinistram clipeus appositus quem digito tangit; in quo clipeo medio Daedali est imago ita collocata: quam si quis imaginem [e] clipeo velit tollere, perit totum opus; solvitur enim signum. Ipsa autem dea habet hastam de aeramine.

(11) Ilio: lapis quadrata ubi Cassandra fuit alligata: quam si ante tangas aut fricueris, lac demittit; ex altera autem parte similiter si frices, ac si sanguinem remittit. Iuxta autem mare qui locus Rhoeteon vocatur; ibi est Achillis et Patrocli tumulus et flumen Scamandros.

(12) Ephesiae Dianae fanum nobilissimum maximum pulcherrimumque orbis terrarum; introitu dextra sinistra postes marmorei monolithi longi cubitis XX (...) qua super templum ascensu sunt CXL (...).

(13) Samo in templo Iunonis, scyphus factus est ex hedera, cuius capita foras IV arietina magna cornibus mirae magnitudinis contortis.

(14) Pergamo: ara marmorea magna, alta pedes XL cum maximis sculpturis; continet autem gigantomachiam.

(15) Iaso: signum Dianae marmoreum pulcherrimum quod stat sub divo caelo, nec cum pluit aqua tangitur.

(16) Bargylo est fanum Veneris super mare: ibi est lucerna super candelabrum posita, lucens ad mare sub divo caelo, quam neque ventus spargit nec pluvia extinguit; sed et Herculis aedes antiqua. Ibi columpna pendet cavea ferrea rotunda in qua conclusa Sibylla dicitur. Ibi iacent ossa ballenae quasi lapides quadrati.

(17) Magnesiae apud Sipylum columpnae sunt quattuor: inter has columpnas est Victoria ferrea pendens sine aliquo vinculo in aëre ludens; sed quotiens ventus aut pluvia fuerit non movetur.

(6) W Argos w Inachii¹⁰³ wspaniale ozdobiona świątynia Junony, którą nazywają azylem¹⁰⁴.

(7) W Olimpii dostojna świątynia Jowisza, w której atleci odbywają obrzędy inauguracyjne¹⁰⁵.

(8) W Koryncie wielkie żebro wieloryba, leżące wzdłuż morza, którego człowiek nie jest w stanie objąć; w tym samym miejscu mieści się okrąg kultowy Wenus, a w nim marmurowa waza Laidy¹⁰⁶.

(9) W Beocji święte jezioro tam, gdzie [został] pochłonięty Amfiaraos¹⁰⁷; w tym jeziorze znajduje się popękany gliniany dzban: unosi się na spojonej szyi¹⁰⁸, nie widać zaś, w jaki sposób się unosi, o ile nie poruszy go wiatr¹⁰⁹.

(10) W Atenach dostojne sanktuarium Minerwy, która dotyka palcem tarczy postawionej po lewej stronie; na środku owej tarczy wizerunek Dedala umieszczony jest w taki sposób, że jeśli ktoś chciałby go usunąć z tarczy, zniszczeniu ulegnie całe dzieło; rozwiąże się bowiem łączenie [posągu]. Sama zaś bogini ma włócznię z brązu¹¹⁰.

(11) W Ilionie kwadratowy kamień, do którego była przywiązana Kassandra¹¹¹: gdybyś go dotknął albo potarł z przodu, wyda mleko; podobnie z drugiej strony jeśli byś go potarł lub gdyby upuścić na niego krew. Niedaleko od morza jest miejsce zwane Rhoeteon; znajdują się tam groby Achillesa i Patroklosa oraz rzeka Skamander¹¹².

(12) W Efezie najznakomitsze, największe i najpiękniejsze na świecie sanktuarium Diany¹¹³; na prawo i na lewo od wejścia stoją wykonane z jednego kamienia marmurowe kolumny wysokie na dwadzieścia łokci¹¹⁴ (...), na zboczu nad świątynią jest sto czterdzieści (...)¹¹⁵.

(13) Na Samos, w świątyni Junony¹¹⁶ znajduje się wazon wykonany z bluszczu, który na zagiętych rogach o zadziwiającej wielkości podtrzymują cztery wielkie barany.

(14) W Pergamonie wielki, marmurowy ołtarz, wysoki na czterdzieści stóp z olbrzymimi płaskorzeźbami; [fryz] przedstawia gigantomachie¹¹⁷.

(15) W Jasos najpiękniejszy marmurowy posąg Diany, który stoi pod gołym niebem, a nie szkodzi mu nawet woda w czasie opadów deszczu¹¹⁸.

(16) W Bargylii jest nadmorskie sanktuarium Wenus: znajduje się tam latarnia ustawiona na kandelabrze, której ani nie rozwiewa wiatr, ani nie gasi deszcz; lecz również starożytna świątynia Herkulesa. Z kolumny zwiesza się tam okrągła żelazna klatka, w której, jak powiadają, jest zamknięta Sybilla. Leżą tam [także] kości wieloryba, podobne do kwadratowych kamieni¹¹⁹.

(17) W Magnezji nad Sipylosem są cztery kolumny; pomiędzy tymi kolumnami znajduje się Wiktoria z żelaza, unosząca się swobodnie w powietrzu mimo braku jakichkolwiek łańcuchów; ilekroć jednak wieje wiatr lub pada deszcz pozostaje ona nieruchoma¹²⁰.

(18) Aedis Dianae Epheso est quam constituit Amazon; ibi et sepulcrum Icarī stertentis quasi dormiat, mirae magnitudinis, ex orichalco et ferro.

(19) Rhodi colossus signum Solis altum, super columna marmorea cum quadriga [cupro]; cōlumpna vero habet cubitos centum.

(20) Signum Iovis Olympii eburneum, facies ex auro, quod fecit Phidias, [altum] cubitis centum quinquaginta et latum cubitis sexaginta.

(21) [Ecbatanis] domus illic Cyri regis aedificata lapidibus candidis et nigellis auro vinctis ubi sunt cōlumpnae diversis coloribus et innumerabiles lychnides ferreae, fenestrae ex argento et tegulae ex lapide prasino.

(22) Murus intus [medio] Babyloniae quem Memnon aedificavit lapide cocto, id est calce et sulfure, ferro intermixtus ut sunt iuncturae. Latitudo eius cubitis XXX, altus cubitis CXXX, cingitur milia passuum XXX. Hunc coepit Semiramis, filius eius perfecit.

(23) Pyramides in Aegypto, quas aedificavit Agartus.

(24) Oppidum: ibi est Nilus fluvius aere factus, †plexilis† in cubitis CCC, cuius facies [ex] smaragdo limpido, brachia ex ebore magno, cuius adspectu et bestiae terrentur.

(25) Athenis signum Iovis Olympii, Alexandriae flumen Nilum maxime colunt.

IX. QUOT FUERE IOVES, VEL UBI DEI DEAEQUE?

(1) Ioves fuere tres: Primus in Arcadia, Aetheris filius, cui etiam Aetherius cognomen fuit; hic primum Solem procreavit. Secundus, ibidem in Arcadia, qui Saturnius cognominatur, qui ex Proserpina Liberum Patrem procreavit primum victorum. Tertius Cretae, Saturni et Opis filius, Optimus Maximusque est appellatus.

(2) Martes fuere duo: primus Ἐνὸπλιος, ut Euhemerus ait et noster [Ennius] Mars Leucaspis et aliter Mars; secundus ex Iove et Iunone.

(3) Soles fuere quinque: primus Iovis filius, secundus Hyperionis, tertius Nili filius cui Aegyptus est consecrata, quartus qui Rhodi natus est, cuius etiam Zmintheus est filius, quintus Colchi filius ex quo Circe et Medea et Phaethon nati sunt.

(18) W Efezie znajduje się świątynia Diany¹²¹, którą wzniosła Amazonka¹²²; jest [w Azji] także sarkofag Ikara, spoczywającego jak gdyby we śnie, zadziwiającej wielkości, z mosiądzu i żelaza¹²³.

(19) Na Rodos kolos, wysoki posąg Słońca, powyżej marmurowa kolumna z kwadrygą z miedzi; kolumna ma zaś sto łokci [wysokości]¹²⁴.

(20) W Olimpii posąg Jowisza z kości słoniowej, o twarzy ze złota, autorstwa Fidiasza, wysoki na sto pięćdziesiąt łokci¹²⁵, szeroki na sześćdziesiąt łokci¹²⁶.

(21) [W Ekbatanie] pałac króla Cyrusa wzniesiony z białych i czarnych kamieni połączonych złotem, gdzie znajdują się kolumny o rozmaitych kolorach i niezliczone ozdoby płytki¹²⁷ okute żelazem, okna ze srebra i dachówki z ciemnozielonego kamienia.

(22) Wewnętrzny mur Babilonu, który Memnon¹²⁸ zbudował z wypalanej cegły, to jest z wapna i siarki, zmieszanej z żelazem w miejscach spójń. Jego szerokość wynosi trzydzieści łokci¹²⁹, wysokość sto trzydzieści łokci¹³⁰, ciągnie się na trzydzieści tysięcy kroków¹³¹. Jego budowę rozpoczęła Semiramida¹³², ukończył jej syn.

(23) Piramidy w Egipcie, które zbudował Agartus¹³³.

(24) Miasto¹³⁴, gdzie jest [pomnik] rzeki Nil zrobiony ze spiżu spojonego na trzysta łokci¹³⁵. Twarz posągu¹³⁶ jest z przejrzystego szmaragdu, ramiona z wielkiej kości słoniowej, jego spojrzenia boją się nawet dzikie zwierzęta.

(25) W Atenach największa część oddawana jest posągowi Jowisza Olimpijskiego¹³⁷, w Aleksandrii rzece Nil.

IX. ILU BYŁO JOWISZÓW BĄDŹ INNYCH BOGÓW I BOGIŃ?¹³⁸

(1) Jowiszów było trzech: pierwszy w Arkadii, syn Eteru (Powietrza), który także nosił imię Aetheriosa (Powietrznego); on to na początku stworzył Słońce. Drugi także w Arkadii, który na imię miał Saturn, i ze związku z Prozerpiną spłodził Ojca Libera pierwszego ze zwycięzców¹³⁹. Trzeci na Krecie, syn Saturna i Ops¹⁴⁰, nazwany został Najlepszym i Największym¹⁴¹.

(2) Marsów było dwóch: pierwszy, jak powiada Euhemeros, *Enoplios* (Uzbrojony)¹⁴², Mars Leukaspis (Uzbrojony w białą tarczę)¹⁴³ według naszego [Enniusza], bądź też po prostu Mars¹⁴⁴; drugi [był synem] Jowisza i Junony.

(3) Bóstw słońca¹⁴⁵ było pięć: pierwsze było synem Jowisza, drugie Hyperiona¹⁴⁶, trzecie Nilu, a poświęcony został mu Egipt¹⁴⁷, czwarte, które urodziło się na Rodos, a którego synem jest też Smintheus¹⁴⁸, piąte, syn Kolchosa¹⁴⁹, z którego zrodzili się Kirke, Medea i Faeton.

(4) Vulcani fuere quattuor: primus Caelo et Ope natus, secundus Nili filius, tertius Saturni et Iunonis, quartus in Sicilia Meletes filius.

(5) Mercurii IIII: primus Caeli et Diei filius, secundus Iovis et Croniae filius vel Proserpinae, tertius Croni filius et Maiaie qui est inventor lyrae, quartus Cylleni filius qui Aegyptiis litteras et numerum dixit.

(6) Apollines quinque: primus Vulcani et Minervae, secundus ex Corybante, tertius Iovis filius ex Latona, quartus Sileni filius in Arcadia, quintus Ammonis filius in Libya natus.

(7) Dianae III: prima Iovis vel Cronii filia ex Proserpina, quae est Liberi soror, secunda Iovis et Latonae, Apollinis soror, tertia quae vocatur Upis de Glauce.

(8) Aesculapii tres: primus Apollo dictus Vulcani filius, secundus Lycii filius, tertius Aristaei et Alcippes filius.

(9) Veneres IIII: prima Caeli et Diei filia, secunda quae ex spuma nata esse dicitur Aetheris et Oceani filia, tertia quae Vulcano nupsit, quae cum Marte se miscuit unde Cupido natus esse dicitur, quarta Cypri et Syriae filia, quam Adon habuit.

(10) Minervae quinque: prima Vulcani filia, unde Athenarum est civitas, secunda Nili filia quam Aegyptii colunt, tertia Iovis filia, quae in bellicis rebus se exercuit, quarta Solis filia [quae] quadrigas iunxit, quinta Pallantis et Titanidos filia; haec patrem occidit pro suae virginitatis observatione cuius cupidus fuit, unde et Pallas dicta est.

(11) Liberi quinque: primus ex Iove et Proserpina: hic agricola et inventor vini, cuius soror Ceres; secundus Liber ex Melone et Flora, cuius nomine fluvius est Granicus; tertius de Cabiro qui regnavit in Asia; quartus ex Saturnio et Semela (...) dicunt; quintus Nisi et Hesioneae filius.

(12) Hercules sex: primus Iovis Aetherii filius; secundus Nili filius, quem principem colunt Aegyptii; tertium conditorem loci sui Hellenes dicunt; quartus Croni filius et Cartheres, quem Carthaginienses colunt, unde Carthago dicta est; quintus Ioab filius qui cum rege Medorum pugnavit; sextus Iovis filius ex Alcemena qui Atlanta docuit.

X. DE IMPERIIS

(1) Imperia ab ineunte aevi memoria fuerunt septem. Primi rerum potiti sunt Assyrii, deinde Medi, postea Persae, tum Lacedaemonii, dein Athenienses, post hos inde Macedones, sic deinde Romani.

(4) Wulkanów było czterech: pierwszy urodzony z Nieba i Ops, drugi syn Nilu, trzeci Saturna i Junony, czwarty na Sycylii, syn Melesa¹⁵⁰.

(5) Merkurech czterech: pierwszy był synem Nieba i Dnia, drugi Jowisza i Kronii¹⁵¹ lub Prozerpiny, trzeci, wynalazca liry, był synem Kronosa i Mai, czwarty, który wymyślił dla Egipcjan litery i liczby, był synem Kyllenosa¹⁵².

(6) Pięciu Apollinów: pierwszy [był] synem Wulkana z Minerwy, drugi Korybasa¹⁵³, trzeci synem Jowisza i Latony, czwarty synem Sylena w Arkadii, piąty synem Ammona urodzonym w Libii¹⁵⁴.

(7) Trzy Diany: pierwsza [była] córką Jowisza lub Kronosa i Prozerpiny a siostrą Libera, druga Jowisza z Latony, siostrą Apollina, trzecia, która nazywała Upis¹⁵⁵, z Glauke¹⁵⁶.

(8) Trzech Eskulapów: pierwszy nazywany Apollinem, [był] synem Wulkana, drugi synem [Apollina] Lykijskiego, trzeci Arysteusza¹⁵⁷ i Alkippe¹⁵⁸.

(9) Cztery Wenery: pierwsza [była] córką Nieba i Dnia, druga, która, jak powiadają, zrodziła się z piany, [była] córką Powietrza i Oceanu, trzecia, którą Wulkan pojął za żonę, złączyła się z Marsem, z czego, jak powiadają, urodził się Kupidyn, czwarta [była] córką Cypru i Syrii, a jej kochankiem był Adonis.

(10) Pięć Minerw: pierwsza [była] córką Wulkana i od niej wywodzi się państwo ateńskie, druga córką Nilu, którą czczą w Egipcie, trzecia córką Jowisza, która ćwiczyła się w rzemiośle wojennym, czwarta córką Słońca, która [jako pierwsza] połączyła kwadrygi¹⁵⁹, piąta córką Pallasa i Tytanidy; zabiła swojego ojca w obronie dziewictwa, którego pożądał, i stąd otrzymała przydomek Pallas.

(11) Pięciu Liberów: pierwszy [był synem] Jowisza i Prozerpiny: [był] on rolnikiem i wynalazcą wina, a jego siostrą [była] Ceres¹⁶⁰; drugi Liber [był synem] Melona i Flory, a jego imię upamiętnia rzeka Granikos¹⁶¹; trzeci [był synem] Kabirosa, który panował w Azji; co do czwartego powiadają, że [wywodził się od] Saturna i Semele; piąty [był] synem Nisosa i Hezjone¹⁶².

(12) Sześciu Herkulesów: pierwszy [był] synem Jowisza Powietrznego; drugi synem Nilu, którego Egipcjanie czczą jako władcę¹⁶³; trzeciego Hellenowie nazywają założycielem swojej krainy; czwarty [był] synem Kronosa i Karthere¹⁶⁴, któremu cześć oddają Kartagińczycy i od którego Kartagina bierze swoją nazwę¹⁶⁵; piąty synem Joaba, który wojował z królem Medów¹⁶⁶; szósty Jowisza i Alkmeny, który przechrzył Atlasa¹⁶⁷.

X. O IMPERIACH

(1) Było siedem imperiów, o których upływający czas zachował pamięć. Jako pierwsi panowanie osiągnęli Assyryjczycy, następnie Medowie, później Persowie, potem Lacedemończycy, następnie Ateńczycy, po nich Macedończycy a na koniec Rzymianie¹⁶⁸.

XI. REGES ASSYRIORUM

(1) Belus rex, Iovis filius, cuius posteri per Ninum Asiae regnaverunt, per Aegyptum Libyae, per Danaum Europae.

(2) Ninus rex qui primus exercitu prope totam Asiam sub se redegit et clarissimam urbem nominis sui condidit Ninon.

(3) Semiramis, Dercetis nymphae filia, columbis educta, uxor Nini regis, cuius post mortem regnum Nini ampliavit armis; Indiam quoque parum prospera expeditione temptavit; haec urbem pulcherrimam omnium quae unquam fuerunt, Babylona constituit supra flumen Euphraten.

(4) Sardanapallus, qui ob nimias delicias et luxuriam perduto regno, ne in potestatem hostium veniret cum exoletis suis venenum bibit et, igni sub lecto [subiecto], cum regia sua conflagravit.

XII. REGES MEDORUM

(1) Arbaces, primus rex, qui eversas Assyriorum opes luxuria Sardanapalli transtulit [in Medos] eosque iustissime rexit.

(2) Astyages, vir fortis et iustus, qui per insidias victus a Cyro est et dissolutum est Mediae regnum.

XIII. REGES PERSARUM

(1) Cyrus, rex fortissimus, qui maiore parte Asiae subacta Europam quoque inrupisset ni a Tomyre Scytharum regina victus oppressusque esset.

(2) Cambyses, filius aequae Cyri; qui, cum LXX milia hominum subegisset in Aegypto et regem eius Amasin, Aethiopiam profectus, magna parte militum per famem amissa, inritus rediit; urbem tamen ibi condidit Meroën; is quia Apin sacrum bovem interfici iusserat, ira deorum ex equo praeceps super gladium suum ruit extinctusque est.

XI. KRÓLOWIE ASSYRYJCZYKÓW

(1) Król Belos, syn Jowisza, którego potomstwo przez Ninosa panowało nad Azją, przez Ajgyptosa nad Libią, przez Danaosa nad Europą¹⁶⁹.

(2) Król Ninos, który jako pierwszy przy pomocy wojska podporządkował sobie niemal całą Azję i założył pod swoim imieniem najsłynniejsze miasto Ninos (Niniwę)¹⁷⁰.

(3) Semiramida, córka nimfy Derkes, wychowana przez gołębie, żona króla Ninosa, która po jego śmierci poszerzyła królestwo Ninos orężem; podczas niezbyt udanej kampanii wojennej usiłowała zdobyć też Indie; nad rzeką Eufrat założyła miasto Babilon, najpiękniejsze ze wszystkich, jakie kiedykolwiek istniały¹⁷¹.

(4) Sardanapal, który utracił królestwo z powodu nadmiaru uciech i rozwiązłości, by nie dostać się we władzę nieprzyjaciół razem ze swoimi kochankami, wypił truciznę i spłonął wraz z pałacem od ognia podłożonego pod łożo¹⁷².

XII. KRÓLOWIE MEDÓW

(1) Arbaces, pierwszy król, który przeniósł na Medów majątek zabrany Assyryjczykom razem z bogactwem Sardanapala i panował nad nimi bardzo sprawiedliwie¹⁷³.

(2) Astyages, człowiek waleczny i sprawiedliwy, który został zwyciężony przez Cyrusa za pomocą podstępu, przez co panowanie zostało odebrane Medii¹⁷⁴.

XIII. KRÓLOWIE PERSÓW

(1) Cyrus¹⁷⁵, najodważniejszy król, który podporządkował sobie większą część Azji i opanowałby także Europę, gdyby nie został zwyciężony i schwytany przez królową Scytów Tomyris¹⁷⁶.

(2) Podobnie było z Kambyzesem¹⁷⁷, synem Cyrusa, gdy z siedemdziesięcioma tysiącami ludzi uczynił sobie podległym Egipt i jego króla Amazisa¹⁷⁸, po czym wyruszył do Etiopii, lecz z powodu głodu utracił wielką część żołnierzy i powrócił nic nie zdziaławszy; założył tam jednak miasto Meroe; ponieważ wydał rozkaz zabicia świętego byka Apisa, pokarany gniewem bogów spadł z konia, nadział się na własny miecz i tak zakończył życie¹⁷⁹.

(3) Darius rex, unus ex septem Persis hinnitu equi regnum adsecutus, cum CCLXX milibus Europam transivit. Victus ab Atheniensibus ducente Miltiade apud paludem Marathoniam discessit.

(4) Xerxes, Darii filius, cum decessisset pater eius, aliquantis navibus armatis militibus in Europam transivit contabulato Hellesponto et forato Atho monte nec quicquam aliud egit quam ut Athenas incideret. Mari victus a Lacedaemoniis et Atheniensibus, in Asiam rediit ibique suorum fraude interfectus est.

XIV. DUCES ET REGES LACEDAEMONIORUM

(1) Eurysthenes et Procles gemini qui genus ab Heraclidis deducentes primi Spartae regnaverunt.

(2) Lycurgus legum lator quibus Lacedaemonii principes Graeciae per annos septingentos innisi fuerunt.

(3) Theopompus et Polydorus reges, qui Messenium bellum XX annis gesserunt.

(4) Othryades, vir bellator qui Messenio bello quo centeni, id est quinquageni concertaverunt, trophaeum suo sanguine scripsit.

(5) Tyrtaeus qui Messenio bello ex oraculo Apollinis dux ab Atheniensibus per ludibrium missus, poemate suo ita militum animos concitavit ut tam diuturnum proelium victoria consummarent.

(6) Leonidas, dux Persico bello, qui cum trecentis Lacedaemoniis apud Thermopylas totam vim Persici belli morte sua [ac] suorum obtinuit.

(7) Pausanias qui Persico bello Mardonium praefectum Xerxis cum pedestribus copiis apud Asopum Boeotiae flumen debellavit; mox proditiōnis a rege suspectus ideoque accusatus in asylum Minervae confugit et ibi fame confectus est.

(8) Lysander dux qui dominantem toto mari classem Atticam apud Aegospotamos oppressit et victis Atheniensibus XXX tyrannos inposuit.

(9) Xanthippus, vir Lacedaemoniorum fortissimus, qui bello Punico primo Carthaginensibus dux missus Regulum cepit.

(3) Król Dariusz¹⁸⁰, jeden z siedmiu Persów, który osiągnął panowanie na podstawie końskiego rżenia¹⁸¹, przepłynął się do Europy razem z dwustusiedemdziesięcioma tysiącami [żołnierzy]. Ustąpił pokonany pod Maratonem przez Ateńczyków pod wodzą Miltiadesa¹⁸².

(4) Kserkses, syn Dariusza¹⁸³, gdy jego ojciec zmarł, połączył Hellespont, przekopał Atos¹⁸⁴, przepłynął się do Europy z uzbrojonym wojskiem na czele potężnej floty i nie pierwaj dokonał czegośkolwiek innego, aż nie wkroczył do Aten. Pokonany na morzu przez Lacedemończyków i Ateńczyków, wycofał się do Azji i tam, w wyniku spisku, został zgłodzony przez swoich [współpracowników]¹⁸⁵.

XIV. WODZOWIE I KRÓLOWIE LACEDEMOŃCZYKÓW

(1) Jako pierwsi panowali nad Spartą bliźniacy Eurysthenes i Prokles, wywodzący swój ród od Heraklidów¹⁸⁶.

(2) Likurg¹⁸⁷ dawca praw, którym Lacedemończycy, jako pierwsi w Grecji podlegali przez siedemset lat.

(3) Królowie Theopompos i Polydoros, którzy przez dwadzieścia lat prowadzili wojnę messeńską¹⁸⁸.

(4) Othryades, wojownik, który w czasie wojny messeńskiej, gdy pojedynek stoczyło stu [wojowników], to jest po pięćdziesięciu [po każdej ze stron], opisał pomnik zwycięstwa własną krwią¹⁸⁹.

(5) Tyrtajos, który na podstawie wyroczni Apollina, w czasie wojny messeńskiej został złośliwie przysłany przez Ateńczyków w charakterze wodza, swoją twórczością poetycką tak podbudował morale [spartańskich] żołnierzy, że zwycięsko ukończyli przedłużającą się wojnę¹⁹⁰.

(6) Leonidas, wódz¹⁹¹ w czasie wojny perskiej, który razem z trzystu Lacedemończykami powstrzymał pod Termopilami całą wojenną siłę Persji, ponosząc śmierć razem ze swoimi [towarzyszami].

(7) Pauzaniasz, który w czasie wojny perskiej nad rzeką Asopos w Beocji¹⁹², pokonał dowódcę Kserksesa Mardoniusza, razem z [podległymi mu] oddziałami piechoty; niedługo potem w związku z podejrzeniem przez króla o zdradę¹⁹³ zbiegł do azylu Minerwy i tam został zamorzony głodem¹⁹⁴.

(8) Lizander¹⁹⁵, wódz który pod Ajgospotamoi rozbił flotę attycką, panującą na całym morzu, a zwyciężonym Ateńczykom narzucił trzydziestu tyranów¹⁹⁶.

(9) Ksantyppos, mąż najodważniejszy spośród Lacedemończyków, który w czasie pierwszej wojny punickiej przysłany Kartagińczykom jako wódz schwytał Regulusa¹⁹⁷.

(10) Agesilaus cuius inventum est in hostili quam in sua terra pugnare: ideoque in Asiam missus, vastata ea, cum iam regi immineret, revocatus Athenienses apud Coroneam vicit; postea apud Corinthos flevit, quod decem milia Graecorum occisa cognovisset, nec voluit Corinthum delere cum posset.

XV. CLARISSIMI REGES ET DUCES ATHENIENSIUM

(1) Cecrops rex qui urbem condidit Athenas et ex suo nomine Cecropidas appellavit cives: idem fabulose, quia indigena fuit, ab inguinibus serpens fuisse narratur.

(2) Erichthonius rex, qui mysteria Eleusine constituit Celeo hospite Eumolpo sacerdote, filiabus virginibus ministris, Triptolemo frugum praefecto qui fame laborantem Graeciam circumlato frumento restituit.

(3) Pandion rex, qui filias suas Procnen et Philomelam Thraciae regibus tradidit, ut barbaras sibi gentes adfinitate sociaret.

(4) Theseus, Aegei filius, qui Minotaurum interfecit.

(5) Demophon Thesei filius, qui cum Graecis Ilium expugnavit.

(6) Codrus rex, qui pro salute et victoria patriae secundum oraculum Apollinis, bello Peloponnesio se devovit.

(7) Pisistratus, vir fortis et sapiens, qui adversus principes populari causa tyrannidem invasit eamque iustissime administravit.

(8) Harmodius et Aristogiton, homines plebei, qui Hippiam et Hipparchum, Pisistrati filios saeve dominantes, facta coniuratione oppresserunt, ideoque ut conservatoribus divini honores eis sunt constituti.

(9) Miltiades dux, qui LXXX milia militum Persarum Darii regis praefectis Date et Tisapherne in saltu Marathonio superavit.

(10) Aristides Dicaeos, qui hoc agnomen moribus ~~est~~ consecutus: ob [id] ipsum exilio multatus est.

(11) Cimon dux, qui Persico bello Xerxis copias, pedestris simul atque navalis, in ipsa Asia apud Eurymedonta fluvium uno die vicit.

(10) Agesilaos¹⁹⁸, który obmyślił, jak walczyć na nieprzyjacielskiej ziemi tak, jak na własnej: w ten sposób wysłany do Azji spustoszył ją, ale gdy zaczął już zagrażać królowi [perskiemu], został ponownie wezwany [do Grecji] i zwyciężył Ateńczyków pod Koroneą¹⁹⁹; później zapłakał nad Koryntyjczykami, gdy dowiedział się, że [w tej bitwie] poległo dziesięć tysięcy Greków, i nie chciał zniszczyć Koryntu, chociaż mógł.

XV. NAJSŁYNNIEJSI KRÓLOWIE I WODZOWIE ATEŃCZYKÓW

(1) Kekrops, król który założył miasto Ateny a swoim imieniem nazwał ich mieszkańców Kekropidami; w legendzie powiadają też o nim, że jako autochton od podbrzusza [w dół] był wężem.

(2) Erichthonios, król który ustanowił misteria eleuzyjskie, z Keleosem²⁰⁰ jako gospodarzem, Eumolposem²⁰¹ jako kapłanem, [swoimi] nieletnimi córkami, jako służkami i Triptolemosem²⁰², który rozpowszechniając zboże, uratował Grecję cierpiącą głód, jako zarządcą plonów.

(3) Pandion²⁰³, król który wydał swoje córki Prokne i Filomelę za królów Tracji, aby barbarzyńskie ludy zjednać sobie pokrewieństwem²⁰⁴.

(4) Tezeusz, syn Ajgeusza, który zabił Minotaura.

(5) Demofon, syn Tezeusza, który razem z Grekami zdobył Ilion.

(6) Kodros, król który zgodnie z treścią wyroczni Apollina w czasie wojny peloponeskiej złożył z siebie ofiarę dla ocalenia i zwycięstwa ojczyzny²⁰⁵.

(7) Pizystrat, człowiek waleczny i mądry, który przez wzgląd na interesy ludu, a przeciwko pierwszym obywatelom zdobył władzę tyrańską i sprawował ją w sposób bardzo sprawiedliwy²⁰⁶.

(8) Harmodios i Arystogejton, plebejusze²⁰⁷, którzy zawiązawszy spisek, obalili Hippiasza i Hipparchosa, synów Pizystrata, którzy sprawowali swą władzę okrutnie. Z tego powodu przyznano im cześć boską, jako obrońcom [wolności]²⁰⁸.

(9) Miltiades, wódz który na polu Maratońskim pokonał osiemdziesiąt tysięcy żołnierzy perskich króla Dariusza pod dowództwem Datysa i Tisafarnesa²⁰⁹.

(10) Arystydes *Sprawiedliwy*, który otrzymał ten przydomek przez wzgląd na swoje obyczaje i właśnie z tego samego powodu został skazany na wygnanie²¹⁰.

(11) Kimon, wódz który w czasie wojny perskiej w jednym dniu, w samej Azji, nad rzeką Eurymedon, pokonał jednocześnie lądowe, jak i morskie wojska Kserksesa²¹¹.

(12) Alcibiades dux, vir genere, copia, opibus illustris, qui propter detruncatos nocte Mercurios reus factus ad Lacedaemonios tum confugit Peloponnensi bello, et cum fecisset eos superiores, afflictorum civium misertus rediit in patriam et dux creatus iterum victores Athenienses fecit.

(13) Thrasybulus, qui triginta magistratus Lacedaemonios tyrannidis dominatione saevientis facta coniuratione adflixit et libertatem Atheniensibus reddidit.

(14) Conon dux, qui omnes Lacedaemoniorum copias apud Cnidum insulam cepit et imperium maris Athenis restituit.

(15) Dion, qui octo onerariis navibus Dionysium regem Siciliae centum rostratas habentem, dum in Italiam abest, regno expulit occupatis Syracusis.

(16) Iphicrates, rei militaris peritissimus, qui arma habiliore pondere et modo fecit.

(17) Phocion, qui vir bonus cognominatus est, neque ulla pecunia a Philippo potuit sollicitari ut ad eum discederet; qui admonentibus amicis ut liberis suis consularet: „si boni”, inquit, „erunt, hic agellus eis sufficiet, si mali, nihil”.

(18) Chabrias dux, qui gladiatoria arte pugnare militem docuit, Cypron et Naxon et omnes Asiaticas insulas, Athenis adiunxit, et circa Chion navali bello occidi maluit quam abiectis armis enatare.

(19) Demetrius Phalereus, qui vir bonus existimatus ob insignem iustitiam ideoque statuis CCC est honoratus, quas ei „pro libertate” posuerunt in facie publica.

XVI. REGES MACEDONUM

(1) Philippus Amyntae filius, primus Macedonum obtinuit Thraciam redegitque in suam potestatem et, cum transire in Asiam vellet, sub ipso belli apparatu in theatro a Pausania est interfectus.

(2) Alexander Philippi et Olympiadis filius, ex urbe Pella Macedoniae cum milibus XL militum in Asiam transisset, Darium regem Persarum primum apud Granicum fluvium, tum apud Issum Ciliciae, tertio apud Arbela, tribus proeliis trecenta peditum, [quinquaginta] equitum, duo milia falcatorum curruum vicit; mox regem Indorum et omnes Asiae gentes sub potestate sua redegit et no-

(12) Wódz Alkibiades, człowiek znakomity pod względem pochodzenia, uzdolnień i majątku, który z powodu uznania go za winnego nocnego uszkodzenia [herm] Merkurego, w czasie wojny peloponeskiej uciekł do Lacedemończyków, a kiedy zdobył dla nich przewagę, uzyskał darowanie win od pognębionych obywateli i powrócił do ojczyzny. Wówczas mianowany dowódcą ponownie uczynił zwycięzcami Ateńczyków.

(13) Thrasybulos, który zawiąawszy spisek, obalił władzę trzydziestu lacedemońskich urzędników²¹² na skutek ich okrutnej tyranii i przywrócił Ateńczykom wolność.

(14) Konon, wódz który pod wyspą Knidos wziął do niewoli całą armię Lacedemończyków i przywrócił Atenom panowanie na morzu²¹³.

(15) Dion, który pod nieobecność króla Sycylii Dionizjusza, bawiącego w Italii, przy pomocy ośmiu statków transportowych zajął Syrakuzy i przegnał go z królestwa, choć posiadał on sto okrętów zaopatrzonych w tarany²¹⁴.

(16) Ifikrates, najbieglejszy w sztuce wojennej, który uczynił broń poręczniejszą i lżejszą²¹⁵.

(17) Fokion²¹⁶, który był nazywany porządnym człowiekiem, bo nie dał się przekonać Filipowi do przejścia na jego stronę żadnymi pieniędzmi, choć przyjaciele nakłaniali go, by pomyślał o swoich dzieciach. „Jeśli będą dobre”, odrzekł, „wystarczy im skromny kawałek gruntu, jeśli zaś złe, żaden”.

(18) Chabrias, wódz, który nauczył żołnierzy walczyć na sposób gladiatorów²¹⁷, przyłączył do Aten, Cypr, Naksos i wszystkie wyspy azjatyckie, a w bitwie morskiej koło Chios wołał raczej zginąć, niż odpłynąć złożywszy broń²¹⁸.

(19) Demetriusz z Faleronu²¹⁹, który z powodu wyróżniającej się sprawiedliwości był uważany za porządnego człowieka, i z tego powodu został upamiętniony trzystoma posągami, które postawiono mu na koszt publiczny „[w podzięce] za wolność.”²²⁰

XVI. KRÓLOWIE MACEDOŃCZYKÓW

(1) Filip²²¹, syn Amyntasa, jako pierwszy z Macedończyków zajął Trację i podporządkował ją pod swoje zwierzchnictwo; kiedy chciał przepłynąć do Azji, w przededniu wyprawy został zamordowany w teatrze przez Pauzanasza.

(2) Aleksander, syn Filipa i Olimpias, wyruszył do Azji z miasta Pella w Macedonii razem z czterdziestoma tysiącami żołnierzy. Zwyciężył króla Persów Dariusza najpierw nad rzeką Granikos, następnie pod Issos w Cylicji, po raz trzeci pod Arbelą²²², w trzech bitwach pokonując trzysta tysięcy piechurów, pięćdziesiąt jazdy i dwa tysiące wozów z kosami; niedługo potem podporządk-

bilissimas urbes Asiae cepit, Sardes, Bactra, Susa, Babyloniam, ubi etiam defunctus, dubium an vinolentia an veneno, cum tamen prius et Africam peragrasset usque ad Iovem Ammonem et Oceanum primus omnium navigasset.

(3) Philippus, qui post Alexandrum Macedonem septimo gradu Macedoniae regnavit, invectus in Graeciam, cum saeve dominaretur, a Sulpicio consule in Phocide victus est, mox a Flaminio in Macedonia Thessalidi apud Cynophas, ubi dato obside filio Demetrio regni parte multatus est.

(4) Perses Philippus, Philippi filius, cum maximis copiis Macedoniis ** [et] cum impetum in Graeciam fecisset, cum inanibus elephantorum simulacris a Marcio consule apud Ascuridem paludem victus, praecipitatis in mare thesauris, profugit; mox ab Aemilio Paulo tota Macedonia fugatus, Samothracam confugit in asylum; unde, data fide cum se Paulo commisisset, ante currum eius in triumphum productus, mox libera custodia in Albano consenuit.

(5) Pseudophilippus, vir plebeius et degener, cum ex similitudine formae Philippi filium se esse persuasisset et Macedonas in bellum excitasset, inter initia tumultus comprehensus sub custodia missus est Romam ubi cum ex custodia aufugisset, concitata rursus Macedonia Thraciam bello recepit; in arce regni paludatus ius dixit, mox a Caecilio Metello ingenti proelio victus cum profugisset in Thraciam, a regibus deditus est et in triumphum deportatus.

XVII. REGES ROMANORUM

(1) Romulus, qui Urbem condidit; Numa Pompilius qui sacra constituit; Tullus Hostilius qui Albam diruit; Ancus Martius qui leges plurimas tulit et Ostiam coloniam constituit.

(2) Servius Tullius qui primum censum egit; Priscus Tarquinius qui insignibus magistratus adornavit; Tarquinius Superbus qui ob nimiam superbiam regno pulsus est.

kował sobie króla Indów, wszystkie ludy Azji i zawładnął najwspanialszymi miastami Azji: Sardes, Baktrą, Suzą i Babilonem, gdzie też zakończył życie, nie wiadomo czy z powodu przepicia, czy trucizny. Wcześniej jednak nawiedził Afrykę, docierając aż do [wyroczni] Jowisza Ammona i jako pierwszy ze wszystkich dopłynął do Oceanu [Indyjskiego].

(3) Filip, który panował nad Macedonią jako siódmy z kolei król po Aleksandrze Macedońskim, najechał na Grecję, a ponieważ swoje rządy sprawował w sposób okrutny, został pokonany w Fokidzie przez konsula Sulpicjusza, zaś niedługo potem także przez Flamininusa w należącej do Macedonii Tessalii pod Kynoskefalaj, gdzie oddał jako zakładnika syna Demetriusza i został ukarany utratą części królestwa²²³.

(4) Perseusz Filip, syn Filipa. Kiedy zaatakował Grecję z wielką armią macedońską, dzięki pustym podobiznom słoni został pokonany przez konsula Marcjusza²²⁴ na bagnach askurydzkich. Wówczas wyrzucił swoje skarby w morze i uciekł; niebawem wyparty z całej Macedonii przez Emiliusza Paulusa schronił się w azylu na Samotrace, skąd, po uzyskaniu poręczenia bezpieczeństwa, oddał się w ręce Paulusa, prowadzony w pochodzie triumfalnym przed jego rydwanem; niedługo potem zestarzał się w Albanum w areszcie domowym²²⁵.

(5) Pseudo-Filip, prostak i niegodziwiec. Gdy na podstawie podobieństwa swojego wyglądu zewnętrznego przekonał Macedończyków, że jest synem Filipa i podburzył ich do wojny, został schwytany i odesłany pod strażą do Rzymu już na początku zaburzeń. Gdy jednak uciekł strażnikom, znów wprowadził niepokój w Macedonii, przenosząc wojnę także do Tracji; stanowił prawo w pałacu królewskim²²⁶ ubrany w płaszcz wojskowy, [lecz] wkrótce zwyciężony w wielkiej bitwie przez Cecyliusza Metellusa uciekł do Tracji, wyrzekł się insygniów królewskich i został wywieziony na triumf²²⁷.

XVII. KRÓLOWIE RZYMIAN

(1) Romulus, który założył Rzym; Numa Pompiliusz, który ustanowił obrzędy religijne; Tullus Hostyliusz, który zniszczył Albę; Ankus Marcjusz, który ustanowił bardzo wiele praw i założył kolonię Ostię.

(2) Serwiusz Tulliusz, który przeprowadził pierwszy cenzus; Tarkwiniusz Stary, który przyozdobił urzędników oznakami władzy; Tarkwiniusz Pyszny, który z powodu nadmiernej pychy został wygnany z królestwa.

XVIII. CLARISSIMI DUCES ROMANORUM

- (1) Brutus, qui pro libertate publica liberos suos interfecit.
- (2) Valerius Publicola qui propter eandem libertatem adversus Tarquinius bellum exercuit, idem ius libertatis dando populum ampliavit.
- (3) Mallius Torquatus qui ad confirmandam castrorum disciplinam filium suum interfecit.
- (4) Quinctius Cincinnatus, item Seranus, cui aranti dictatura delata est.
- (5) Camillus qui Senonum gente deleta Gallorum incensam ab eis Urbem restituit.
- (6) Fabii duo, quorum alter una pugna Etruscos, Samnitas, Umbros Gallosque subegit, libertinos e tribubus repurgavit ideoque Maximus cognominatus, alter Fabius Hannibalem mora fregit, ex quo Cunctator est cognominatus.
- (7) Papirius Cursor: hic Samnites, qui Romanos sub iugum pugnando miserant, victos ignominia pari adfecit et a velocitate Cursor est appellatus.
- (8) Curius: cum in foco rapas torreret, [legatis Samnitium aurum] offerentibus „malo”, inquit, „in fictilibus meis [esse] et aurum habentibus imperare”.
- (9) Fabricius Luscinius qui Cornelium Rufinum consularem virum senatu amovit, luxuriae et avaritiae damnatum, quod decem pondo argenti possideret.
- (10) Claudius Marcellus qui Hannibalem primus in Campania proelio vicit idemque docuit in bello quomodo equites sine fuga cederent.
- (11) Scipiones duo: quorum alter prior Africanus, qui Hannibalem et in eo Africam debellavit, alter Scipio minor Numantinus qui, Carthaginem et Numantiam dirunedo, et in hac Africam, in illa Hispaniam fregit.
- (12) Quintus Nero qui Hannibale in Apulia relicto venientem ab Hispania Hasdrubalem excepit copiasque eius uno die apud Metaurum flumen devicit; qui si se cum Hannibale iunxisset, dubitari non potest paria eis p. R. effecturum non fuisse.
- (13) Paulus qui cum Macedoniam vicisset et Graeciam liberasset et opulentissimum triumphum reportasset, inter ipsos triumphi dies amissis duobus liberis, pro contione dixit gratias se agere fortunae, quod in suam potius domum quam in rem publicam saevisset.

XVIII. NAJSŁYNNIEJSI WODZOWIE RZYMIAN

- (1) Brutus, który w imię powszechnej wolności zabił własnych synów²²⁸.
- (2) Waleriusz Publikola, który z powodu tej samej wolności stoczył wojnę z Tarkwiniuszami. Zwiększył też znaczenie ludu, poprzez nadanie mu prawa [do obrony] wolności²²⁹.
- (3) Malliusz Torkwatus, który stracił własnego syna w celu zagwarantowania dyscypliny w obozie²³⁰.
- (4) Kwinkcjusz Cyncynatus, inaczej Seranus, któremu ofiarowano dyktaturę, gdy orał pole²³¹.
- (5) Kamillus, który pokonał plemię Gallów Senonów i odnowił spalone przez nich Miasto²³².
- (6) Dwaj Fabiusze, z których pierwszy w jednej bitwie zwyciężył Etrusków, Samnitów, Umbrów i Gallów, usunął wyzwolenców z tribus [Rzymu] i dlatego został nazwany Wielkim²³³. Drugi Fabiusz złamał Hannibala zwlekaniem, przez co został nazwany Kunktatorem²³⁴.
- (7) Papiriusz Cursor (Biegacz): pokonał Samnitów, którzy w czasie wojny posłali Rzymian pod jarzmo i okrył ich taką samą hańbą. Ze względu na swoją szybkość został przezwany Biegaczem²³⁵.
- (8) Kuriusz: kiedy piekł na palenisku rzepy, odrzekł posłom Samnitów oferującym [mu] złoto²³⁶: „wołę poprzestać na naczyniach z gliny i rozkazywać tym, którzy złoto posiadają”²³⁷.
- (9) Fabrycjusz Luscinus²³⁸, który pod zarzutem zbytkowności i chciwości usunął z senatu byłego konsula Korneliusza Rufinusa, ponieważ posiadał [on] dziesięć funtów srebra.
- (10) Klaudiusz Marcellus, który w Kampanii jako pierwszy pokonał Hannibala, a także pokazał, w jaki sposób jeźdźcy mogą wycofywać się bez wpadania w popłoch²³⁹.
- (11) Dwaj Scypionowie, z których pierwszy, wcześniejszy [Scypion] Afrykański pokonał Hannibala, a z nim Afrykę²⁴⁰, drugi, młodszy Scypion Numantynski, poprzez zniszczenie Kartaginy i Numancji [upadkiem] jednej złamał Afrykę, drugiej Hiszpanię²⁴¹.
- (12) Kwintus Neron, który pod nieobecność Hannibala, bawiącego w Apulii dopadł Hazdrubala przybywającego z Hiszpanii i w jeden dzień zwyciężył jego oddziały nad rzeką Metaurus. Gdyby ów połączył się zaś z Hannibalem, bez wątpienia lud rzymski nie stawiałby im czoła²⁴².
- (13) Paulus, który odniósł zwycięstwo nad Macedonią, wyzwolił Grecję i odbył niezwykle wystawny triumf, gdy w sam dzień tegoż triumfu utracił dwójkę dzieci, stwierdził wobec zgromadzenia, że wdzięczny jest losowi, że postąpił on okrutnie raczej z jego domem niż z państwem²⁴³.

(14) Duo Metelli: quorum alter Macedonicus devictis Macedonibus, qui Contrebiam, inexpugnabilem Hispaniae civitatem, iussis testamenta scribere et vetitis redire nisi vicissent militibus, occupavit; alter Numidicus victa Numidia qui, cum perniciosas rei publicae leges ferret Apuleius tribunus plebis totusque senatus in eas iurasset, maluit in exilium ire quam iurare: huius filius Pius cognominatus est, quod patrem in exilium secutus est.

(15) Gaius Marius qui in Africa Numidis, in Gallia Cimbris Teutonibusque superatis a caliga pervenit usque septimum consulatum.

(16) Sylla qui bello civili victoria perpotitus Romanum primus invasit imperium solusque deposuit.

(17) Sertorius qui proscriptus a Sylla cum in exilium profugisset, quam brevissimo tempore prope totam Hispaniam redegit in suam potestatem et ubique adversante fortuna insuperabilis fuit.

(18) Lucullus qui Asiaticae provinciae spoliis maximas opes est consecutus et aedificiorum tabellarumque pictarum studiosissimus fuit.

(19) Pompeius qui Armenios sub rege Tigrane, Ponticos sub rege Mithridate, Cilicas toto mari dominantis intra quadragesimum diem vicit et magnam partem Asiae inter oceanum Caspium Rubrumque victoriis suis triumphisque peragravit.

(20) Gaius Caesar qui Gallias Germaniasque subegit et primus Romanorum navigavit Oceanum, in quo Britanniam invenit et vicit.

(21) Iulius Caesar Augustus qui perpacatis omnibus provinciis exercitus toto orbe terrarum disposuit et Romanum imperium ordinavit, post cuius consecrationem perpetua Caesarum dictatura dominatur.

XIX. ROMANI, QUI IN TOGA FUERUNT ILLUSTRIS

(1) Menenius Agrippa qui dissidentem populum senatui conligavit atque conciliavit.

(2) Appius Caecus qui pacem Pyrrhi diremit ne populus qui suis parere noluerat sub externis regibus regeretur.

(14) Dwaj Metellusowie, z których pierwszy, Macedoński, [nazwany tak] od zwycięstwa nad Macedończykami, zajął Kontrebię, niepokonane dotychczas państwo w Hiszpanii, nakazawszy uprzednio spisać żołnierzom testamenty i zabroniwszy im wycofać się przed odniesieniem zwycięstwa²⁴⁴. Drugi, Numidyjski, [zyskał swój przydomek] na pamiątkę zwycięstwa nad Numidią. Gdy trybun ludowy Apulejusz uchwalał prawa szkodliwe dla Rzeczypospolitej, a cały senat złożył przysięgę [że będzie ich przestrzegał], wołał raczej udać się na wygnanie niż przysięgać²⁴⁵. Jego syn otrzymał przydomek Pius (Pobożny), ponieważ towarzyszył ojcu w czasie wygnania²⁴⁶.

(15) Gajusz Mariusz, który pokonując Numidyjczyków w Afryce, a Cymbrów i Teutonów w Gallii, od prostego żołnierza doszedł aż do siódmego konsulat²⁴⁷.

(16) Sulla, który po odniesieniu zwycięstwa w wojnie domowej, jako pierwszy przywłaszczył sobie władzę nad Rzymem i jako jedyny z niej zrezygnował²⁴⁸.

(17) Sertoriusz, który zbiegł na wygnanie proskrybowany przez Sullę, w bardzo krótkim czasie podporządkował sobie niemal całą Hiszpanię i w każdym okolicznościach, mimo braku szczęścia, był niepokonany²⁴⁹.

(18) Lukullus, który w wyniku łupów zdobytych w prowincji azjatyckiej doszedł do wielkiego bogactwa i był największym miłośnikiem obrazów i budowli²⁵⁰.

(19) Pompejusz, który pokonał Armeńczyków pod wodzą króla Tigranesa, Pontyjczyków pod wodzą króla Mitrydatesa, w czterdzieści dni Cylicyjczyków panujących nad całym morzem, a wśród zwycięstw i triumfów przemierzył wielką część Azji pomiędzy Oceanem Kaspijskim i Czerwonym²⁵¹.

(20) Gajusz Cezar, który pobił Gallie i Germanie²⁵² i jako pierwszy z Rzymian, wypłynął na Ocean, na którym dotarł do Brytanii, którą zwyciężył²⁵³.

(21) Juliusz Cezar August, który uspokoiwszy wszystkie prowincje, rozmieścił wojska na całym kręgu ziemskim²⁵⁴ i uporządkował Imperium Rzymskie²⁵⁵. Od czasu jego ubóstwienia trwa dyktatorska i nieprzerwana władza Cezarów.

XIX. SŁYNNI RZYMianie W TODZE

(1) Meneniusz Agryppa, który połączył i pogodził skłócony lud z senatorami²⁵⁶.

(2) Appiusz Ślepy, który zerwał ugodę z Pyrrusem, by lud, który nie chciał podlegać własnym królom, nie był rządzony przez obcych²⁵⁷.

(3) Tiberius Gracchus, qui Scipionem Asiaticum, quamvis inimicum haberet, non est passus a tribunis in carcerem duci, quod diceret nefas ibi esse Scipionem ubi captivi illius adhuc alligati tenerentur: hic est Gracchorum pater, qui in tribunatu cum agrariis legibus seditiones excitarent interfecti sunt.

(4) Decimus Brutus Callaecus, qui Gracchum generum agrariis legibus rei p. statum turbantem cum Opimio consule oppressit.

(5) M. Brutus qui Pompei partes secutus mox a Caesare restitutus in mortem eius coniuravit quod affectare nomen regium videretur.

(6) Livius Drusus qui agrariis legibus promulgatis summum p. R. favorem consecutus, ne promissa perficeret, per insidias a Philippo consule domi suae interfectus est.

(7) Lutatius Catulus qui Lepidum acta Syllae rescindere volentem admoto exercitu Italia fugavit et solus omnium sine sanguine bellum civile confecit.

(8) Cato Censorius qui totiens accusatus est; quoad vixit nocentis accusare non destitit; hic est omnium rerum peritissimus et, ut Sallustio Crispo videtur, Romani generis disertissimus.

(9) Cato Praetorius qui bello civili partes Pompeii secutus mori maluit quam superstes esse rei publicae servienti.

(10) Scaurus qui vetuit filium in conspectum suum venire quia bello Cimbrico deserverat.

(11) Scipio Nasica [qui] quia non rite inauguratus consul videretur, consulatu se abdicavit et domitis Dalmatis oblatum a senatu triumphum repudiavit statuasque quas sibi quisque in publico posuerat in censura sua sustulit; censuit in senatu tamen Carthaginem non esse delendam, propterea optimus iudicatus.

(12) Cornelius Cethegus qui fratrem suum Cethegum quod cum Catilina coniurasset morte multandum censuit.

(13) Tullius Cicero qui in consulatu suo Catilinae coniurationem fortissime oppressit.

(3) Tyberiusz Grakchus, który nie pozwolił, by Scypion Azjatycki, jakkolwiek był jego wrogiem, został odprowadzony przez trybunów do więzienia, powiedział bowiem, że nie godzi się, żeby Scypion przebywał w tym samym miejscu, gdzie w pętach trzymani są jego jeńcy²⁵⁸. Był on ojcem [braci] Grakchów, którzy pełniąc urząd trybunów [ludowych], zostali zabici, ponieważ ustawami rolnymi wywołali zamieszki²⁵⁹.

(4) Decymus Brutus Kallacyjski²⁶⁰ (Callaecus), który razem z konsulem Opimiuszem zgładził swojego zięcia Grakchusa, wprowadzającego zamęt w rzeczpospolitej ustawami rolnymi.

(5) Marek Brutus²⁶¹, który stanął po stronie Pompejusza, wkrótce rehabilitowany przez Cezara przystąpił do spisku na jego życie, ponieważ wydawało się, że ubiegał się [on] o tytuł królewski.

(6) Liwiusz Druzus, który ogłoszeniem ustaw rolnych zdobył sobie największą popularność ludu rzymskiego, w celu uniemożliwienia spełnienia obietnic, został zamordowany we własnym domu w wyniku zamachu [zleconego przez] konsula Filipa²⁶².

(7) Lutacjusz Katulus, który przegnął z Italii Lepidusa, planującego unieważnić zarządzenia Sulli przy pomocy pobliskiej armii, przez co, jako jedyny ze wszystkich zakończył wojnę domową bez rozlewu krwi²⁶³.

(8) Katon Cenzor²⁶⁴, który tyle razy pozywany był do sądu, jak długo żył [sam również] nie zaniechał pozywania przeciwnika²⁶⁵; posiadał największe doświadczenie we wszystkich sprawach²⁶⁶ i, jak wydaje się to Sallustiuszowi Krypsusowi, był najwymowniejszy spośród pochodzących z Rzymu²⁶⁷.

(9) Katon Pretor, który w czasie wojny domowej stanął po stronie Pompejusza, wolał umrzeć, niż być świadkiem, jak rzeczpospolita służy [Cesarowi]²⁶⁸.

(10) Skaurus, który zabronił synowi pokazywać się sobie na oczy, ponieważ zdezerterował w czasie wojny cymbryjskiej²⁶⁹.

(11) Scypion Nazyka, który zrezygnował z konsulatu, ponieważ wydawało mu się, że rozpoczął go niezgodnie z przepisami, rzekł się triumfu ofiarowanego mu przez senat za ujarznienie Dalmatów, a w czasie swojej cenzury usunął posągi, które każdy stawiał sobie na koszt publiczny; w senacie wyrażał jednak pogląd, że Kartagina nie powinna być burzona, przez co uważany był za najlepszego [senatora]²⁷⁰.

(12) Korneliusz Cetegus, który swojego brata Cetegusa uważał za godnego kary śmierci, ponieważ brał on udział w sprzysiężeniu Katyliny²⁷¹.

(13) Tulliusz Cycon, który w czasie swojego konsulatu bardzo pomyślnie zdławił sprzysiężenie Katyliny.

XX. QUI PRO SALUTE SE OPTULERUNT?

(1) Horatius trigeminus qui adversus Curiatios Albanorum [qui] de summo imperio dimicaverunt.

(2) Fabii trecenti qui cum omnes patriciae stripis essent, bellum Veiens peculiariter sibi depoposcerunt.

(3) Mucius Cordus qui ignibus manum imposuit.

(4) Horatius Cocles qui ponte rescisso Tiberim armatus transnavit.

(5) Trecenti sub Calpurnio Flamma contra Poenos, qui in Siciliensi saltu mortuo exercitu populum Romanum liberaverunt, ut plane CCC Lacedaemoniorum aput Thermopylas gloriam adaequarent.

(6) Duo Decii quorum alter Latino bello, alter Samnitico diis manibus se devoverunt.

(7) Folius pontifex qui Urbe a Gallis Senonibus incensa se aliosque senes diis manibus devovit.

(8) Regulus qui tormenta Carthaginensium maluit pati quam ut inutilis pax cum eis fieret aut ipse iuris iurandi fidem falleret.

(9) Curtius qui se in hiatum terrae immisit cum ex oraculo quod optimum esset in urbe Romana posceretur.

(10) Spurius Postumius qui a Pontio Telesino Samnitum duce sub iugum missus cum exercitu auctor fuit rumpendi foederis seque hostibus censuit esse dedendum.

(11) Gaius Metellus pontifex qui ardente templo Vestae Palladium extulit et oculos amisit.

XXI. QUI SPOLIA OPIMA RETTULERUNT?

(1) Romulus de Agrone Ceninensium rege; Cossus Cornelius de Larthe Tolumnie Veientium rege; Claudius Marcellus de Viroadomaro rege Gallorum.

XXII. QUI PROVOCATI AB HOSTIBUS MANU CONTENDERUNT?

(1) Manlius Torquatus, qui Gallo torquem detraxit eumque sibi circumdedit.

XX. KTO POŚWIECIŁ SVOJE ŻYCIE ZA SPRAWĘ?

(1) Horacjusz, jeden z trzech braci, który [pokonał] Albańczyków Kuriacjuszy w czasie walki o hegemonię²⁷².

(2) Trzystu Fabiuszy, którzy, mimo że wszyscy pochodzili z patrycjuszowskiego rodu, usilnie domagali się wojny z Wejami²⁷³.

(3) Mucjusz Kordus, który włożył swoją dłoń w ogień²⁷⁴.

(4) Horacjusz Kokles (Jednooki), który po zniszczeniu mostu w pełnej zbroi przepłynął Tyber²⁷⁵.

(5) Trzystu [walczących] z Punijczykami pod dowództwem Kalpurniusza Flammy, którzy w sycylijskim wąwozie po zagładzie armii ocalili lud rzymski tak, że chwałą dorównali niemal trzystu Lacedemończykom z Termopil²⁷⁶.

(6) Dwaj Decjusze, z których jeden ofiarował swoje życie bóstwom podziemia w czasie wojny latyńskiej, zaś drugi w czasie wojny samnickiej²⁷⁷.

(7) Pontyfik Foliusz, który po spaleniu Miasta przez Gallów Senonów poświęcił życie swoje i innych starców bóstwom podziemia²⁷⁸.

(8) Regulus, który wołał cierpieć tortury ze strony Kartagińczyków, niż doprowadzić do zawarcia z nimi niekorzystnego pokoju, bądź samemu złamać złożoną im przysięgę²⁷⁹.

(9) Kurcjusz, który sam rzucił się do ziemskiej rozpadliny, gdy domagano się tego dla dobra miasta Rzymu na podstawie wyroczni²⁸⁰.

(10) Spuriusz Postumiusz, który przepuszczony pod jarzmem razem z wojskiem przez wodza Samnitów Poncjusza Telesinusa był inicjatorem zerwania układu pokojowego i uważał, że powinien po tym zostać wydany wrogom²⁸¹.

(11) Gajusz Metellus, najwyższy kapłan, który wyniósł Palladium z płonącej świątyni Westy i stracił [przy tym] wzrok²⁸².

XXI. KTO ZDOBYŁ TROFEA W POJEDYNKACH WODZÓW²⁸³?

(1) Romulus na królu Ceninensjów Agronie²⁸⁴; Korneliusz Kossus na królu Wejów Larsie Tolumne²⁸⁵; Klaudiusz Marcellus na królu Gallów Wirodomarusie²⁸⁶.

XXII. KTO STOCZYŁ POJEDYNEK WYZWANY PRZEZ NIEPRZYJACIELA?

(1) Manliusz Torkwatus (Noszący naszyjnik), który ściągnął naszyjnik z Galla i założył go na siebie²⁸⁷.

(2) Valerius Corvinus, qui a Gallo provocatus cum pugnaret, corvus galeam eius insedit et hostem perturbavit.

(3) Scipio Aemilianus cum esset legatus sub Lucullo imperatore, apud Intercatiam, Vaccaeorum urbem provocatorem barbarum occidit.

(4) Lucius Opimius sub Lutatio Catulo consule, in saltu Tridentino provocatorem Cimbrum interfecit.

XXIII. QUI PRO ROMANIS GENTES SUPERAVERUNT?

(1) Scipio Africanus, Scipio Numantinus, Scipio Asiaticus, Mummius Achaicus, Servilius Isauricus, Brutus Callaecus, Paulus Macedonicus, Metellus Creticus, Caesar Germanicus, Caesar Dacicus.

XXIV. QUOT ILLUSTRIS SCIPIONES, QUI MAGNIS REBUS GESTIS COGNOMINATI SUNT?

(1) Scipio magnus Africanus qui vicit Hannibalem; Scipio minor Numantinus qui Numantiam et Carthaginem diruit; Scipio Asiaticus qui de Antiocho triumphavit; Scipio Nasica qui a senatu vir optimus iudicatus; Scipio qui occiso Pompeio partes restituit et victus se interfecit.

XXV. [SECESSIONES PLEBIS]

(1) Secessiones plebis a patribus fuerunt quattuor: prima secessio propter impotentiam foeneratorum, cum in Montem plebs armata secessit;

(2) secunda propter impotentiam decemvirum, cum interfecta filia sua Virginius Appium et totam eius factionem in Aventino monte circumvenit effecitque ut abdicato magistratu accusati atque dampnati variis suppliciis punirentur;

(3) tertia propter matrimonia: „plebei ne patriciis nuberent”, quam Canuleius concitavit in monte Ianiculo;

(4) quarta secessio in foro propter magistratus: „ut plebei consules fierent”, quam Sulpicius Stolo concitavit.

(2) Waleriusz Korwinus, który został wyzwany przez Galla, a gdy walczył, kruk usiadł na jego hełmie i atakował nieprzyjaciela²⁸⁸.

(3) Scypion Emilianus, kiedy służył jako legat pod dowództwem imperatora Lukullusa, pod miastem Interkatja zabił barbarzyńcę, który go wyzwiał²⁸⁹.

(4) Lucjusz Opimiusz, służąc pod Lutacjuszem Katulusem, w wąwozie Trydenckim zgładził Cymbra, który go wyzwiał²⁹⁰.

XXIII. KTO DLA RZYMIAN POKONYWAŁ [CAŁE] NARODY?

(1) Scypion Afrykański, Scypion Numantyński, Scypion Azjatycki, Mumiusz Achajski, Serwiliusz Izauryjski, Brutus Kallaicki, Paulus Macedoński, Metellus Kreteński, Cezar Germanik, Cezar Dacki²⁹¹.

XXIV. ILU BYŁO SŁYNNYCH SCYPIONÓW, KTÓRZY ZDOBYLI SVOJE PRZYDOMKI NA PAMIĄTKĘ DOKONANYCH CZYNÓW?

(1) Wielki Scypion Afrykański, który pokonał Hannibala; Scypion Młodszy Numantyński, który unicestwił Numancję i Kartaginę; Scypion Azjatycki, który odbył triumf nad Antiochem; Scypion Nazyka, który został nazwany przez senat najlepszym człowiekiem²⁹²; Scypion, który po zabójstwie Pompejusza zebrał jego zwolenników, a pokonany odebrał sobie życie²⁹³.

XXV. [SECESJE PLEBEJUSZY]²⁹⁴

(1) Doszło do czterech secesji plebejuszy od patrycjuszy: powodem pierwszej secesji była bezsilność [ludu] wobec lichwiarzy. Wówczas uzbrojony plebs przeniósł się na Górę [Świętą]²⁹⁵.

(2) Powodem drugiej [była] bezsilność wobec decemwirów. Wówczas Werginiusz zabił swoją córkę a Appiusza i całą jego klikę obległ na wzgórzu Awentyn, po czym doprowadził do tego, że po zrzeczeniu się urzędu zostali oni postawieni w stan oskarżenia, skazani i ukarani rozlicznymi karami²⁹⁶.

(3) Powodem trzeciej [były] śluby [zakazane prawem]: „Nie wolno zawierać małżeństw między patrycjuszami a plebejuszami”²⁹⁷ a wywołał ją Kanulejusz na wzgórzu Janikulum.

(4) Do czwartej [doszło] na forum z powodu urzędów: „by plebejusze mogli być konsulami”, a wywołał ją Sulpicjusz Stolon²⁹⁸.

XXVI. [SEDITIONES]

(1) Seditio in Urbe quattuor: prima seditio Tiberi Gracchi, quem de iudiciariis et agrariis legibus statum civitatis moventem Scipio Nasica facta manu in Capitolio oppressit;

(2) secunda seditio [C.] Gracchi fratris eius, quem ob similes largitiones novos motus excitantem Opimius consul cum Decimo Bruto Callaeco, socero eius, convocatis ad pilleum servis in Aventino monte oppressit;

(3) tertia seditio Apulei Saturnini tribuni plebis et Glaucia consulis, quos comitia in campo caedibus perturbantes Marius in Capitolium persecutus obsedit et conficiendos fustibus saxisque curavit;

(4) quarta seditio fuit Livi Drusi et Quinti Caepionis, cum ille senatum, [hic] equestrem ordinem adsereret: praecipua tamen ad motus excitandos fuit causa quod Drusus civitatem omnibus Italicis pollicebatur, sed tum a Philippo consule in domo sua interfectus.

XXVII. QUI ADVERSUS PATRIAM NEFARIA INIERE CONSILIA?

(1) Coriolanus ob asperiores annonas in exilium actus Vulscorum exercitu admoto patriam expugnare voluit, sed Veturiae matris precibus victus tum ab exercitu suo confossus est.

(2) Marcus Maelius cum frumentaria largitione [affectare] regnum videretur, iussu Quinctii Cincinnati dictatoris a magistro equitum in rostris occisus est.

(3) Spurius cum agrariis legibus factioni dominationem pararet (...).

(4) Manlius Capitolinus, cum pecunia conturbatores liberaret, suspectus regni affectati de Tarpeio saxo praecipitatus est.

(5) Catilina, cum in caedem senatus, incendium Urbis, [in] direptionem aerarii coniurasset, et in id facinus Allobrogas sollicitasset, ab Cicerone in senatu accusatus, ab Antonio in Apulia debellatus est.

XXVI. [BUNTY W RZYMIE]²⁹⁹

(1) Doszło do czterech buntów w Mieście: pierwszy [był] bunt Tyberiusza Grakchusa, który za pomocą praw sądowych i rolnych zmieniał układ sił w państwie. Scypion Nazyka powstrzymał go na Kapitolu przy pomocy zebranego oddziału³⁰⁰.

(2) Drugi [był] bunt [Gajusza] Grakchusa, brata Tyberiusza, organizującego nowy ruch za pomocą podobnego rozdawnictwa, który zdławił na wzgórzu Awentyn konsul Opimiusz razem z jego teściem Brutusem Kallaickim, obiecawszy niewolnikom [Grakchusa] wolność³⁰¹.

(3) Trzeci [był] bunt trybuna ludowego Apulejusza Saturninusa i konsula Glaucji, udaremniających za pomocą morderstw odbycie wyborów na Polu [Marsowym]. Mariusz zepchnął ich na Kapitol, obległ, a następnie zatroszczył się o to, by tak, jak na to zasłużyli, zostali zgładzeni kijami i kamieniami³⁰².

(4) Czwarty był bunt Liwiusza Druzusa i Kwintusa Cepiona, gdy pierwszy umacniał stan ekwicki, a drugi senat: jednakże głównym bodźcem do wywołania zamieszek było to, że Druzus obiecywał nadać wszystkim Italikom obywatelstwo [rzymskie], a niedługo potem został zamordowany we własnym domu [z polecenia] konsula Filipa³⁰³.

XXVII. KTO PODEJMOWAŁ SIĘ INTRYG NA SZKODĘ OJCZYZNY?

(1) Koriolan zesłany na wygnanie z powodu niedoboru żywności zapragnął zdobyć ojczyznę razem ze sprowadzonym wojskiem Wolsków, lecz zwyciężony błaganiami matki Weturii został zgładzony przez własnych żołnierzy³⁰⁴.

(2) Marek Meliusz, kiedy wydawało się, że za pomocą rozdawnictwa zboża ubiega się o władzę królewską, na rozkaz dyktatora Kwinkcjusza Cyncynnatusa został stracony na rostrach przez dowódcę jazdy³⁰⁵.

(3) Spuriusz, gdy za pomocą ustaw rolnych usiłował zdobyć władzę dla swojego stronnictwa (...) ³⁰⁶

(4) Manlius Kapitolinśki, kiedy wspomógł pieniędzmi bankrutów, podejrzany o dążenia do władzy monarszej został strącony ze Skały Tarpejskiej³⁰⁷.

(5) Katyliną, kiedy spiskował nad wymordowaniem senatu, podpaleniem Miasta, nad grabieżą skarbu publicznego, a do wykonania tej zbrodni podburzył Allobrogów, przez Cyncerona został oskarżony w senacie a przez Antoniusza zwyciężony w Apulii³⁰⁸.

XXVIII. POPULUS ROMANUS CUM QUIBUS GENTIBUS BELLA CONSERUIT ET QUIBUS DE CAUSIS?

(1) Populus Romanus sub Romulo pugnavit cum Sabinis, prius propter virgines raptas; sub Tullo cum Albanis (...).

(2) Qui reges vel duces cum Romanis bella gesserunt: Pontius Telesinus dux Samnitum qui ad Caudinas furculas Romanos sub iugum misit.

(3) Pyrrhus rex Epirotarum qui pro Tarentinis bellum cum Romanis gessit vastataque Campania ad vicesimum ab Urbe lapide pervenit: mox a Curio et Fabricio victus in patriam concessit et cum Achaia armis sub se redeisset, Macedoniam quoque Antigono regi eripuit et, dum Argos expugnat, occisus est. Omnium Graecorum sapientissimus et militaris disciplinae peritissimus fuit.

(4) Hannibal qui novem annorum patrem in Hispaniam secutus, minor annorum XXV imperator factus, triennio in Hispania vicit et eversione Sagunti rupto foedere per Pyrenaeum et Alpes in Italiam venit et Scipionem [apud] Liternum, Tiberium Claudium apud Trebiam, Flaminium apud Trasimenum, Paulum et Varronem apud Cannas, Gracchum in Lucania, Marcellum in Campania superavit.

XXIX. STATUS POPULI ROMANI QUAS COMMUTATIONES HABUIT?

(1) Populus Romanus primum sub regibus fuit, deinde post superbiam Tarquinii et inlatum Lucretiae stuprum expulsis regibus tutelam sui consulibus tribunisque commisit;

(2) deinde tribunicii seditioibus agitatus, abdicatis omnibus magistratibus decemviros legum ferendarum et rei p. constituendae causa paravit;

(3) horum quoque dominationem et libidinem detestatus, rursus ad consules rediit, donec exortis bellis civilibus inter Caesarem et Pompeium et oppressa per vim libertate sub unius Caesaris potestatem redacta sunt omnia; ex eo perpetua Caesarum dictatura dominatur.

XXVIII. Z JAKIMI NARODAMI WOJOWAŁ LUD RZYMSKI I Z JAKICH POWODÓW?

(1) Za rządów Romulusa lud rzymski walczył z Sabinami z powodu porwanych wcześniej dziewcząt; za rządów Tullusa [toczył wojnę] z Albana-
mi (...).

(2) Którzy królowie lub wodzowie toczyli wojny z Rzymianami? Poncjusz Telesinus, wódz Samnitów, który w Wąwozie Kaudyńskim zmusił Rzymian do przejścia pod jarzmem³⁰⁹.

(3) Pyrrus, król Epirotów, który prowadził wojnę z Rzymianami w imieniu Tarentyjczyków, a po spustoszeniu Kampanii dotarł do dwudziestego kamienia milowego od Miasta. Niedługo potem, zwyciężony przez Kuriusza i Fabrycjusza wycofał się do ojczyzny. Wówczas zbrojnie podporządkował sobie Achają, a królowi Antygonosowi wydarł również Macedonię, kiedy jednak zdobywał Argos, został zabity. Był najmądrzejszy i najbieglejszy w rzemiośle wojennym spośród wszystkich Greków³¹⁰.

(4) Hannibal, który w wieku dziewięciu lat podążył za ojcem do Hiszpanii, mając mniej niż dwadzieścia pięć lat, został wodzem naczelnym, przez trzy lata odnosił zwycięstwa w Hiszpanii, a kiedy zburzył Sagunt i tym samym zerwał układ pokojowy [z Rzymem], przybył do Italii przez Pireneje i Alpy. Scypiona pokonał pod Liternum, Tyberiusza Klaudiusza pod Trebią, Flamininusa nad [Jezio-rem] Trazymeńskim, Paulusa i Warrona pod Kannami, Grakchusa w Lukanii, a Marcellusa w Kampanii³¹¹.

XXIX. JAKIM ZMIANOM PODLEGAŁ USTRÓJ LUDU RZYMSKIEGO?

(1) Na początku lud rzymski podlegał królom, następnie wskutek pychy Tarkwiniusza i gwałtu dokonanego na Lukrecji, królowie zostali wygnani a opiekę nad sobą [lud] powierzył konsulom i trybunom;

(2) później, wskutek niesnasek wywoływanych przez trybunów, po ustąpieniu wszystkich urzędników wybrano decemwirów, aby stanowili prawa i zarządzali rzecząpospolitą³¹²;

(3) również ich samowładztwo i pożydlwość spotkało się z nienawiścią [u ludu], toteż znów powrócono do [wyboru] konsulów, trwało to do czasu, gdy po wybuchu wojen domowych między Cezarem i Pompejuszem i zdławieniu siłą wolności wszystko znalazło się pod władzą jednego Cezara³¹³; od tego czasu trwają rządy nieprzerwanej dyktatury Cezarów.

XXX. INITIUM REGNI MITHRIDATIS

(1) Cyrus rex Persarum primus imperium Medis ademit; duos filios reliquit Cambysen et Smerden; horum Cambyses, defrudato fratre quod maior esset, Smerden in solio sedentem capite caelum pulsare [somniavit et] occidendum eum curavit ipse, et deinde revertens ab Aethiopia, rebus perfractis, cum in Aegyptum [Memphin] venisset incolasque eius loci laetantes advertisset, ratus est illos adversis suis insultare, Apin in femine vulneravit eodemque ictu occidit.

(2) Interim magus quidam, Smerdes, Patibiatae frater, abutens nomine ex formae subsimilitudine filium se Cyri professus [est], regnum Persicum invaserat. Quod ubi Cambysi nuntiatum est, regredi in patriam maturans, oblitus est gladium quo Apin interfecerat vaginae reddere: quod cum conaretur efficere, femem suum vulneravit et eam partem qua Apin vulneraverat; ex eodem vulnere in paucis diebus obiit.

(3) De cuius morte postquam certior nuntius ad Persas venit, Potanes Phaedyman filiam suam, quacum Smerdes consuetudinem habebat edocuit ut, cum ille sopitus esset, utrum aures tectas comis haberet periclitaretur; sciebat enim a Cyro Smerdi mago ademptas aures. Illa falsum esse Smerden confirmavit;

(4) tunc septem nobilissimi Persae inter se coniuraverunt; eorum nomina haec sunt: Potanes, Hydarnes, Aspatines, Saphernes, Megaboius, Gobries, Darius. Deinde, mago Smerde interfecto, constituerunt uti, excepto posthac Potane, ex illis regnaret cuius equus primus in loco quem delegissent hinnisset;

(5) tunc Hiberes, agaso Darii, equum domini ad locum praedictum duxit, illo loco [equa] abscondita: tunc equus Darii magnum hinnitum dedit. Ita Darius regnum optinuit, a quo Artabanes originem ducit, quem conditorem regni Mithridatis fuisse confirmat Sallustius Crispus.

XXXI. REGES PARTHORUM

(1) Seleucus, Alexandri Macedonis amicus; cuius post mortem ab Arrhidaeo fratre eius iussus Babylonem optinere finitimos sub se redegit – unde Nicator est appellatus – et tres validissimas urbes constituit, Antiochiam, Seleuciam, Laodiciam.

XXX. POWSTANIE KRÓLESTWA MITRYDATESA³¹⁴

(1) Cyrus, król Persów³¹⁵ jako pierwszy pozbawił Medów panowania; pozostawił dwóch synów Kambyzesa i Smerdesa³¹⁶; z nich dwóch Kambyzesowi przyśniło się, że brat Smerdes zdradził go, dlatego że był starszy i że siedzi na tronie, dotykając głową nieba, sam zatroszczył się więc o to, by został zgładzony³¹⁷. Później, wracając z Etopiui po poniesieniu klęski, przybył do Memfis w Egipcie, gdzie zauważył, że mieszkający tam ludzie okazują radość. Przekonany, że wyśmiewają się z jego niepowodzeń ranił [świętego byka] Apisa w biodro i tym samym uderzeniem pozbawił go życia³¹⁸.

(2) W tym czasie pewien mag Smerdes, brat Patibiaty, korzystając z imienia i podobieństwa wyglądu ogłosił, że jest synem Cyrusa i zagarnął [władzę nad] królestwem perskim. Skoro tylko oznajmiono to Kambyzesowi, śpiesząc się z powrotem do ojczyzny, zapomniał schować do pochwy miecz, którym zabił Apisa: skoro więc próbował to uczynić, zranił się w biodro w to samo miejsce, w które ranił Apisa; od tejże rany w ciągu kilku dni zmarł³¹⁹.

(3) Po tym jak goniec przybył do Persów z pewną wieścią o jego śmierci, Potanes pouczył swoją córkę Fajdymę, z którą Smerdes zwykł sypiać, by, kiedy będzie spał, wybadała, czy pod okryciem włosów posiada on uszy, wiedział bowiem od Cyrusa, że mag Smerdis pozbawiony był uszu. Fajdyma potwierdziła, że jest to fałszywy Smerdes³²⁰.

(4) Wówczas siedmiu najdostojniejszych Persów zawiązało spisek; ich imiona były następujące: Potanes, Hydarnes, Aspatines, Safernes, Megaboius, Gobries, Dariusz³²¹. Następnie, gdy już zabili maga Smerdesa, ustalili, by z wyłączeniem na przyszłość Potanesa³²², panował z nich ten, którego pozostawiony na miejscu koń jako pierwszy zarży.

(5) Wówczas Hiberes, koniuszy Dariusza, poprowadził konia na przewidziane miejsce, a w miejscu tym ukryta była klacz: wówczas koń Dariusza donośnie zarżał. W ten sposób władzę królewską zdobył Dariusz³²³, od którego wywodzi swój ród Artabanes³²⁴, który był [z kolei] założycielem królestwa Mitrydatesa, jak zaświadcza Sallustiusz Kryspus³²⁵.

XXXI. KRÓLOWIE PARTÓW

(1) Seleukos³²⁶, przyjaciel³²⁷ Aleksandra Macedońskiego – po jego śmierci brat Aleksandra Arridajos³²⁸ polecił mu utrzymywać Babilon – podporządkował sobie sąsiadujące z nim krainy, skąd uzyskał przydomek Nikator (Zwycięzca), i założył trzy niezwykle ważne miasta, Antiochię, Seleucję i Laodyceę.

(2) Arsaces, forma et virtute praecipuus, cuius posterī Arsacidae cognominati sunt, qui pacem cum Sylla imperatore fecit.

(3) Orodes qui foedus cum Cn. Pompeio percussit. Crassum cum legionibus apud Carrhas funesta clade delevit.

(4) Pacorus, qui filium suum eiusdem nominis misit in Syriam, ut Romanas provincias populetur, atque ipse a Ventidio legato Iulii Caesaris occisus est.

XXXII. REGES CAPPADOCIAE ET ARMENIAE

(1) Tigranes, qui iam scriptus est, (...) qui tertio Punico bello perdomuit sub Mancino consule et Scipione Aemiliano.

(2) Bellus, rex Armeniae, qui cum impetum in Graeciam fecisset et Pythii Apollinis templum incendisset, tempestate et frigore exercitum amisit.

(3) Polycrates rex Cappadociae qui somniavit solem et lunam uri, qui a praefecto Darii regis occisus est.

(4) Epaminondas, (...) eius filius rex, qui Thebis pugnando vicit.

(5) [Reges Corinthi]: Periander rex, qui Corinthi regnavit. (...) omnia terra et mari Romanis subiugavit (...).

(6) Timoleon, qui Corinthi fratrem suum regnantem interfecit, idem et Dionysium Siciliae regem expulit, neque ipse ab offerentibus regnum accepit, sed arcem quoque demolitus est. Hic cum convicia mala audiret, ait: „tota vita mea id egi ut omnes liberi essemus”.

XXXIII. REGES ASIAE ET PERGAMI

(1) Eumenes Cardianus Philippi Alexandri armiger bellicosissimus sed parum prospera fortuna usus, adeo tamen terribilis ut vivente eo nemo ausus sit rex appellari.

(2) Antiochus, [qui] iam scriptus est. Eumenes alius, qui Romanos Macedonico bello iuvit cum milite suo.

(3) Attalus qui pro Romanis saepe pugnavit; nam testamento suo p. R. heredem fecit.

(2) Arsakes, wyróżniający się wyglądem i odwagą, którego potomkowie zostali nazwani Arsakidami, który zawarł pokój z imperatorem Sullą³²⁹.

(3) Orodes, który złamał przymierze zawarte z Gnejuszem Pompejuszem. W straszhwej rzezi pod Karrami unicestwił Krassusa razem z jego legionami³³⁰.

(4) Pakoros, który swojego syna o tym samym imieniu wysłał do Syrii, aby spustoszył prowincje rzymskie, sam zaś został zabity przez legata Juliusza Cezara, Wentydiasza³³¹.

XXXII. KRÓLOWIE KAPPADOCJI I ARMENII³³²

(1) Tigranes, o którym już pisano, [król Armenii?], który w czasie trzeciej wojny punickiej zupełnie pobił³³³ [Kartagińczyków], służąc pod dowództwem konsula Mancynusa i Scypiona Emilianusa³³⁴.

(2) Bellos, król Armenii, który gdy najechał na Grecję i spalił świątynię Apollina Pytyjskiego, utracił wojsko w wyniku burzy i deszczu³³⁵.

(3) Polikrates, król Kappadocji, któremu przyśniło się, że słońce i księżyc płoną, który został zabity przez namiestnika króla Dariusza³³⁶.

(4) Epaminondas, (...) jego syn, król, który walcząc w Tebach odniósł zwycięstwo³³⁷.

(5) [Królowie Koryntu]: Król Periander, który panował w Koryncie³³⁸. (...) wszystko na lądzie i morzu podporządkował Rzymianom (...) ³³⁹.

(6) Timoleon, który w Koryncie zamordował swojego brata króla, podobnie wyrzucił z Sycylii króla Dionizjusza, a sam nie przyjął władzy królewskiej od ofiarujących [ją], lecz zburzył nawet zamek. Kiedy usłyszał ohydne wyzwiska [pod swoim adresem], rzekł: „przez całe moje życie w ten sposób postępowałem, byśmy wszyscy byli wolni”³⁴⁰.

XXXIII. KRÓLOWIE AZJI I PERGAMONU

(1) Kardyczyk Eumenes, gwardzista Aleksandra, syna Filipa, szalenie waleczny, lecz mający niewiele szczęścia, wzbudzał jednak tyle strachu, że póki żył, nikt nie odważył się nazwać siebie królem³⁴¹.

(2) Antioch, o którym już napisano³⁴². Inny Eumenes, który wspomagał Rzymian własną armią w czasie wojny macedońskiej³⁴³.

(3) Attalos, który nieraz walczył po stronie Rzymian, bowiem w testamencie wyznaczył lud rzymski na swojego spadkobiercę³⁴⁴.

XXXIV. REGES PONTI ET BITHYNIAE

(1) Pharnaces rex Bithyniae, filius Mithridatis, qui bello civili quod in Pharsalia gestum est instar patris sui Syriam invasit et, adventu Caesaris, antequam in congressum eius veniret, ipso terrore nominis [sui] victus refugit in Pontum.

(2) Prusias rex, amicus populi Romani, ad quem Hannibal victo Antiocho confugit et cum a rege exposceretur per legatos veneno se liberavit.

(3) Nicomedes, socius et amicus populi R., in cuius amicitia prima aetate Caesar fuit, qui moriens testamento et ipse p. R. heredem dimisit.

XXXV. REGES ALEXANDRIAE

(1) Post mortem Alexandri Macedonis regnaverunt Alexandriae [ad] Aegyptum octo Ptolomaei nomine, multi clarissimi viri.

(2) Ptolomaeus Euergetes, qui Alexandrum apud Oxydracas obiecto clipeo protexit.

(3) Ptolomaeus [eius] filius, Philadelphus, litteratissimus, qui plurimos libros Graecos scripsit.

(4) Ptolomaeus Soter, qui ingenti classe Rhodios vicit.

(5) Ptolomaeus Tryphon, qui seditiosos in theatro sagittis occidit, alios flammis dedit; huius filius Cyprius pro Romanis multa bella gessit adversus Garamantas et Indos.

(6) Ptolomaeus, Pupillus dictus, qui Pompeium tutorem a senatu accepit donec pubesceret, et postea civili bello [a] Pothino interfectus est.

XXXVI. DUCES ET REGES CARTHAGINIENSIIUM

(1) Hanno et Mago, qui primo Punico bello Cornelium consulem apud Liparas ceperunt.

(2) Hamilcar qui Boccor cognominatus est, primo Punico bello magnam partem Hispaniae sub imperium Carthaginensium redegit relictis filiis quattuor: Hasdrubale, Hannibale, Hamilcare et Magone.

XXXIV. KRÓLOWIE PONTU I BITYNII

(1) Farnakes król Bitynii, syn Mitrydatesa, który w czasie wojny domowej, która rozstrzygnęła się w Farsalii, podobnie jak ojciec najechał Syrię i wraz z przybyciem Cezara, nim jeszcze doszło do zwarcia, ze strachu przed samym jego imieniem zwyciężony zbiegł do Pontu³⁴⁵.

(2) Król Pruzjasz, przyjaciel ludu rzymskiego, u którego po klęsce Antiocha schronił się Hannibal, a gdy przez posłów zażądano od niego [jego wydania] uratował się za pomocą trucizny³⁴⁶.

(3) Nikomedes, sprzymierzeniec i przyjaciel ludu rzymskiego, którego przyjaźnią cieszył się w młodości Cezar, a który umierając, dziedzicem uczynił w testamencie lud rzymski³⁴⁷.

XXXV. KRÓLOWIE ALEKSANDRII

(1) Po śmierci Aleksandra Macedońskiego w Aleksandrii przy Egipcie pano-
wało ośmiu [władców] o imieniu Ptolemeusz³⁴⁸, przeważnie znakomitych ludzi.

(2) Ptolemeusz Euergetes (Dobroczyńca), który uratował Aleksandra u Ok-
sydraków, zasłaniając go tarczą³⁴⁹.

(3) Jego syn, Ptolemeusz Philadelphos (Kochający Siostrę), świetnie wy-
kształcony, który po grecku napisał wiele książek³⁵⁰.

(4) Ptolemeusz Soter (Zbawca), który pokonał Rodyjczyków przy pomocy
potężnej floty³⁵¹.

(5) Ptolemeusz Tryphon, który za pomocą strzał zgładził w teatrze buntow-
ników, innych zaś oddał płomieniom³⁵²; jego syn Cypryjszyk toczył w imieniu
Rzymian wiele wojen przeciwko Garamantom i Indom³⁵³.

(6) Ptolemeusz, nazywany Puppilusem (Chłopaczkiem), który przyjął od se-
natu Pompejusza jako swojego opiekuna do czasu wkroczenia w wiek męski,
później jednak, w czasie wojny domowej, został on (Pompejusz) zgładzony
[z polecenia] Pothinosa³⁵⁴.

XXXVI. WODZOWIE I KRÓLOWIE KARTAGIŃCZYKÓW

(1) Hannon i Magon, którzy w czasie pierwszej wojny punickiej w pobliżu
[Wysp] Liparyjskich schwytali konsula Korneliusza³⁵⁵.

(2) Hamilkar, zwany Bokkorem, w czasie pierwszej wojny punickiej podpo-
rządkował władzy Kartagińczyków wielką część Hiszpanii, zostawiając po sobie
czterech synów: Hazdrubala, Hannibala, Hamilkara i Magona³⁵⁶.

(3) Hasdrubal, frater Hannibalis, qui secundo Punico bello cum ingentibus copiis ab Hispania veniens, antequam se fratri coniungeret a Claudio Nerone exspoliatus est.

XXXVII. REGES NUMIDIAE

(1) Syphax, quem Scipio Africanus victum in triumphum traxit; regno eius imposuit Masinissam.

(2) Masinissa rex qui Scipionem adversus Carthaginem et Syphacem equitatu adiuvit; ab eo inter praemia commilitii Numidiae regno donatus est.

(3) Iugurtha, qui scriptus est.

XXXVIII. REGES MAURITANIAE

(1) Iuba rex qui Curionem legatum Caesaris oppressit; mox occiso Pompeio Catonis et Scipionis partes firmare conatus cum se in regiam recepisset post magnificam cenam interficiendum se dedit.

(2) Iuba rex litteratissimus qui Caesaris Augusti iussu regnavit et magnificentissimam urbem Caesaream condidit.

XXXIX. QUI ADVERSUS POP. R. ARMA SUMSERUNT?

(1) Tatius rex Sabinorum qui occupata arce Tarpeia in ipso foro cum Romulo decertavit et interventu Sabinarum pacem cum Romulo fixit.

(2) Mettius Suffetius rex Albanorum qui contra foedus a Fidenatibus destitutus et iussu Tulli Hostilii religatus ad currum et in adversa actis equis laceratus est.

(3) Porsenna rex Etruscorum qui Romanos ad Ianiculum obsedit propter Tarquinius.

(4) Tiridates qui a Corbulone consulari viro victus et restitutus est.

(3) Hazdrubal, brat Hannibala, który w czasie drugiej wojny punickiej, przybywając z Hiszpanii na czele wielkich sił, zanim połączył się z bratem, został rozgromiony przez Klaudiusza Nerona³⁵⁷.

XXXVII. KRÓLOWIE NUMIDII

(1) Syfaks, którego Scypion Afrykański pokonał i poprowadził w triumfie; jego królestwo przekazał Masynissie³⁵⁸.

(2) Masynissa król, który wspomógł Scypiona jazdą przeciwko Kartaginie i Syfaksowi; za to, pośród [innych] nagród za wspólną walkę, został obdarowany królestwem Numidii³⁵⁹.

(3) Jugurta, o którym już napisano³⁶⁰.

XXXVIII. KRÓLOWIE MAURETANII

(1) Juba król, który rozgromił Kuriona, legata Cezara; niedługo potem, po zabójstwie Pompejusza, zdecydował się na wzmocnienie stronnictwa Katona i Scypiona. Gdy powrócił do pałacu królewskiego, po wspaniałej uczcie [dobrowolnie] oddał się na śmierć³⁶¹.

(2) Juba, najlepiej wykształcony król, który panował z woli Cezara Augusta i założył najwspanialsze miasto Cezareę³⁶².

XXXIX. KTO PODNIÓSŁ BROŃ PRZECIWKO LUDOWI RZYMSKIEMU?

(1) Tacjusz król Sabinów, który zajął wzgórze Tarpeja, na środku forum stoczył pojedynek z Romulusem i przy wsparciu Sabinów zawarł z Romulusem pokój³⁶³.

(2) Mettius Suffecjusz król Albanów, który łamiąc sojusz, odstąpił od Fidenów, za co na rozkaz Tullusa Hostyliusza został przywiązany do wozu i rozerwany przez konie pognane w przeciwnych kierunkach³⁶⁴.

(3) Porsenna król Etrusków, który oblężył Rzymian na Janikulum z powodu Tarkwiniusza³⁶⁵.

(4) Tirydates, który został pokonany i przywrócony na tron przez męża konsularnego Korbulona³⁶⁶.

XL. [BELLA CIVILIA]

(1) Civilia bella quattuor mota sunt in Urbe a Romanis: civile bellum primum Sulpicius tribunus excitavit quod subscriptam provinciam Mithridaticam Sylla in Marium transferri voluisset;

(2) secundum bellum Lepidus contra Catulum ob metum Siciliae expugnatae;

(3) tertium bellum Caesar et Pompeius: belli species magis quam causa fuit negatus a senatu Caesari consulatus, ceterum utriusque aemulatio et cupiditas imperii occupandi. Nam, cum secundum mores legemque maiorum dimisso exercitu venire in Urbem Caesar deberet et docere senatum de rebus a se gestis atque ita triumphum consequi, simulans se gratiam timere Pompeii, negavit se missurum exercitum nisi consularibus comitiis ratio absentis sui habita fuisset; quam ob rem hostis a senatu iudicatus, statuit id bello vindicare, ac sic non consulatum modo ac triumphum, sed totum populi Romani imperium redegit in suam potestatem.

(4) Quartum bellum Caesar Augustus adversus complures duces: contra Pompeium iuvenem bona paterna repetentem, mox adversus Cassium et Brutum in ultionem interempti patris, deinceps adversus Antonium et Cleopatram ultro bellum patriae inferentis.

XLI. [QUOT GENERA BELLORUM?]

(1) Bellorum genera sunt quattuor: gentile quod cum externis geritur, [internum] ut Romani cum Latinis, Athenienses cum Lacedaemoniis, servile quod Romani adversus fugitivos gesserunt [et] contra duces eorum Spartacum, Crixum et Oenomaum, civile quod inter se certant sicut Marius et Sylla, Caesar et Pompeius, Augustus et Antonius.

XLII. ORDO BELLII MARIANI

(1) Inexplebilis honoris Marii cupiditas decretam Syllae Ponticam provinciam voluit eripere per rogationem Sulpicii tribuni plebis. Sylla indignatus con-

XL. [WOJNY DOMOWE]³⁶⁷

(1) Cztery wojny domowe zostały wywołane w Mieście³⁶⁸ przez Rzymian: pierwszą wojnę domową sprowokował trybun [ludowy] Sulpicjusz, ponieważ prowincję mitrydatejską przypisaną Sulli pragnął przenieść na Mariusza³⁶⁹.

(2) Drugą wojnę [wywołał] Lepidus przeciwko Katulusowi ze strachu z powodu spustoszenia Sycylii, [którego się dopuścił]³⁷⁰.

(3) Trzecią wojnę [wywołali] Cezar i Pompejusz: bardziej pretekstem niż przyczyną wojny było odmówienie Cezarowi przez senat konsulatu, poza tym [do jej wybuchu doprowadziła] rywalizacja obydwu [polityków] i żądza zdobycia władzy. Bowiem zgodnie ze zwyczajami i prawem przodków Cezar winien był wejść do Miasta po rozpuszczeniu wojska, i złożyć wobec senatu sprawozdanie ze swoich dokonań i dopiero wówczas ubiegać się o triumf. Cezar jednak udając, że obawia się stronnictwa [senatorów] względem Pompejusza, odmówił odesłania armii, jeśli jego interesy nie zostaną uwzględnione w czasie wyborów konsularnych mimo [jego] nieobecności³⁷¹; z tego powodu ogłoszony przez senat nieprzyjacielem, postanowił dochodzić swoich praw poprzez wojnę, i w ten sposób [walczył] już nie tylko o konsulat i triumf, lecz podporządkował swojej władzy wszystkie uprawnienia ludu rzymskiego³⁷².

(4) Czwartą wojnę [wywołał] August przeciwko wielu wodzom: przeciw młodemu Pompejuszowi, domagającemu się zwrotu dóbr ojca, niedługo potem przeciwko Kassjuszowi i Brutusowi, mszcząc zamordowanego ojca³⁷³, na koniec przeciw Antoniuszowi i Kleopatrze, którzy wypowiedzieli wojnę ojczyźnie [Antoniusza]³⁷⁴.

XLI. [ILE JEST RODZAJÓW WOJEN?]

(1) Są cztery rodzaje wojen: cudzoziemska, gdy toczy się ją z [ludami] zewnętrznymi, wewnętrzna, jak [ta, którą] Rzymianie [toczyli] z Latynami a Ateńczykami z Lacedemończykami, niewolnicza, którą Rzymianie toczyli przeciwko zbiegom i przeciw ich wodzom Spartakusowi, Kriksosowi i Ojnomaosowi³⁷⁵, domowa, w której między sobą walczyli tak Mariusz i Sulla, jak Cezar i Pompejusz, August i Antoniusz.

XLII. PRZEBIEG WOJNY MARIAŃSKIEJ³⁷⁶

(1) Mariusz, pod wpływem niezaspokojonej żądzy zaszczytów, posługując się wnioskiem trybuna ludowego Sulpicjusza, zapragnął odebrać Sulli przydzie-

tinuo ad exercitum perrexit et eum Urbi admovit et in patriam ingressus Capitolium occupavit; quo terrore victus senatus Mario totique factioni eius interdixit.

(2) Profecto deinde in Asiam Sylla, Marius exul cum profugisset ac primum Minturnis in palude latuisset, tum coniectus in carcerem evasisset; interim Cinna et Octavius in Urbe invicem obsessent; hac occasione data, Marius rediit et secum Cinnam adduxit, victis Octavianis partibus septies consul creatus, saevissimis caedibus totam Urbem funestavit.

(3) Sylla interim victo Mithridate in Urbem reversus prope totam Italiam in armis invenit sub iuvene Mario, Marii filio, sed omnes eius copias partim in Etruria ad Sacriportum, partim ad Collinam portam prostravit et reliquias adversariorum qui se dederant, in villa publica trucidavit: qui diffugerant in tabula proscripsit, iure permissio ut interficerentur.

XLIII. ORDO BELLI INTER CAESAREM ET POMPEIUM

(1) Caesar et Pompeius et Crassus, inita societate, imperium Romanorum possidebant: Caesar Gallicos, Crassus Syriacos exercitus habebat, Pompeius, horum viribus fretus, in senatu dominabatur. Post Crassi mortem apud Parthos (...).

(2) (...) L[†]emusus Barbarus Asculanus, Quintus Lutatius Catulus.

XLIV. [DE BELLO MACEDONICO]

(1) Populus Romanus cum Macedonibus bellum ter gessit: sub Flaminio consule regem eorum Philippum vicit, sub Paulo Persen Philippi filium, sub Metello Macedonico Pseudophilippum.

(2) Primi belli causa quod de iniuriis Macedonum Graeci querebantur; secundi quod foedus cum patre suo percussum ruperit Perses; tertii quod falso nomen regium Macedonum Pseudophilippus invasit.

loną mu prowincję pontyjską. Oburzony Sulla bez zwłoki udał się do wojska, poprowadził je w pobliże ojczystego Miasta, a wkroczywszy do niego, zajął Kapitol; pod wpływem tej przemocy pokonany senat wyjął spod prawa Mariusza i całe jego stronnictwo.

(2) Następnie Sulla wyruszył do Azji, natomiast Mariusz jako zbieg, po ucieczce początkowo ukrywał się na bagnach minturnijskich, później został wtrącony do lochu, [ale] zdołał się z niego wydostać; w tym czasie w Mieście, Cynna i Oktawiusz³⁷⁷ wzajemnie sobie przeszkadzali; korzystając z okazji, Mariusz powrócił [do Rzymu], a razem z sobą przywiódł także Cynnę. Po pokonaniu stronników Oktawiusza został wybrany konsulem po raz siódmy, a całe Miasto znieważał najokrutniejszymi zbrodniami³⁷⁸.

(3) Wówczas Sulla, wracając do Miasta po odniesieniu zwycięstwa nad Mi-trydatesem, spostrzegł, że niemal cała Italia jest pod bronią pod dowództwem młodego Mariusza, syna Mariusza, lecz rozgromił wszystkie jego siły, częściowo w Etrurii pod Sacriportum, częściowo pod Bramą Kollińską³⁷⁹ zaś niedobitki³⁸⁰ nieprzyjaciół, które się poddały, wymordował na terenie Villa Publica: tych, którzy uciekli proskrybował na tablicy, by zostali pozbawieni życia zgodnie z literą prawa³⁸¹.

XLIII. PRZEBIEG WOJNY MIĘDZY CEZAREM I POMPEJUSZEM³⁸²

(1) Cezar, Pompejusz i Krassus dzięki zawiązanemu porozumieniu³⁸³ sprawowali władzę nad imperium Rzymian: Cezar dowodził wojskami galijskimi, Krassus syryjskimi, zaś Pompejusz, pokładający nadzieje w ich siłach niepodzielnie kierował senatem. Po śmierci Krassusa z rąk Partów (...) ³⁸⁴.

(2) (...) L³⁸⁵emusus Barbarus z Asculum, Kwintus Lutacjusz Katulus.

XLIV. [O WOJNIE MACEDOŃSKIEJ]

(1) Lud rzymski trzykrotnie toczył wojnę z Macedończykami: pod wodzą konsula Flamininusa zwyciężył ich króla Filipa³⁸⁶, pod dowództwem Paulusa [pokonał] Perseusza, syna Filipa³⁸⁷, pod wodzą Metellusa Macedońskiego [pokonał] fałszywego Filipa³⁸⁸.

(2) Powodem pierwszej wojny były skargi Greków na krzywdy [wyrządzane im przez] Macedończyków; drugiej, zerwanie przez Perseusza pokoju zawartego z jego ojcem, trzeciej bezprawne zawłaszczenie przez fałszywego Filipa imienia królów Macedońskich.

XLV. [QUIBUS] BELLIS POPULI ROMANI (...)?

(1) Etrusco bello, cum Porsenna rex Ianiculum obsedit: Gallico bello, cum Galli Senones exercitu apud Aliam deleti, Urbe incensa, Capitolium obsiderunt;

(2) Tarentino bello, cum Pyrrhus ad vicesimum lapidem totam Campaniam populatus accesserat; Punico bello, cum Hannibal Cannensi exercitu fuso ad tertium lapidem castra posuit; Cimbrico bello, cum Cimbri Tridentinas Alpes occupaverant;

(3) servili bello, cum Spartacus, Crixus et Oenomaus gladiatores populata prope [tota] Italia, cum ad incendendam Urbem pergerent, in Lucania a Crasso, in Etruria a Pompeio consule opprimuntur.

XLVI. DE TRIBUS PUNICIS BELLIS

(1) Populus Romanus [ter] cum Carthaginiensibus dimicavit. Primum Punicum bellum navalibus copiis gestum est;

(2) causa motus praetendebatur duplex: altera, quod Carthaginienses Tarentinis adfuissent, altera, quod Mamertini adversus Poenos auxilium poscerent; ceterum re vera praemium fuit Siciliae et Sardiniae possessio fertilissimarum insularum.

(3) Appius Claudius bellum in Siculo fretu commisit, Manlius et Regulus in ipsa Africa profligaverunt, Duillius consul apud Liparas insulas, Lutatius Catulus apud Aegates mersis hostium classibus consummaverunt.

(4) Secundum Punicum bellum longe omnium cruentissimum fuit: causa, quod Hannibal contra foedus Saguntum evertisset.

(5) Prima clades huius belli apud Liternum vulnerato patre Scipione, quem Publius Scipio nondum pubes protexit ac liberavit; secunda clades apud Trebiam vulnerato Flacco consule; tertia apud Trasimenum vastato Flamini exercitu; quarta apud Cannas deletis duobus exercitibus Pauli consulis morte, Terentii fuga Varronis.

XLV. W JAKICH WOJNACH LUDU RZYMSKIEGO [ISTNIAŁO ZAGROŻENIE ZAGŁADY MIASTA]?

(1) W czasie wojny etruskiej, gdy król Porsenna obległ Janikulum³⁸⁹. W czasie wojny galijskiej. Gdy Gallowie Senonowie po zniszczeniu armii [rzymskiej] nad Alią i spaleniu Miasta oblegli Kapitol³⁹⁰.

(2) W czasie wojny tarentyńskiej, gdy Pyrrus po spustoszeniu całej Kampanii zbliżył się [do Rzymu] na dwudziesty kamień [milowy]³⁹¹. W czasie wojny punickiej, gdy Hannibal po unicestwieniu kanneńskiej armii założył obóz w odległości trzech kamieni [milowych od Rzymu]³⁹². W czasie wojny cymbryjskiej, gdy Cymbrowie zajęli Alpy Trydenckie³⁹³.

(3) W czasie wojny niewolniczej, gdy gladiatorzy Spartakus, Kriksos i Ojnomaios, spustoszywszy niemal całą Italię, ruszyli już, żeby spalić Miasto, w Lukanii zostali powstrzymani przez Krassusa, a w Etrurii przez konsula Pompejusza³⁹⁴.

XLVI. O TRZECH WOJNACH PUNICKICH

(1) Lud rzymski trzykrotnie ścierał się Kartagińczykami. Pierwsza wojna punicka została stoczona przez floty wojenne³⁹⁵.

(2) Jej wybuch tłumaczono dwoma przyczynami: pierwszą [przyczyną było to], że Kartagińczycy wspierali Tarentyńczyków³⁹⁶, drugą, że Mamertynowie zabiegali o pomoc przeciwko Punijczykom³⁹⁷; poza tym, po prawdzie nagrodą [dla zwycięzcy] była kontrola nad Sycylią i Sardynią, najżyźniejszymi z wysp³⁹⁸.

(3) Appiusz Klaudiusz kierował działaniami wojennymi w cieśninie sykulskiej, Manliusz i Regulus dokonywali zniszczeń w samej Afryce, konsul Duiliusz doprowadził [wojnę] do końca, zatapiając flotę nieprzyjaciół w okolicach Wysp Liparyjskich, Lutacjusz Katulus w okolicach [Wysp] Egadzkich³⁹⁹.

(4) Druga wojna punicka przez długi czas była najokrutniejszą ze wszystkich [wojen]: jej przyczyną było to, że Hannibal wbrew układowi pokojowemu zburił Sagunt⁴⁰⁰.

(5) Pierwsza klęska w czasie tej wojny. Do pierwszej klęski w czasie tej wojny doszło pod Liternum, gdy ranny został ojciec Scypiona, którego Publiusz Scypion osłonił i uratował, choć nie był jeszcze pełnoletni⁴⁰¹; do drugiej klęski nad Trebią, gdy ranny został konsul Flakkus; do trzeciej nad [Jeziołem] Trazymeńskim, gdy doszczętnie rozbite zostało wojsko Flamininusa; do czwartej pod Kannami, zakończonej zagładą dwóch armii, śmiercią konsula Paulusa, ucieczką Terencjusza Warrona⁴⁰².

(6) Postea vero quattuor duces Punici belli gloriam sibi vindicant: Fabius sive Cunctator qui imminentem Urbis excidio Hannibalem mora fregit; Marcellus qui primus Hannibali apud Nola restitit et inclinatam eius aciem paene ictu cruciavit; Claudius Nero qui venientem ab Hispania Hasdrubalem cum ingentibus copiis priusquam se Hannibali iungeret excepit et ingenti proelio vicit. (...)

(7) Tertium Punicum bellum maioris gloriae quam operis fuit; nam Manilio consule inchoatum excidium Carthaginiensis Scipio Aemilianus consummavit, [et] una cum Tigra cum incensa Carthagine totius Africae vires in perpetuum repressit, quod contra foederis pactioem Carthaginienses reparassent classes et arma finitimis intulissent.

XLVII. USQUE IMPERIUM TRAIANI QUI VICTI SUNT ET PER QUOS DUCES?

(1) [Populus Romanus] per Flaminium consulem Macedonas vicit, [item] per Paulum consulem sub rege Perse [re]bellantes;

(2) per Scipiones Africanos Carthaginienses; per Scipionem [Asiaticum] in Syria vicit regem Antiochum; per Scipionem Aemilianum Celtiberos et Numantiam;

(3) per eundem Scipionem Lusitaniam et ducem Viriatum; per Decimum Brutum Gallaeciam; per Mummium Achaicum et Corinthum et Achaeos;

(4) per Fulvium Nobiliorem Aetolos et Ambraciam; per Marium Numidas et Iugurtham; per eundem Marium Cimbros et Teutones;

(5) per Syllam Ponticos et Mithridatem: per Lucillum item [Ponticos et Mithridatem; per Pompeium] eosdem Ponticos et Mithridatem, item Cilicas piratas et Armenios cum rege Tigra et plurimas Asiaticas gentes: sub hoc enim [duce ad Indicum] Oceanum et Rubrum mare usque pervenit;

(6) per Gaium Caesarem [Gallias, Germanias] Britanniam: sub hoc duce non tantum vidit sed etiam navigavit Oceanum:

(6) Jednakże w późniejszym etapie wojny punickiej chwałę zyskało czterech wodzów: Fabiusz, zwany też Kunktatorem, który zwłoką zламаł Hannibala zagrożającego Miastu zagładą; Marcellus, który jako pierwszy pod Nolą stawiał Hannibalowi opór, a swoim natarciem o mało nie rozbił jego łamiącego się już szyku; Klaudiusz Neron, który dopadł i w wielkiej bitwie zwyciężył Hazdrubala, przybywającego z Hiszpanii na czele wielkich sił, zanim połączył się z Hannibalem; (...) ⁴⁰³

(7) Trzecia wojna punicka pociągnęła za sobą więcej chwały niżli trudu; albowiem Scypion Emilianus dokończył zagładę Kartaginy rozpoczętą przez konsula Maniliusza, i razem z Tigraneseem wraz ze spaleniem Kartaginy na zawsze stłumił potencjał całej Afryki, ponieważ Kartagińczycy wbrew układowi pokojowemu odbudowali flotę i wzięli udział w walkach poza swoimi granicami ⁴⁰⁴.

XLVII. JAKIE [LUDY] I PRZEZ JAKICH WODZÓW ZOSTAŁY ZWYCIĘŻONE AŻ DO CZASÓW PANOWANIA TRAJANA?

(1) Za pośrednictwem konsula Flamininusa [lud rzymski] pokonał Macedończyków ⁴⁰⁵, podobnie za pośrednictwem konsula Paulusa, gdy znów podnieśli broń pod wodzą króla Perseusza ⁴⁰⁶.

(2) Za pośrednictwem Scypionów [pokonał] Kartagińczyków w Afryce ⁴⁰⁷; za pośrednictwem Scypiona Azjatyckiego zwyciężył w Syrii króla Antiocha ⁴⁰⁸; za pośrednictwem Scypiona Emilianusa, Celtyberów i Numancję ⁴⁰⁹.

(3) Za pośrednictwem tegoż Scypiona Luzytanię i wodza Wiriatusa ⁴¹⁰; za pośrednictwem Decymusa Brutusa Gallaecję (Galicję) ⁴¹¹; za pośrednictwem Mummiusza Achajskiego zarówno Korynt, jak i Achajów ⁴¹².

(4) Za pośrednictwem Fulwiusza Nobiliora, Etolów i Ambrakie ⁴¹³; za pośrednictwem Mariusza, Numidyjczyków i Jugurtę; za pośrednictwem tegoż Mariusza, Cymbrów i Teutonów ⁴¹⁴.

(5) Za pośrednictwem Sulli, Pontyjczyków i Mitrydatesa ⁴¹⁵; również za pośrednictwem Lukullusa tych samych Pontyjczyków i Mitrydatesa ⁴¹⁶, a następnie [pod dowództwem] Pompejusza, [który pokonał] też cylicyjskich piratów i Armeńczyków z królem Tigraneseem i wiele azjatyckich ludów: pod jego dowództwem [lud rzymski] dotarł bowiem aż do Oceanu Indyjskiego i Morza Czerwonego ⁴¹⁷.

(6) Za pośrednictwem Gajusza Cezara, Gallie, Germanie, Brytanię: pod jego dowództwem [lud rzymski] nie tylko zobaczył, ale i wypłynął na Ocean [Atlantycki] ⁴¹⁸.

(7) per Caesarem Augustum Dalmatas, Pannonios, Illyricos, Aegyptios, Germanos, Cantabros totumque orbem perpacavit, exceptis Indis Parthis Sarmatis Scythis Dacis, quod eos fortuna Traiani principis triumphis reservavit.

XLVIII. [DE COMITIIS]

(1) Comitia dicuntur a comitatu et frequentia quod patres et classes ad suffragia vocantur creandorum magistratuum vel sacerdotum causa.

(2) Comitiorum autem triplex ratio est: haec „curiata”, haec „tributa”, haec „centuriata” dicuntur, quia per curias aut per tribus [aut per centurias] explicantur.

(3) Si translaticium sit et solitum de quo populus [vocatur], curiatis transigitur; si amplius tributis; si in summo discrimine est, tum miles ad suffragia vocatur et comitia centuriata dicuntur.

XLIX. [DE POPULI ROMANI DISTRIBUTIONIBUS]

(1) Antiquissima populi Romani distributio triplex est quam Romulus fecit: in regem, in senatum, in populum; qui populus in tres tribus dividebatur, Titiensem Lucerem Ramnetem.

(2) Secunda populi Romani distributio sub Servio Tullio rege qui eum in tribus classes centurias divisit ab iteratione census, ut optimus et locupletissimus quisque in suffragiis, id est in populo Romano, plurimum valeret;

(3) et tertia divisio est in patronos et clientelas, quia inferiores superiorum se fidei committebant.

L. [DE REBUS PUBLICIS]

(1) Rerum publicarum tria genera sunt: regium optimatum populare; aut enim sub regum sunt potestate ut Seleucia Parthorum, aut senatus ut Massilia Gallorum, aut se ipsi regunt ut Athenienses solebant.

(2) Est et quartum genus quod Romani commenti sunt, ut ex his tribus unum efficerent: nam et regiam potestatem consules habent, et penes senatum consilii publici summa est, et plebs habet suffragiorum potestatem.

(7) Za pośrednictwem Cezara Augusta, Dalmatów, Pannończyków, Illirjczyków, Egipcjan, Germanów, Kantabrow⁴¹⁹ i ujarzmił cały świat z wyjątkiem Indów, Partów, Sarmatów, Scytów, Daków, ponieważ ich los zachował na triumfy princepsa Trajana⁴²⁰.

XLVIII. [O ZGROMADZENIACH]

(1) Komicja wzięły swoją nazwę od orszaku (*a comitatu*) i częstotliwości spotkań⁴²¹, gdy ojcowie⁴²² i poszczególne grupy [obywateli] zwoływani byli w celu przeprowadzenia głosowań dla wyboru urzędników lub kapłanów.

(2) Były zatem trzy rodzaje komicjów: jedne nazywano kurialnymi, drugie trybusowymi, trzecie centurialnymi, jako że zorganizowane były według kurii, tribus bądź centurii.

(3) Gdy chodziło o [sprawę] pospolitą i powtarzalną, do czego zwoływano lud, rozstrzygano to w kuriach; jeśli coś poważniejszego, w tribus; jeśli zaś sprawa była najwyższej wagi, to wzywano do głosowania żołnierzy, a komicja takie nosiły nazwę centurialnych⁴²³.

XLIX. [O PODZIAŁACH LUDU RZYMSKIEGO]

(1) Najstarszy podział ludu rzymskiego był potrójny, a uczynił go Romulus: na króla, na senat, na lud; ów lud podzielony został na trzy tribus, Titienses, Luceres i Ramnes⁴²⁴.

(2) Drugi rozdział ludu rzymskiego [został przeprowadzony] za rządów króla Serwiusza Tulliusza, który podzielił go na trzy grupy centurialne według censusu majątkowego, aby każdy najlepszy i najzamożniejszy [obywatel] w narodzie rzymskim miał decydujące znaczenie w czasie głosowań.

(3) Wreszcie trzeci podział jest na patronów i klientów, by słabsi powierzali się opiece silniejszych⁴²⁵.

L. [O USTROJACH PAŃSTW]

(1) Są trzy rodzaje ustrojów państw: królewski, optymacki (oligarchiczny) i ludowy; [państwa] znajdują się bowiem albo pod władzą królów, jak Seleucia pod władzą Partów, albo senatu, jak Massylia – Gallów, albo rządzą się same, jak zwykli byli to czynić Ateńczycy.

(2) Jest i czwarty rodzaj, który wymyślili Rzymianie, by z trzech wspomnianych [ustrojów] uzyskać jeden: bowiem konsulowie posiadają władzę królewską, najważniejsze [prerogatywy] w sprawach państwowych są w gestii senatu, plebs posiada zaś władzę przejawiającą się w głosowaniach⁴²⁶.

KOMENTARZE

- 1 Podobne, choć bardziej rozbudowane definicje świata inspirowane stoicyzmem, jakkolwiek dalszy opis Ampeliusza zbliża się raczej do pitagorejskiej wizji świata, podają Vitruv. IX 1,2; Hyg., Astr. I 1,1 oraz Plin., *Hist. nat.* II 2.
- 2 Teorię czterech żywiołów budujących świat jako pierwszy sformułował poeta i filozof Empedokles z Akragas (ok. 484–424 przed Chr.).
- 3 Ampeliusz używa sformułowania *orbis terrarum* w dwóch sensach: zarówno w tym rozdziale, jak i rozdziale 6,1 oznacza ono kulę ziemską, podczas gdy w 6,2 jego znaczenie jest tożsame z greckim *oikumene* – obszarem zamieszkanym przez człowieka.
- 4 Woryginalie „koła”. Termin ten, jak zaświadcza późnoantyczny gramatyk Serwiusz, był używany zamiennie do „stref”. Zob. Serv., Georg., 233: *Zonae id est plagae vel circuli*. Teoria symetrycznie położonych stref klimatycznych, formułowana w zarysie już przez Parmenidesa została rozwinięta przez uczonych aleksandryjskich. Rzymianie mogli zapoznać się z nią dzięki Posejdoniosowi z Apamei (II–I w. przed Chr.), na którego powołuje się Strabon (*Geogr.* II 2,2).
- 5 Liber (Liber Pater) to rzymski odpowiednik greckiego boga Dionizosa, razem z Liberą i Ceres czczony szczególnie na Awentynie. Ampeliusz konsekwentnie stosuje *interpretatio Romana* zarówno wobec bóstw greckich, jak i wszystkich innych. Jednym z popularniejszych mitów dotyczących tego boga była opowieść o jego wyprawie do Indii stanowiącej punkt odniesienia do historycznej już kampanii Aleksandra Wielkiego.
- 6 Aleksandria w czasach wczesnego cesarstwa była odrębną od Egiptu jednostką administracyjną o specjalnym statusie, co oddawano nazwą „Aleksandria przy Egipcie” (por. Amp. 35, 1), stąd rozróżnienie poczynione przez Ampeliusza. Świątynia, o której pisze Ampeliusz, to wyrocznia Ammona w Oazie Siwa we wschodniej Libii (dzis. W Egipcie, ok 50 km od granicy libijskiej). Mimo swojego niedogodnego położenia, była to jedna z najbardziej znanych i uczęszczanych wyroczni świata starożytnego. Podwójny krok rzymski (*passus*) to w przeliczeniu na współczesne miary 1,478 m, odległość podana przez Ampeliusza jest zatem absolutnie błędna. W rzeczywistości droga z Aleksandrii do świątyni Ammona przez Parethonium/Marsę wynosiła ok. 593 km. Zob. Arnaud-Lindet 1993: 56 przyp. 4.
- 7 W mitologii greckiej Fryksos i Helle byli dziećmi króla Orchomenos Atamasa i Nefele, po której śmierci musieli uciekać przed nową żoną ojca Ino. Pomógł

- im skrzydlaty baranek o złotym runie. W czasie lotu Helle wpadła do morza, dając nazwę cieśninie Hellespont, podczas gdy jej brat doleciał bezpiecznie do Kolchidy. Runo baranka złożonego przezeń w ofierze za uratowanie życia stało się źródłem pomyślności tego kraju pod rządami króla Ajetes a jego zdobycie głównym celem Wyprawy Argonautów. Klasyczną wersję mitu przekazuje zwięźle Hyginus (*Astr.* II 20,1–2).
- 8 Por. Nig. Fig., *frg* 90; Hyg., *Astr.* II 21,1.
- 9 Por. Nig. Fig., *frg* 91. Chodzi o Misteria Kabirów, bóstw chtonicznych z ośrodkiem kultu na Samotrace. Jak na misteria przystało, niewiele wiadomo dziś na temat tego kultu. Zainteresowanych odsyłam do kompetentnej publikacji Karla Kerenyiego – *Misteria Kabirów. Prometeusz*, Warszawa 2000.
- 10 Por. Nig. Fig., *frg* 92; Hyg., *Astr.* II 23,1.
- 11 Miejsce uszkodzone Arnaud-Lindet proponuje *Lunae*, ale najstarsza poprawka Salmasiusa, którą przyjął König, wydaje się bardziej wiarygodna, a przynajmniej zrozumiała. Nemea, o czym niżej, leży w pobliżu Argos i powszechnie kojarzona była z lwem zabitym przez Herkulesa.
- 12 Arnaud-Lindet proponuje *Inachiam*. Sens byłby w zasadzie taki sam, gdyż Inachia również odnosiłaby się do Peloponezu.
- 13 Por. Nig. Fig., *frg* 93; Hyg., *Astr.* II 24,1–2.
- 14 Nazywana była również Astreą. Jej mit znany już Hezjodowi, powiązany był nierozzerwalnie ze złotym wiekiem ludzkości. Córką Jowisza i Temidy lub Astrajosa i Eos. Miała opuścić Ziemię wraz z nastaniem wieku żelaza. Z jej rozlanego mleka, według jednej z wersji mitu, miała powstać Droga Mleczna. Z rzymską Iustitią – Sprawiedliwością jako pierwszy utożsamiał ją Wergiliusz (*Georg.* II 473–474). Por. Ovid., *Met.* I 149–150; Hyg., *Fab.* 130; Man., *Astr.* IV 542–546; Iuv., *Sat.* VI 19–20.
- 15 Według Hyginusa była to suka o imieniu Majra.
- 16 Por. Nig. Fig., *frg* 94; Hyg., *Astr.* II 4,2–6; II 25, 2; *Fab.* 130.
- 17 W zachowanym tekście i tak też pozostawiają dawniejsi wydawcy, jest forma *Mochos*, ale jak słusznie zauważyła Arnaud-Lindet (1993: 57 przyp. 21), autorowi chodziło prawdopodobnie o oddanie podobieństwa brzmienia z greckim *stathmos*, czyli wagą zgodnie z etymologią ludową.
- 18 Por. Nig. Fig., *frg* 96; Hyg., *Astr.* II 26.
- 19 Por. Nig. Fig., *frg* 97; Hyg., *Astr.* II 27.
- 20 Dawniejsi wydawcy poprawiali na *Typhon*, ale taka ingerencja w tekst nie jest chyba uprawniona, zwłaszcza że kopista jest konsekwentny w stosowaniu tej formy. Również Nigidiusz Figulus w *frg* 98 podaje formę Python zamiast Typhon. Jak zauważyła Arnaud-Lindet (1993: 5 przyp. 26), pomyłka obydwu autorów mogła wynikać stąd, że zarówno wąż Pyton, zabity przez Apollina w Delfach, jak i potwór Tyfon (jako bóstwo chtoniczne, również węzowa hybryda) według jednej z wersji mitu mieli być dziećmi Gai i Tartaru.
- 21 Choć *capricornus* – koziorożec jest rodzaju męskiego, Ampeliusz, zresztą podobnie jak inni autorzy, używa żeńskiej formy *capra* – koza. Być może dysonans wynika z próby pogodzenia nazwy gwiazdozbioru z mitem, w którym bo-

- gowie ze strachu przed Tyfonem pozamieniali się w rozmaite zwierzęta. Mit Tyfona tłumaczył bowiem również egipski kult bogów w zwierzęcych postaciach,
- 22 Por. Nig. Fig., *frg* 98; Hyg., *Astr.* II 28. Ostatecznie bestię pokonał Dzeus, przyniatając ją górą Etną – erupcje wulkanu, według z jednej wersji mitu, są oznaką nieudanych prób potwora, by wydostać się na wolność.
 - 23 Por. Nig. Fig., *frg* 99; Hyg., *Astr.* II 29, który podaje również trzecią możliwość – Wodnik to ateński król Kekrops.
 - 24 Por. Hyg., *Astr.* II 30, 1, według którego drugą rybą miał być Kupidyn.
 - 25 Tę wersję podaje również Nig. Fig., *frg* 100, który utożsamia owo bóstwo z syryjską boginią Derketo (Atargatis). Hyginus w innym miejscu czyni aluzję do wschodniej proveniencji mitu (*Astr.* II 41), lecz łączy go z egipską Izydą.
 - 26 Według mitologii greckiej Kynosura była nimfą mieszkającą na kreteńskiej górze Ida, która razem z inną nimfą, Helike opiekowała się małym Dzeusem. W podzięcie za opiekę Dzeus zamienił ją w konstelację Mała Niedźwiedzica.
 - 27 Arktur jest tak naprawdę najjaśniejszą gwiazdą konstelacji Wolarza. Jako o punkcie odniesienia żeglarzy wspomina o nim już Homer (*Od.* V 272). Por. *Amp.* 2,6.
 - 28 W mitologii greckiej siedem sióstr, córek Atlasa i okeanidy Plejone, towarzyszek bogini Artemidy, które Dzeus zamienił w gwiazdy, chroniąc je przed prześladowaniem ze strony olbrzymiego myśliwego Oriona (on również został zamieniony w gwiazdę, lecz w związku z inną historią; zob., *Amp.* 2,8). Według innej wersji ich metamorfoza związana była ze smutkiem po śmierci ich przyrodniego brata Hyasa (były również przyrodnimi siostrami Hyad). Autorzy antyczni przekazują różne warianty ich imion. Najpopularniejszy to: Alkyone, Elektra, Kelajno, Maja, Merope, Sterope i Tajgete. Gromada Plejad, należących do Gwiazdozbioru Byka, zawiera tak naprawdę kilkaset gwiazd, z których osobne nazwy posiada dziś dziesięć z nich. Wschód Plejad na początku maja zwiastował porę pomyślną dla żeglugi, podczas gdy ich zachód z początkiem listopada – okres sztormów. Na ich cześć „Plejadą” nazwano również siedmiu najwybitniejszych tragików okresu hellenistycznego.
 - 29 W oryginale *Virgiliae*, co autor wywodzi prawdopodobnie od *virgo* – panna, dziewczica. Inni autorzy przekazują jednak formę *Vergiliae*. Por. Plaut., *Amph.* 275; Varr., *De ling.* VI 6; Cens. XXI 13. Mimo wszystko postanowiłem nie ingerować w zastany tekst. Wölfflin proponuje poprawkę na *Vergiliae*. Podobne trudności wywołuje tłumaczenie. Arnaudt-Lindet rozmyślnie nie tłumaczy jej wcale, König zaś zamieszcza w nawiasie jej niemiecki odpowiednik Frühjahrs-gestirn (Gwiazdy wiosenne).
 - 30 W mitologii greckiej siedem (w zasadzie ich liczba wahała się od 3 do 15) sióstr, córek Atlasa i okeanidy Plejone lub Ajtry. Ich nazwę wywodzono zazwyczaj od czasownika *hyein* – padać, a ich nazwę objaśniano przez to jako „Płaczki”. Nawiązywano w ten sposób do mitu, w którym zostały one przemienione w gwiazdy, gdy rozpaczały po śmierci brata Hyasa. Według innego mitu były piastunkami Dionizosa, a Dzeus przemienił je w gwiazdy, by uchronić je

- przed gniewem Hery. Najpopularniejszy wariant ich imion to: Ambrozja, Eudora, Ajsyle, Koronis, Dione, Polykso i Fajo. Ich wzejście na niebie wiązano ze zbliżaniem się obfitych opadów deszczu.
- 31 Z dwóch form przekazanych przez Salmasiusa: *Subuculae* i *Suculae* Assmann, Arnaud-Lindet i König wybierają tę pierwszą, lecz, być może przezornie, jej nie tłumaczą, gdyż oznacza ona „koszule” bądź nawet „bieliznę”. Wybrałem wersję Wölfflina, jako pasującą do kontekstu. Co więcej, o błędnej etymologii Hyades – *Suculae* wspomina Cyceron w dialogu wymienianym, jak widać niekoniecznie słusznie, jako jedno z prawdopodobnych źródeł inspiracji Ampeliusza: *has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt a pluendo — hycin enim est pluere — nostri imperite Suculas, quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae.* („Gwiazdy te Grecy zwykli nazywać Hyadami od opadów deszczu – hycin oznacza bowiem padać – nasi bezmyślnie Prosiętami, jak gdyby ich nazwa wywodziła się od świń a nie opadów”. *De nat. deo.* II 111).
 - 32 Kanikuła to przenośna nazwa Syriusza, najjaśniejszej gwiazdy gwiazdozbioru Psa (obecnie Wielki Pies). Okres, w którym Słońce znajduje się w gwiazdozbiorze Psa (od 22 czerwca do 23 sierpnia), związany jest z największymi upałami, stąd informacja Ampeliusza o mocy gwiazdy.
 - 33 Ampeliusz rozróżnia *sidus* w znaczeniu gwiazdy bądź konstelacji i *stella* – planety. Do tych drugich, zgodnie z antyczną praktyką, zalicza też Słońce i Księżyc.
 - 34 Wiatr wschodni. Nazwa tego wiatru zazwyczaj podawana jest bez aspiracji (Apeliotes). Być może jest to cecha właściwa językowi używanemu przez Ampeliusza.
 - 35 Wiatr północno-wschodni, bliższy wschodniemu.
 - 36 Wiatr północno-wschodni, bliższy północnemu.
 - 37 Wiatr północno-zachodni, bliższy północnemu. Kodeks podaje lekcję *trachia*, co Salmasius, a za nim Wölfflin poprawiają na *thrasciam*. König za Assmannem proponuje lekcję *thraciam*, ale trudno znaleźć uzasadnienie dla takiej zmiany. Za Arnaud-Lindet pozostałem przy najlogiczniejszej wersji.
 - 38 Wiatr północno-zachodni, bliższy zachodniemu.
 - 39 Wiatr zachodni.
 - 40 Wiatr południowo-zachodni.
 - 41 Wiatr południowy.
 - 42 Wiatr południowo-wschodni.
 - 43 Wiatr południowy, południowo-wschodni.
 - 44 Ampeliusz podaje zarówno greckie, jak i rzymskie nazwy wiatrów, mieszając je zupełnie dowolnie, co przy zwięzłości jego opisu wymaga wprowadzenia ilustracji. Wykład nauczyciela oparty jest na klasycznym w okresie cesarstwa podziale na osiem wiatrów przypisanych do kierunków świata. Por. Strab., *Geogr.* I 2,21; Plin., *Nat. Hist.* II 46, który stosuje zarówno system ośmiu, jak i dwunastu wiatrów. System taki odwzorowany był również na ateńskiej wieży wiatrów.
 - 45 Rzymski odpowiednik Eurosa.

- 46 Odpowiednik Argestes.
- 47 Rzymski odpowiednik Zefira.
- 48 Boreasz to grecki odpowiednik rzymskiego wiatru północnego (*Septentrio*).
- 49 Wiatr północny, kolejny odpowiednik Boreasza.
- 50 Południowo-zachodni wiatr, wiejący z Libii (zazwyczaj nazwa podawana w wersji bezdźwięcznej jako Lips) – odpowiednik Afrykusa.
- 51 Ampeliusowi może chodzić o współczesny półwysep Gargano, nazywany potocznie „ostrogą Włoch”, zamieszkiwany w starożytności przez plemię Daunów, jakkolwiek należy zaznaczyć, że antyczne geograficzne nazewnictwo tego regionu było nad wyraz niestałe, a rzymskim autorom zdarzało się nieraz mylić, przesuwając bądź utożsamiać Japygię, Apulię, Messapię i Kalabrię – współcześnie obejmującą obszar Półwyspu Apenińskiego, leżący naprzeciwko Sycylii. Tak czy inaczej Japyks wieje w kierunku wschodnim.
- 52 Ampeliusz ma na myśli albo Gallię w dawnym, szerokim znaczeniu, czyli Gallię Przedalpejską (dzis. północne Włochy) i Zaalpejską (dzis. Francja) albo prowincje dawnej Galli Zaalpejskiej według podziału z czasów Augusta: Gallię Narbońską, Gallię Lugduńską, Akwitanię i Belgikę, który utrzymał się w zasadzie aż do IV w. Tak czy inaczej z tekstu Ampeliusza wynika, że Kirkius był porywistym wiatrem wiejącym od morza w kierunku północnym, północno-wschodnim.
- 53 Etezeje to silne, suche wiatry wiejące okresowo z północy na Morzu Egejskim, od połowy maja do połowy września.
- 54 Ampeliusz nie był odosobniony w swoich przypuszczeniach co do istnienia innych zamieszkałych, a nieznanym ówczesnym Europejczykom światów, co wynikało choćby z przyjmowanej nie tylko przez pitagorejczyków zasady symetrii i kulistości Ziemi (Eratostenes, który ok. 240 r. przed Chr. obliczył obwód Ziemi na 250 000 stadiów, przy uśrednieniu długości stadionu na 180 m pomylił się zaledwie o nieco ponad 600 km). Wizje Nowego Świata poza pracami filozoficznymi pojawiały się również w literaturze satyrycznej i „fantastycznej”, ożywionej zwłaszcza wyprawą Aleksandra Wielkiego. Słynny historyk Theopomp z Chios opisał Meropidę – kontynent leżący po drugiej stronie Oceanu Atlantyckiego, będący satyrą na Atlantydę Platona. O krainie takiej pisał również Lukian z Samosaty w opowiadaniu *Prawdziwa historia*. Choć historie te były oczywiście zmyślane, za podobne uważano wówczas niejednokrotnie również prawdziwe odkrycia geografów, by wspomnieć tylko Onejsikritosa z Astypalai, Pyteasa z Massalii, czy Hannona z Kartaginy. Setki lat później podobnie wielu nie wierzyło w wiarygodność dzieła Marco Polo.
- 55 Już od czasów logografów i Herodota kontynent leżący na południe od Europy nazywano Libią. Nazwa Afryka rozpowszechniła się poprzez prowincję rzymską (potem prowincje) o tej nazwie, leżącą na terytorium dzisiejszej Tunezji, północnej Algierii i Libii. W pewnym momencie dziejów doszło do zamiany nazw.
- 56 Współcześnie rzeka Don.
- 57 Serowie (*Seres*) to mieszkańcy Sericum/Seres, wielkiego kraju na Dalekim Wschodzie (utożsamianego dziś często z Chinami), skąd Rzymianie sprowadza-

- li jedwab. Pod nazwą tą mogą się też kryć po prostu pośrednicy w handlu jedwabiem w Azji Środkowej. Pozornie w kolejności wymienianych ludów Ampeliusz nie trzyma się żadnego porządku, w praktyce posuwa się jednak generalnie od wschodu ku zachodowi, zataczając okręgi. Grecki dukt pisma zwany *bustrophedonem* najlepiej chyba oddaje ten porządek.
- 58 Możliwa, choć mniej prawdopodobna jest też forma *Licii* – Likijczycy.
- 59 Gdyby *Liber memorialis* powstał wiele lat po panowaniu Trajana, który dokonał podboju tego ludu, jego wymienienie nie miałoby większego uzasadnienia, gdyż poza tym okresem historycznym nie przyciągał on większej uwagi geografów i historyków.
- 60 Zastanawia brak Brytów w spisie.
- 61 Północnoafrykański lud berberyjski, żyjący na pustynnych obszarach Sahary w południowej Libii, uważany za przodków dzisiejszych Tuaregów. Lud Garamantów znany był już Herodotowi.
- 62 Nasamonce, koczownicze plemię berberyjskie migrujące pomiędzy Oazą Augila, na południe od Cyrenajki, a wybrzeżem Wielkiej Syryi. Wspominani już przez Herodota (Hdt IV 172). Blisko spokrewnieni lub nawet identyczni z Ifurakami. Fakt ich wymienienia przez Ampeliusza pośród najśłynniejszych ludów Afryki, świadczy o ich rosnącym znaczeniu w okresie cesarstwa. Obiektem większego zainteresowania literatury stali się dopiero w połowie VI w. po Chr., za sprawą poety Flawiusza Kreskoniusza Koryppusa i jego poematu *Joannida, albo o wojnach libijskich*.
- 63 Eleon to miasto, nie góra, co zdaniem Arnaud-Lindet (1993: XVI przyp. 29 oraz 8 przyp. 7) mogło być spowodowane błędnym odczytaniem oznaczenia na mapie *Forma Orbis* sporządzonej z polecenia Marka Wipsanusza Agryppy, która była prawdopodobnie podstawą wykładu nauczyciela.
- 64 To jest pomiędzy Gallią Przedalpejską (dzis. północne Włochy) a Gallią Zaalpejską (dzis. Francja).
- 65 Zob. Amp. 7,2.
- 66 Grecka, bardziej rozpoznawalna nazwa tej słynnej rzeki to Alfejos.
- 67 Grecka nazwa Padu.
- 68 Współcześnie Ebro.
- 69 Trudno powiedzieć, dlaczego Ren został wymieniony po rzekach afrykańskich. Być może lekcja kończyła się nakreśleniem naturalnych granic imperium.
- 70 Czyli Morzu Śródziemnym traktowanym jako wewnętrzny akwen Imperium Rzymskiego.
- 71 Majorka i Minorka.
- 72 Współcześnie Ibiza.
- 73 Dziś Kadyks. Współcześnie jest to półwysep.
- 74 Współcześnie Ceylon.
- 75 Półlegendarna wyspa położona na dalekiej północy. Jako pierwszy zbadał i opisał ją grecki podróżnik Pyteasz z Massalii (IV w. przed Chr.), lecz mało kto uwierzył wówczas w jego opowieści, w których wspominał również o krach lodowych i zjawisku nocy polarnej. Przez kolejne stulecia (Ultima) Thule było-

- wała na granicy geografii i fantastyki. Była np. miejscem akcji powieści przygodowej *Niesamowite opowieści poza Thule* Antoniusza Diogenesa. Współcześnie najczęściej utożsamia się ją z Islandią.
- 76 Współcześnie Wyspy Kanaryjskie. Rzymianom stały się lepiej znane za sprawą wyprawy geograficznej zorganizowanej przez króla Mauretanii Jubę II (52/50 przed Chr. – 23 po Chr.), o czym pisze Pliniusz Starszy (*Hist. nat.* VI 203–205).
- 77 Uzupełnienie za Arnaud-Lindet.
- 78 Uzupełnienie za Arnaud-Lindet.
- 79 Hyg., *Fab.* 276 wymienia dziewięć Cyklad: Andros, Mykonos, Delos, Tenos, Naksos, Seriphos, Gyaros, Paros i Rhenię.
- 80 Współcześnie Îles d’Hyères przy Lazurowym Wybrzeżu. Tak naprawdę są to cztery wyspy.
- 81 Dzisiejsze Morze Czerwone obejmuje jedynie niewielki obszar akwenu, który w starożytności nazywano Morzem Czerwonym lub Erytrejskim. Nazwą tą obejmowano mianowicie całą północno-zachodnią część Oceanu Indyjskiego, między Półwyspem Arabskim, Zatoką Perską a Indiami. Zob. np. Hdt III 93; Arr., *Anab.* VII 16,3). Trudno powiedzieć, czy Ampeliusz rozróżnia morza: Arabskie, Czerwone i Erytrejskie, czy też traktuje je jako zamienne nazwy tego samego, wielkiego akwenu południowej części Oceanu.
- 82 Inaczej Abila. Dzisiejsza Ceuta.
- 83 Morze Śródziemne jest zatem według Ampeliusza jedynie rozległą zatoką światowego Oceanu.
- 84 Patrząc od strony Alp.
- 85 Część Morza Egejskiego rozpościerająca się pomiędzy Cykladami a Peloponezem, na południe od Eubei, Attyki i Argolidy. Swoją nazwę miało otrzymać na pamiątkę Myrtilosa – woźnicy Ojnomaosa wrzuconego do wody przez Pelopsa, któremu pomógł w nieuczciwym wygranu wyścigu rydwanów ze swoim panem.
- 86 Część Morza Egejskiego nazwana tak dla upamiętnienia fatalnego upadku Ikara. Morze Ikaryjskie obejmowało obszar między Cykladami a wybrzeżami Azji Mniejszej, na południe od Chios. Do jego wód zaliczano m.in. takie wyspy, jak: Samos, Kos, Patmos i Ikarię.
- 87 Współcześnie Morze Czarne. W starożytności nazywano je Morzem Euksyńskim (Gościennym) lub po prostu Morzem (*Pontos*).
- 88 Współcześnie Morze Marmara.
- 89 Było dokładnie odwrotnie. Sestos leżało na wybrzeżu europejskim, Abydos zaś na azjatyckim.
- 90 Ampeliusz ma na myśli albo Morze Azowskie, albo Morze Kaspijskie.
- 91 Jak zauważa Arnaud-Lindet (1993: 60–61), listę Ampeliuszowych cudów można podzielić na dwie wyraźne grupy. Pierwsza (rozdz. 1–17) obejmuje niezwykłości różnego typu uszeregowane według porządku geograficznego na bazie periegezy Illiria – Epir – Peloponez – Beocja – Attyka – Azja Mniejsza. Po tym krótkim przewodniku turystycznym (warto podkreślić, że Ampeliusz w swoim *Repetitorium* wymienia zwłaszcza atrakcje mniej znane) następuje część druga,

- obejmująca listę siedmiu cudów świata (rozdz. 18–23). Jest ona dosyć podobna do przekazanej przez innych autorów (Ps. Hyg., *Fab.* 223; Vlb. Sequ., A. Riese, *Geographi Latini minores*, s. 159; Cass., *Var.* VII 15), a źródłem dla nich wszystkich, jak uważa autorka, mogły być *Hebdomady* Warrona, co oczywiście trudno zweryfikować.
- 92 Miejsce zepsute (kodeks przekazuje lekcje *apollonia in cathamantia* oraz *apollonia cathamantia*) różnie rekonstruowane (Salmasius: *ab apollonia athamantia*; Wölfflin: *ab apollonia et cathamantie*; Assmann: *apolloniae in athamantia a mari*; Arnaud-Lindet: *apolloniae ad amantiam*). Propozycja Königa wydaje mi się najbardziej przekonująca, gdyż w odróżnieniu od pozostałych odnosi się do polis istniejących w Epirze naprawdę. Taulantii to nazwa plemienia iliryskiego, zamieszkującego terytoria w pobliżu miasta Epidamnos (później Dyrrachium). Grecka polis Apollonia leżała na południe od ich ziem.
- 93 O zjawisku wspominają też Plin., *Hist. nat.* II 240; Ps. Arist., *De mir. auscult.* 36; Strab., *Geogr.* VII 316 oraz Cass. Dio XLI 45,2. Współcześnie są to okolice miejscowości Selenica w Albanii.
- 94 Kolonia Koryntu nad Morzem Jońskim założona ok. 625 r. przed Chr. przez Gorgosa, syna tyrana Koryntu Kypselosa. Od roku 338 w strefie wpływów macedońskich, później epirockich, stolica króla Pyrrusa, w roku 189 przed Chr. zdobyta przez Rzymian pod wodzą Marka Fulwiusza Nobiliora, co poeta Kwintus Ennius upamiętnił w niezachowanej do dziś *fabula praetexta* pt. *Ambracia*. Miasto straciło na znaczeniu w I w. po Chr. wskutek rozwoju założonego przez Oktawiana Augusta Nikopolis.
- 95 Alcydes to jeden z popularnych przydomków Heraklesa, którego przybrany dziadkiem od strony ojca był król Tirysu Alceusz. Jego kult pod imieniem Alcydesa (wnuka Alceusza) w czasach rzymskich potwierdza np. inskrypcja CIL VI 312: *Te precor Alcyde, sacris invicte peractis* („Błagam Cię Alcydesie, w czynach świętych niezwyciężony”). Zob. König 2011: 100 *com. ad loc.*
- 96 Miasto położone na równinie, przez którą przepływała jedna z rzek wiązanych z Hadesem – Acheron, zachowało do dziś potężne poligonalne mury, jak i ruiny mostu opisywanego przez Ampeliusza. Z miejscem tym wiązano wiele mitów, m.in. dotyczących wyprawy Argonautów po złote runo (Herakles był jednym z członków załogi Argo). Oddawano tam również cześć Dzeusowi Tyfonowi, co odsyła nas z kolei do mitu słynnego potwora, który właśnie tam mógł wyjść na powierzchnię.
- 97 Grecka poetka Safona podczas swojego pobytu na Leukadzie – wyspie położonej na południowy wschód od wspomnianego wyżej Argos (według innej wersji wydarzyło się to na ojczystej wyspie poetki – Lesbos) miała nieszczęśliwie zakochać się w przewoźniku Faonie, co skończyło się jej samobójczym skokiem z klifu do morza. Opowieść o fatalnej miłości Safony do Faona z Leukady prawdopodobnie wywodzi się co najmniej od czasów komediopisarza Menandra (Men., *Frg.* 258 Alfred Korte; por. Ovid. *Her.* 15), jakkolwiek współcześnie popularna jest również teoria, jakoby powstała dopiero w czasach średniowiecznych. Niestety życiorys wielkiej poetki już w starożytności został tak silnie

- zmitologizowany, że trudno powiedzieć coś pewnego na jej temat, oczywiście, o ile nie będziemy jej wierszy traktować jako autobiograficznych manifestów.
- 98 Inni autorzy łączą historię Faona raczej z Afrodytą niż Apollinem i Safoną (Cratin., *Frg.* 370 PCG IV; Palaiph., *Var. hist.* 48; Plin., *Hist. nat.* XXII 9,1; Ael., *Var. hist.* XII 18; Luc., *Dial. mort.* IX; Athen., *Deipn.* II 69d; Serv., *Aen.* III 279). Według innych były dwie różne Safony, jedna była poetką, druga kurtyzaną. Zob. Ael., *Var. hist.* XII, 19; Suda, *Phaon et Sappho* 107–108. Wersję o fatalnej miłości poetki Safony do Faona wraz z Leukadą jako miejscem akcji spopularyzował najprawdopodobniej Owidiusz (*Heroid.*, XV *Sappho et Phaon*). Strabon stwierdza jednak, że ze wspomnianej skały na Leukadzie strącano przestępców, co trochę psuje romantyczną wizję Owidiusza i Ampeliusza (zob. Strab., *Geogr.* X 2,9).
- 99 Krótką (do połowy uda) wierzchnia szata noszona przez efebów, jeźdźców i podróżnych. Był to prostokątny pas materiału (najczęściej z wełny) o dolnym boku czasem zaokrąglonym (popularny typ tessalskiej chlamidy miał rogi), spi-nany fibulą na prawym ramieniu (wtedy końce na lewym ramieniu zszywano) lub pod brodą i przepasywany.
- 100 König za Assmannem dodaje jeszcze *quam Medea posuit* (który postawiła Medea), dla czego nie widzę żadnego uzasadnienia.
- 101 Arnaud-Lindet i König zostawiają *ceravit una pcomparas*, ale nie tłumaczą, co by to miało oznaczać. Przyjąłem lekcję zaproponowaną przez Arnaud-Lindet w przypisie. Assmann uznał to miejsce za zepsute, wspomniani powyżej wydawcy za obcy wtęt. Jeśli uzupełnienie jest słuszne, chodzi o Apollina, który wstrzymał się od głosowania w procesie Orestesa – zabójcy matki Klitajmestry, żony Agamemnona, wykonującego tym samym polecenie tego boga.
- 102 Por. Paus. II 7,8–9.
- 103 Inaczej w Argolidzie.
- 104 Azyl (*asylon*) to dosłownie miejsce, które nie może być splądrowane, w rozumieniu potocznym sanktuarium, w którym uciekinierzy, przestępcy i niewolnicy uzyskiwali nietykalność w czasie swojego pobytu na ich terenie.
- 105 Chodzi o słynną świątynię Dzeusa Olimpijskiego, w której mieścił się chryzelefantynowy posąg tego boga autorstwa Fidiasza, zaliczany do siedmiu cudów świata. Głównym elementem wspomnianych przez nauczyciela obrzędów inauguracyjnych igrzysk olimpijskich było złożenie przez uczestników zawodów ofiary Dzeusowi Olimpijskiego oraz przysięgi odnośnie do odpowiednio długiego treningu i uczciwej rywalizacji. Trudno powiedzieć, dlaczego Ampeliusz wspomina tylko zapaśników (atletów). Być może wiązało się to ze szczególną popularnością tej dyscypliny w Rzymie.
- 106 Laida była korynecką heterą żyjącą w V w., słynną ze swojej urody. Do jej klientów należał m.in. filozof Arystyp z Cyreny założyciel szkoły hedonistycznej. Wspomniana przez Ampeliusza monumentalna waza, oryginalnie umieszczona przed wejściem do sanktuarium Posejdona na Istmie Koryneckim (zob. również Paus. II 2,4) zachowała się do dzisiaj i można ją podziwiać w lokalnym muzeum archeologicznym.

- 107 Uczestnik mitycznej wyprawy Siedmiu przeciw Tebom, pochłonięty przez ziemię razem z rydwanem. Bóstwo chtoniczne. Jego imię poświadcza już pismo linearne B. O jego kulcie w Propos i wyroczni wspomina Herodot (VIII 134).
- 108 Miejsce zepsute.
- 109 O miejscu tym wspomina również Pauzaniasz (IX 8,3), jakkolwiek nie mówi nic o tajemniczym dzbanie.
- 110 Chodzi o słynny Partenon i posąg Ateny Parthenos (Dziewiczej) dłuta Fidiasza. O wizerunku rzeźbiarza na tarczy (razem z Peryklosem) piszą też Plut., *Per.* 13; Val. Max. VIII 14,6; Apul., *De mundo* 32, a zwłaszcza Cic., *De or.* II 17,73 oraz *Tusc.* I 15,34).
- 111 Cassandra, nazywana również Aleksandrą, była córką Priama i Hekuby obdarzona darem wieszczenia. Po upadku Troi została branką Agamemnona i razem z nim poniosła śmierć z ręki Ajgistosa i Klitajmestry. Jej grób miał znajdować się w Amyklaj w Lakonii (Paus. II 16,6; III 19,6). Do tajemniczego kamienia i jaskini, w jakiej miała być zamknięta Kasandra, czyni aluzje również hellenistyczny poeta Likofron w poemacie *Aleksandra* (Licoph., *Alex.* 3vv; 349vv; 1451–1474; zwł. 316–322).
- 112 Por. Plin., *Hist. nat.* V 125.
- 113 Jeden z siedmiu cudów świata. Świątynia spalona przez szewca Herostratosą w 356 r. została odbudowana z inicjatywy Aleksandra Wielkiego według projektu Dejnokratesa w latach 334–260 przed Chr. Ponownie i ostatecznie zniszczona została w wyniku najazdu Gotów w roku 262 po Chr. Jej wymiary wynosiły 115 na 55 m. Kolumnada liczyła 127 kolumn, w tym 36 rzeźbionych (Por. Plin., *Nat. hist.* XXXVI 95–96).
- 114 9 metrów.
- 115 Miejsce zepsute. Trudno powiedzieć, co autor miał na myśli.
- 116 Chodzi o Herajon – monumentalne sanktuarium narodzin bogini Hery wzniesione w VI w. przed Chr. na miejscu dwóch starszych świątyń z VIII i VII w. Jego wymiary to 108 na 55 metrów, co czyniło je jedną z największych świątyń greckich. Do dziś zachowała się tylko jedna kolumna, na dodatek do połowy wysokości. Sama świątynia w czasach rzymskich, w porównaniu z nowymi budowlami nie wzbudzała już zachwyty, skoro większą uwagę Ampeliusza przyciąga umieszczony w niej kielich.
- 117 Monumentalny ołtarz poświęcony Dzeusowi i Atenie Zwycięskiej (Nikeforos) o wymiarach 36,4 na 34,2 m wraz ze środkowymi schodami o szerokości 20 m został wzniesiony z polecenia króla Pergamonu Eumenesa II w latach 180–160 przed Chr., jako pomnik zwycięstwa nad Galatami. Współcześnie znajduje się w Berlinie w Muzeum Pergamońskim.
- 118 Miasto w Karii na południowo-zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. O posągu Diany (Artemidy) wspomina też Plin., *Hist. nat.* XXXVI 12.
- 119 Bargylia – miasto w Karii położone niedaleko Jasos. Żadna z tamtejszych atrakcji nie zachowała się do dzisiejszych czasów. O wiszącej Sybilli piszą też Ps. Arist. *De mirac.* 150 oraz Petron., *Sat.* I 48.

- 120 Magnezja nad Sipylosem, nowożytna Manisa, miasto w Lidii położone ok. 65 km na północny wschód od Smyrny nad rzeką Hermos. Miejsce słynnej bitwy Rzymian pod wodzą Lucjusza Korneliusza Scypiona z Antiochem III Wielkim w roku 190 przed Chr. Figura Nike – Wiktorii jest wszakże nieznana.
- 121 Por. Amp. 8,12.
- 122 Według Pliniusza Starszego (*Hist. nat.* XXXIV 19) Amazonki (Scytowie) miały założyć w Azji Mniejszej takie miasta, jak: Smyrna, Kyme, Myrina, Pafos i Efez. Por. Just., II 4.
- 123 Ampeliusz najprawdopodobniej ma na myśli słynny grobowiec króla Mauzolosasa w Halikarnasie, jeden z siedmiu cudów świata – jego dekoracje rzeźbiarskie można dziś podziwiać w British Museum w Londynie. Ikara (niekoniecznie tego najbardziej znanego), jako króla-eponima Karii wymienia Hyg., *Fab.* 190. Poza tym mogło dojść do pomyłki *Mausoleum in Caria* (poświadczane u Wibiusza Sekwestra) – *Mausoleum Icarii*, które Ampeliusz zamienił na *sepulcrum*. Zob. Arnaud-Lindet 1993: 65 przyp. 32. Grób Mauzolosasa opisywał szerzej Pliniusz Starszy (*Hist. nat.* XXXVI 47).
- 124 45 metrów. Plin., *Hist. nat.* XXXIV 63 podaje bardziej wiarygodną wysokość 31 m. Brązowy posąg został zbudowany przez Rodyjczyków według projektu Charesa z Lindos w latach 294–282 przed Chr. u wejścia do portu Rodos na pamiątkę obrony polis przed armią Demetriusza Poliorketesasa w latach 305–304. Runął w wyniku trzęsienia ziemi w roku 227/226 przed Chr.
- 125 67,5 m.
- 126 27 m. Wymiary podane przez Ampeliusza odpowiadają raczej świątyni niż posągowi. Zob. Amp. 8,7.
- 127 Assmann proponuje *lamnas*, czyli „płytki”, podczas gdy *lychnis* przekazane przez kodeks to drogocenny, błyszczący kamień o właściwościach magicznych. Trudno powiedzieć, o jaki rodzaj ozdoby chodzi.
- 128 Ps. Hyg., *Fab.* 223; VIb. Sequ., A. Riese, *Geographi Latini minores*, s. 159 oraz Cass., *Var.* VII 15 podają, że Memnon był twórcą pałacu Cyrusa w Ekbatanie. Jak słusznie zauważa Arnaud-Lindet (1993: 16 przyp. 37), informacja taka musiała pojawić się w źródle wspólnym dla wszystkich czterech autorów (być może *Hebdomadach* Warrona), w którym skontaminowano budowle Bliskiego Wschodu i egipskie kolosalne posągi faraona Amenhotepa III z XVIII dynastii, nazywane w antyku kolosami Memnona – legendarnego króla Etiopii i uczestnika wojny trojańskiej.
- 129 13,5 m.
- 130 58,5 m.
- 131 Około 45 km. Wymiary podane przez Herodota (*Hist.* I 178) „a powtórzone przez Pawła Orozjusza (*Hist.*, II 6,8–9) są jeszcze większe, a tym samym jeszcze dalsze od stanu faktycznego: 50 łokci szerokości (22,2 m) na 200 łokci wysokości (88,8 m) i 480 stadiów długości (ok. 85 km). W rzeczywistości objętość zewnętrznych murów miasta wynosiła nie więcej niż 16 km. Być może pomyłki autorów antycznych wynikały nie tylko z niewiedzy, lecz również sumowania wymiarów trzech linii murów otaczających miasto.

- 132 Postać legendarnej dla Greków i Rzymian królowej Semiramidy (być może jej pierwowzorem była żyjąca w drugiej połowie IX w. przed Chr. Sammu-ramat, żona króla Assyrii Szamszi-Adada V i regentka na początku rządów ich syna Adad-Nirari III) została spopularyzowana przez Ktezjasza z Knidos (historię zaadaptował Diod. II 4,1). Według tej wersji miała być ona półboginią, żoną, a potem następczynią króla Ninosa, właściwym twórcą potężnego imperium rozciągającego się od Indii aż po Egipt i założycielką Babilonu. Jej synem miał być Belos – postać równie mityczna, jak ona sama.
- 133 Postać skądinąd nieznana.
- 134 Możliwe, że chodzi o tzw. Miasto Izydy (*Isidis Oppidum*) opisywane również przez Pliniusza Starszego (*Nat. hist.* V 64). Trudno powiedzieć, o jakim pomniku pisze Ampeliusz.
- 135 135 m. Wielkość z pewnością zawyżona.
- 136 Personifikacje rzek przedstawiano w antyku w postaci brodatych mężczyzn.
- 137 Ampeliusz najprawdopodobniej pisze o świątyni Jowisza Olimpijskiego, której budowę ukończył cesarz Hadrian w roku 131/132 po Chr.
- 138 Por. paralelny przekaz w Cic., *De nat. deo.* III 42–59.
- 139 Por. Amp. 2,1.
- 140 Pierwotnie sabińska, a następnie także rzymska bogini płodności, urodzaju i bogactwa, małżonka Saturna. Z czasem utożsamiona z grecką Reą. Ku jej czci obchodzono Opalia 19 grudnia i Opeconsivia 25 sierpnia.
- 141 Naczelne bóstwo rzymskiego panteonu z główną świątynią na Kapitolu.
- 142 Por. Callim., *Dian.* 241.
- 143 Por. Liv., XLIV 41; Verg., *Aen.* VI 334.
- 144 Miejsce zepsute, ale propozycja Königa wydaje się uzasadniona zarówno ze względu na sens zdania, jak i możliwości, jakie daje zbitka *Enius* przekazana w kodeksie. Arnaud-Lindet proponuje *Enyalios*.
- 145 Chodzi o boga Sol (Heliosa).
- 146 Jeden z Tytanów, syn Uranosa i Gai.
- 147 Chodzi o Ammona-Ra.
- 148 Jeden z przydomków Apollina, jako bóstwa zsyłającego plagę (modli się do niego np. Chryzes w *Iliadzie*, szukający pomsty na Achajach za uprowadzenie córki Chryzeidy), czasem wdzięcznie tłumaczony na angielski jako Mouse-Killer.
- 149 Heros eponim Kolchidy.
- 150 Postać wszakże nieznana.
- 151 Inaczej Rea, żona Kronosa.
- 152 Chodzi o egipskiego boga mądrości Thotha przedstawianego z głową ibisa.
- 153 Syn Jazjona i bogini Kybele, którego imię przybrali korybanci frygijscy, kapłani Kybele.
- 154 Wyrocznia, w której obwieszczał wolę swojego ojca Jowisza-Ammona znajdowała się w Oazie Siwa. Zob. Amp. 2,1 oraz przyp. *ad loc.*
- 155 Jeden z przydomków Artemidy. Por. Callim., *Dian.* 204.

- 156 Mitologia grecka zna wiele postaci o tym imieniu. Trudno powiedzieć, o której z nich myśli Ampeliusz.
- 157 Grecki bóg rolnictwa i hodowców zwierząt, syn Apollina.
- 158 Córką Aresa, boga wojny i Aglauros, córki króla Aten Kekropsa.
- 159 Za Arnaud-Lindet. König za Assmannem wybiera lekcję *invenit* – wymyśliła.
- 160 Por. Amp. 2,6.
- 161 Według Hezjoda (Theog. 342) Ocean jest ojcem wszystkich rzek, m.in. Nilu (Ampeliusz podaje łacińską wersję jego nazwy – Melo) i Graniku w Azji Mniejszej. Być może do tego mitu odwołuje się nasz autor.
- 162 Trudno powiedzieć, które postaci mityczne ma na myśli nasz autor. Być może chodzi o Hezjone – córkę tytana Japetosa, żonę Prometeusza. Żaden z autorów antycznych nie wspomina jednak o tym, by jej mężem miał być Nisos.
- 163 Por. Hdt II 43. Według Asheri, Lloyd, Corcella 2007: *ad loc* chodzi o egipskiego Shu lub Chonsu.
- 164 Chodzi zapewne o Baala-Hammona i jego małżonkę Tanit.
- 165 Chodzi przypuszczalnie o Melkarta, solarne bóstwo opiekuńcze Tyru, w Kartaginie czczono jako boga morza.
- 166 Arnaud-Lindet (1993: 67 przyp. 16), przywiązana do teorii o afrykańskim pochodzeniu Ampeliusza upatruje w tej postaci przodka mauretańskiego króla Juby II (Por. Plut., *Sert.* 8–10, który jednak nie wymienia takiego imienia). Osobiście bardziej upatrywałbym w tym miejscu reminiscencji z historii biblijnego Joaba, krewnego i wodza króla Dawida, który walczył pomyślnie z Aramejczykami, Ammonitami i Edomitami. Trudno powiedzieć jednak, w jaki sposób tradycja o żydowskim wodzu, na dodatek powiązana z genealogią bogów mogłaby się przedostać do szkolnego opracowania rzymskiego nauczyciela.
- 167 Apeliusz nawiązuje do jednej z dwunastu prac Heraklesa, polegającej na zdobyciu jabłek z Ogrodu Hesperyd. Żeby tego dokonać, heros musiał przechrzyć ich ojca Atlasa, tytana skazanego przez bogów na karę podtrzymywania sklepienia niebieskiego.
- 168 Teoria o kolejno następujących po sobie światowych imperiach była podstawą pracy Pompejusza Trogusa (por. również Vell. Pat. I 6,6, który powołuje się na Emiliusza Surę), jakkolwiek musiała być znacznie starsza, gdyż jej podstawy pojawiają się już w biblijnej Księdze Daniela (Dn 10,1–12,13).
- 169 Mityczny Belos, syn Posejdona i Libii pojął za żonę córkę Nilu, zdobywając w ten sposób panowanie nad Egiptem. Ich dziećmi byli Ajgyptos – król-eponim Egiptu i Danaos, który najpierw władał Libią, a później udał się do Argos w Grecji, jego córkami były słynne Danaidy. Ninos był z kolei synem Baala, identyfikowanego przez Ampeliusza z Jowiszem. Pomyłka nauczyciela wynikała zatem prawdopodobnie z podobieństwa brzmienia imion.
- 170 Postać legendarnego władcy Assyryjczyków pojawiała się już w *Historii Persji* Ktezjasza z Knidos (zob. Diod., II 4,19). Zob. również Iust., I 1,4–10, który w swoim streszczeniu pracy Pompejusza Trogusa podaje znacznie obszerniejszą wersję jego historii.
- 171 Por. Amp. 8,22; Diod. II 4,19.

- 172 Por. Hdt II 150; Diod. II 24.
- 173 Według Herodota królestwo Medów zostało założone przez Dejokesa pod koniec VIII w. przed Chr. (zob. Hdt I 96–98), podczas gdy Niniwę (razem z Babilończykami pod wodzą Nabopolassara) zdobył jeden z jego następców Kyaksares (ok. 653–585 przed Chr.).
- 174 Astyages (585–550 przed Chr.), ostatni król Medów. Trudno powiedzieć, jaki podstęp ma na myśli Ampeliusz, gdyż historia przejęcia władzy nad Medami przez Cyrusa od przekazu z babilońskiej *Kroniki Nabonida*, mówiącego po prostu o przejściu wrogich wojsk na jego stronę, ewoluowała w literaturze greckiej najpierw w stronę tragedii rodzinnej (Herodot), a następnie belletrystyki (*Wychowanie Cyrusa* Ksenofonta).
- 175 Cyrus II Wielki – król Persji w latach 559–529 przed Chr., zdobywca Królestwa Medii (550), Lidii (547–546) i Babilonii (539). Twórca imperium perskiego.
- 176 Por. Hdt I 204–214; Iust. I 8,2–13.
- 177 Kambyzes II – syn Cyrusa II Wielkiego, król perski w latach 529–522).
- 178 Właśc. Ahmose II, faraon z XXVI dynastii (saickiej) w latach 570–526 przed Chr. Wbrew temu, co pisze Ampeliusz, zmarł w przededniu wyprawy perskiej do Egiptu, co znacznie ułatwiło najeźdźcom podbój jego kraju. Był wybitnym wodzem, prawodawcą i budowniczym, a dzięki swoim progreckim sympatiom także najpopularniejszym i najlepiej znanym Grekom faraonem.
- 179 Por. Hdt III 61–70; Diod. I 33,1; Iust. I 9,1–8.
- 180 Dariusz I Wielki – król perski w latach 521–485 przed Chr., tron objął w niejasnych okolicznościach, stając na czele buntu przeciwko poprzedniemu władcy Bardiji-Gaumacie nazywanemu przez Greków Smerdisem, wielki zdobywca i reformator. Ampeliusz wraca do tej postaci szerzej jeszcze w rozdz. 30,4–5.
- 181 Por. Hdt III 84–87.
- 182 Do bitwy doszło 12 lub 13 września w 490 r. przed Chr.
- 183 Kserkses, król perski w latach 485–465 przed Chr., znany zwłaszcza z wielkiej wyprawy wojennej do Grecji w roku 480, zakończonej klęską Persji.
- 184 Por. Hdt VII 22–24, 33–36.
- 185 Kserkses został zamordowany w roku 465 przed Chr. w wyniku spisku, na czele którego stanął dowódca jego straży przybocznej Artabanes. W wyniku zamachu zginął także najstarszy syn króla Dariusz, a władzę przejął syn młodszy Artakserkses, którego rola w całym wydarzeniu była bardzo niejasna. Zob. Ctes., *Pers. frag* 20; Arist., *Pol.* V 1311b.).
- 186 Hellanikos z Lesbos (*frag.* 91) przypisuje im organizację państwa spartańskiego.
- 187 Ampeliusz ma świadomość, że Likurg nie był królem. Pierwszy autorem greckim, który o nim pisał, był Herodot z Halikarnasu (Hdt I 65–66).
- 188 Za Pauzaniaszem datuje się zwykle tę wojnę na lata 743–724 przed Chr. Królom Theopomposowi i Polydorosowi tradycja przypisywała również reformę geruzji.
- 189 O walce tej wspomina Hdt I, 82, jakkolwiek w jego ujęciu epizod wydarzył się w czasie wojny Sparty z Argos o Thyreatis, a nie wojny messenńskiej. Najpraw-

dopodobniej jest to pomyłka Ampeliusza lub jego źródła. Pojedynek wybranych wojowników miał zdecydować o losach całego, od dawna nierozstrzygniętego konfliktu. W odróżnieniu od Ampeliusza w wersji historyka po każdej stronie walczyło jednak nie po 50, a po 300 wojowników. Tak czy inaczej walkę miało przeżyć jedynie dwóch Argiwów, którzy od razu powrócili do ojczyzny, by ogłosić zwycięstwo, oraz Spartanin Othryades, który pozostał na polu bitwy, obdarł ze zbroi trupy nieprzyjaciół, a następnie popełnił samobójstwo, nie mogąc pogodzić się ze śmiercią wszystkich towarzyszy broni.

- 190 Tyrtajos – wybitny spartański twórca elegii wojennych miał żyć w okresie II wojny messenijskiej (lata 650–620 przed Chr.). Informacja o jego ateńskim pochodzeniu była najprawdopodobniej jedynie złośliwą plotką ukutą przez samych Ateńczyków. Zawdzięczamy mu najstarszą wzmiankę o wojnie Sparty z Messeńczykami.
- 191 Wbrew temu, co sugeruje Ampeliusz, Leonidas był królem z dynastii Agiadów, a nie wodzem, w przypadku innych postaci królów, nauczyciel konsekwentnie stosuje bowiem tytuły królewskie. Po śmierci Leonidasa nowym królem z tej linii dynastycznej został syn Leonidasa Plejstarchos, w którego imieniu regencję sprawował stryj Kleombrotos, a po jego śmierci kuzyn Pauzaniasz, zwycięzca spod Platejów w sierpniu 479 r. Zob. następny *caput*.
- 192 Współcześnie to decydujące starcie II wojny grecko-perskiej znane jest bardziej jako bitwa pod Platejami.
- 193 W tekście Salmasiusa [*idem Mardonius*] usunięte przez Königa jako błąd. Podobnie czynią poprzedni wydawcy.
- 194 Por. Thucyd. I 134.
- 195 Jeden z najwybitniejszych dowódców spartańskich w V w. przed Chr. Od roku 407 dowódca naczelny (nauarcha) floty spartańskiej. Zwycięzca spod Notion (zima 407/406) i Ajgospotamoj (405), zdobywca Aten (404). Zginął w bitwie pod Haliartos z Beotami w czasie wojny korynckiej w 395 r.
- 196 Do bitwy doszło na początku września 405 r., Ateny Lizander zdobył w roku następnym, wprowadzając w nich ustrój oligarchiczny.
- 197 Marek Atyliusz Regulus, dwukrotny konsul rzymski (w roku 267/266. i 256 przed Chr.), rzymski bohater narodowy. W czasie I wojny punickiej, gdy pełnił swój drugi konsulat, pokonał Kartagińczyków w bitwie morskiej pod Eknomos u wybrzeży Sycylii, a następnie dokonał udanego lądowania w Afryce. Pokonany rok później przez siły nieprzyjaciela pod wodzą spartańskiego najemnika Ksantypposa dostał się do niewoli, w której według późniejszych autorów został zamęczony za odmowę zachęcenia Rzymian do zawarcia pokoju. Por. Polyb. I 32–36; Auct., *De vir. ill.* 40,3.
- 198 Król spartański z dynastii Eurypontydów w latach 400 lub 398 do 360 przed Chr., wybitny wódz, jeden z głównych autorów pokoju Antalkidasa, zwanym też pokojem królewskim, zawartego w roku 387/ 386 między Spartą a Persją, utwierdzającego hegemonię tej pierwszej na terenie Hellady.
- 199 Bitwa stoczona w 494 r. pomiędzy Spartą a koalicyjnymi siłami Teb, Argos, Aten i Koryntu. Starcie miało dwie fazy. W pierwszej Spartanie zmusili do

- ucieczki Argiwów, w drugiej starli się z Tebańczykami, którzy przebili się przez ich szyki i opuścili pole bitwy. Dlatego wynik bitwy nie był jednoznaczny. Agesilaos się szczycił nim, bo utorował sobie drogę przez Beocię w czasie powrotu z Azji. Zob. Xenoph., *Hell.* IV 3,15–21).
- 200 Mityczny król Eleusis, który wraz ze swoją żoną Metanirą przyjął w gościnę boginię Demeter pod postacią biednej staruszki, która odwdzięczyła się im, wychowując ich synów Demofona i Triptolemosa.
- 201 Mityczny król Tracji, syn Posejdona, uważany za przodka Eumolpidów i Keryków – dwóch rodzin sprawujących funkcje kapłańskie w czasie misteriiw eleuzyńskich.
- 202 Jeden z synów mitycznego króla Eleusis Keleosa, który przyjął w gościnę Demeter, ukrywającą się pod postacią staruszki, za co bogini nagrodziła go, ucząc jego syna uprawy zbóż.
- 203 Mityczny król Aten, syn Erichthoniosa.
- 204 Według jedynej znanej i bardzo popularnej wersji mitu, tylko Prokne została wydana za mąż – za trackiego króla Tereusa, który zgwałcił jej siostrę Filomele i uciął jej język, żeby nie mogła się nikomu poskarżyć. Czyn barbarzyńcy wyszedł na jaw, gdy Filomele utkała tkaninę przedstawiającą całe zajście. Wówczas Prokne zabiła swojego syna Itysa i podała go na kolację ojcu – Tereusowi. Bogowie zszokowani okrucieństwem rodziny zamienili ich w ptaki. Prokne została zamieniona w jaskółkę, Filomele w słowika, a Tereus w dudka. Warto zauważyć, że Ampeliusz w całej swojej pracy pomija wszelkie treści, dziś powiedzielibyśmy nieodpowiednie dla młodego ucznia, bądź, jak w powyższym przypadku, poddaje je cenzurze. Trudno inaczej wytłumaczyć, dlaczego miałby rezygnować z często powielanej przez poetów i o wiele atrakcyjniejszej wersji opowieści. Por. Arnaud-Lindet 1993: 24 przyp. 7.
- 205 Wyrocznia mówiła o tym, że Ateńczycy odnieśli zwycięstwo w walce z Dorami jedynie w przypadku śmierci swojego króla, Kodros przebrał się zatem za prostego żołnierza, by nie zostać rozpoznany przez nieprzyjaciół, którym również znana była jej treść. Najstarszą wersję mitu podaje Lyc., *In Leocr.* 84–87.
- 206 Pizystrat rządził Atenami z przerwami w latach 561–527 przed Chr. Miał doprowadzić do ustalenia kanonicznej wersji poematów Homera, ustanowić Wielkie Dionizje, Panatenaje, rozbudować świątynie na Akropolu i sanktuarium w Eleusis.
- 207 Ampeliusz stara się oddać realia greckie terminami rzymskimi, trudno powiedzieć, czy z niewiedzy, czy dla łatwiejszego przyswojenia materiału przez ucznia.
- 208 W roku 514 przed Chr. zamachowcy zgładzili Hipparchosa, brata i głównego doradcę tyrana Hippiasza. Harmodios zginął podczas zamachu, natomiast jego kochanek Arystogejton (łącznie ich relacje Ampeliusz przemilcza) został schwytany, a następnie stracony. Po wypędzeniu z Aten Hippiasza w roku 510 Harmodios i Arystogejton stali się symbolami walki z tyranią, a ich postaci upamiętniła słynna Grupa Tyranobójców dłuta Antenora, a następnie Kritiosa i Nesiotesa (jej kopię można podziwiać w Muzeum Narodowym w Neapolu).

W rzeczywistości powodem zamachu miał być zawód miłosny, jakiego ze strony Hipparchosa doznał Harmodios oraz afront popełniony przezeń wobec jego siostry w czasie Panatenajów. Rządy Hippiasza, wbrew temu co pisze Ampeliusz, stały się „okrutne” dopiero po tragicznej śmierci brata, co też stało się właściwą przyczyną jego upadku.

- 209 Zob. Amp. 13,3. Imię drugiego z wodzów perskich brzmiało Artafernes.
- 210 Ampeliusz prawdopodobnie czyni aluzję do anegdoty przekazanej przez Korneliusza Neposa (Nep., *Arist.* 1), według której Arystydes w czasie głosowania nad jego wygnaniem pomógł niepiśmiennemu chłopu napisać na ostrakonie własne imię, choć jedyną motywacją chłopu do usunięcia z państwa wybitnego polityka była zawiść o jego uczciwość i dobre imię.
- 211 Do bitwy doszło w Pamfilii, na południowym wybrzeżu Azji Mniejszej ok. roku 466.
- 212 Chodzi o rządy oligarchiczne w Atenach w latach 404–403 przed Chr., ustanowione przez Spartan po zwycięstwie w wojnie peloponeskiej. Wbrew temu, co pisze Ampeliusz nie byli to lacedemońscy urzędnicy, ale Ateńczycy pod przywództwem Kritiasza współpracujący ze Spartą.
- 213 Do bitwy doszło w 394 roku przed Chr. między flotą persko-ateńską dowodzoną przez Konona i spartańską pod wodzą Pisandra. W wyniku tej klęski Sparta na stałe utraciła swoją hegemonię na morzu sprawowaną od czasów wojny peloponeskiej, a Persja odzyskała kontrolę nad greckimi wybrzeżami Azji Mniejszej.
- 214 Dion, uczeń Platona, skoligacony z rodziną tyranów syrakuzkańskich, doradca Dionizjusza Starszego, a następnie Dionizjusza Młodszego, którego obalił w roku 357 przed Chr., stając na czele wyprawy najemników i wygnańców ze wsparciem Akademii Platońskiej. Za zamachem stanu postąpił rozkład państwa syrakuzkańskiego i wzrost nastrojów rewolucyjnych w samej stolicy, co doprowadziło ostatecznie do śmierci Diona w wyniku kolejnego spisku w roku 354. Po kilku latach (w roku 347) Dionizjusz Młodszy wrócił do władzy. Podstawa informacji podanych przez Ampeliusza jest trudna do ustalenia, gdyż jego wersja znacznie odbiega od podanej przez Korneliusza Neposa (Nep., *Dion* 5) oraz Diodora Sycylijskiego (Diod. XVI 9,1–2), którzy wymieniają inne liczby okrętów i nie wspominają o nieobecności Dionizjusza w Syrakuzach w czasie zamachu stanu.
- 215 Reforma przypisywana Ifikratesowi, przeprowadzona w pierwszej połowie IV w. przed Chr. polegała na wydłużeniu włóczni hoplitów i ograniczeniu ich uzbrojenia ochronnego (m.in. wyeliminowaniu nagolenników i zmniejszeniu rozmiarów tarcz). Ifikratesowi przypisuje się również reorganizację oddziałów lekkobrojnych peltastów.
- 216 Wódz ateński, czterdziestopięciokrotny strateg w drugiej połowie IV w. przed Chr., przeciwnik Demostenesa, umiarkowany zwolennik Filipa Macedońskiego. Anegdotę o próbie jego przekupienia przez Macedończyków przekazuje też Nep., *Foc.* 1.
- 217 Frapujące określenie Ampeliusza tłumaczy być może Korneliusz Nepos: „Sko-ro opuściły go [Chabriasa] wojska najemne, w taki oto sposób podszedł naczeln-

- nego wodza Agesilaosa, który był pewny zwycięstwa: zabronił pozostałym w szeregach żołnierzom ruszać się z miejsca, rozkazał im oprzeć tarcze o kolano, nastawić włócznie i tak czekać na atak wroga. Agesilaos, widząc nowy sposób walki, nie miał odwagi ruszyć naprzód i głosem trąby odwołał swoich żołnierzy, którzy już ruszali do ataku. Manewr ten tak zasłynął w całej Grecji, że Chabrias zażądał, by jego posąg ustawiony przez Ateńczyków na agorze, został wyrzeźbiony w takiej właśnie pozie, jaką wtedy przyjęli jego żołnierze” (Nep., *Chab.* 1; przeł. J. Axer et al.). Prawdopodobnie walka „na sposób gladiatorów” oznacza po prostu walkę widowiskową, zaskakującą widza i opartą na fortelach, trudno bowiem inaczej wytłumaczyć, co mógł mieć na myśli Ampeliusz.
- 218 Do wspomnianej bitwy doszło podczas wojny Aten ze sprzymierzeńcami ok. roku 357–355 przed Chr.
- 219 Uczeń Arystotelesa I Teofrasta, wybitny retor i polityk. Zarządca Aten w imieniu króla Macedonii Kassandra w latach 317–307 przed Chr.
- 220 Informację taką, ale o 360 posągach (być może Ampeliusz podał liczbę zaokrągloną) można znaleźć również w Diog. Laert. V 75; Diod. Sic. XIX 78 oraz Nep., *Milit.* 6. Zwłaszcza porównanie z tym ostatnim autorem dowodzi, iż zarówno Ampeliusz, jak i Nepos musieli bazować na jakimś innym, wspólnym źródle (być może *Żywoty sławnych mężów* Hyginusa), gdyż wersja nauczyciela mimo uderzającego podobieństwa jest obszerniejsza o odwołanie się do dekretu honoryfikacyjnego.
- 221 Filip II, król Macedonii w latach 357–336 przed Chr., wybitny polityk, strateg i reformator. Znacznie powiększył terytorium państwa, tworząc z Macedonii mocarstwo. Ojciec Aleksandra Wielkiego.
- 222 Inna, popularniejsza dziś nazwa bitwy: pod Gaugamelą. Doszło do niej w roku 331 przed Chr.
- 223 Filip V Antygonida, król Macedonii w latach 221–179 przed Chr. Wypadki, do których odwołuje się Ampeliusz dotyczą II wojny macedońskiej (200–197 przed Chr.). Nie wiadomo, jaką bitwę w Fokidzie ma na myśli, gdyż w początkowym etapie wojny Rzymianie pod wodzą Publiusza Sulpicjusza Galby (konsula w roku 200) nie odnosili spektakularnych zwycięstw. Być może nauczyciel Makrynusa opierał się na relacji jakiegoś historyka bardziej przychylnego Galbie. Do decydującej bitwy pod Kynoskefalaj doszło w roku 197. Na mocy pokoju podpisanego w roku 196 Macedończycy wycofali się z *poleis* greckich i Tessalii, zlikwidowali flotę wojenną i zapłacili 1000 talentów kontrybucji wojennej.
- 224 Kwintus Marcjusz Filip, konsul w roku 169 przed Chr.
- 225 Mowa o wydarzeniach z III wojny macedońskiej (171–168 przed Chr.). Do decydującej bitwy doszło pod Pydną 22 czerwca 168 r. przed Chr., w której armia macedońska została rozgromiona przez Rzymian pod wodzą konsula Lucjusza Emiliusza Paulusa. Perseusz był królem Macedonii w latach 179–168 przed Chr.
- 226 W Pelli – stolicy Macedonii.

- 227 Pseudo-Filip nazywał się w istocie Andriskos. Opiswane wydarzenia dotyczą lat 150–148 przed Chr.
- 228 Tytus i Tyberiusz, synowie Lucjusza Juniusza Brutusa – jednego z przywódców zamachu stanu przeciwko władzy Tarkwiniuszów (według późniejszej narracji pierwszego konsula Rzymu) mieli być zamieszani w spiszek arystokratów mający na celu przywrócenie na tron dopiero co obalonej dynastii (w roku 509 przed Chr. według rachuby Warrona, 505 według współczesnych uczonych, zob. np. Ziolkowski 2010: 57–58). Zdemaskowani zostali skazani na śmierć przez własnego ojca – „konsula”. Por. Liv., II 4–5; Auct., *De vir. ill.* 10,5.
- 229 Chodzi o *provocatio ad populum* – prawo ludu do ukarania śmiercią urzędnika zagrażającego republice. Historyczność tego prawa jest dyskusyjna, choć bardzo prawdopodobna. Zob. Ziolkowski 2010: 59. Publiusz Waleriusz Publikola, według tradycji pierwszy konsul razem z Lucjuszem Juniuszem Brutusem w roku 509/505 przed Chr., był uważany za jednego z ojców założycieli republiki. Swój przydomek Publicola/Poplicola („Przyjaciół Ludu”) miał zawdzięczać ogromnej sympatii, jaką cieszył się u plebejuszy. Por. Auct., *De vir. ill.* 15,5–6.
- 230 Wspomniane wydarzenie dotyczy bitwy z Latynami w roku 340 przed Chr. Wówczas konsulowie Tytus Manliusz (Malliusz) Torkwatus i Publiusz Decjusz Mus wydali swoim żołnierzom zakaz pod groźbą śmierci wdawania się w walkę z nieprzyjacielem bez wyraźnego rozkazu. Syn Malliusza Torkwatusa wykazał się wówczas niesubordynacją i choć odniósł zwycięstwo nad zaatakowanymi wrogami został skazany na śmierć. Czyn konsula stał się chętnie przywoływanym wzorem rzymskiej dyscypliny. Por. Auct., *De vir. ill.* 28,4.
- 231 Dyktator rzymski w latach 458 i 439 przed Chr. W czasie pierwszej dyktatury po odniesieniu zwycięstwa nad przeciwnikami miał ponownie zdjąć togę i wrócić do przerwanej pracy na polu. Postać ikoniczna – wzór cnót obywatelskich, skromności i oddania dla ojczyzny. Dante umieścił go w Raju (*Par.* XV 127). Przydomek Seranus jest skądinąd niepoświadczony dla tej postaci. Por. Liv. III 26–29; Dion. X 23–25; Flor. I 1; Auct., *De vir. ill.* 17,1.
- 232 Marek Furiusz Kamillus, według tradycji czterokrotny triumfator i pięciokrotny dyktator, zdobywca Wejów w roku 396 przed Chr., wygnany przez swoich przeciwników, ok. roku 390 na czele sił z Ardei przybył z udaną odsieczą Rzymianom oblężonym na Kapitolu przez Gallów pod wodzą Brennusa. Później kierował odbudową miasta i dalszymi działaniami wojennymi. Ampeliusz odwołuje się do jego nieformalnego tytułu Nowego Założyciela Rzymu. Por. Liv. V 43–49; Plut., *Cam.* 22–32; Auct., *De vir. ill.* 27.
- 233 Kwintus Fabiusz Maksymus (Wielki) Rullianus, konsul w roku 295 przed Chr. razem z Publiuszem Decjuszem Musem (synem konsula z roku 340; zob. przyp. 206), który w czasie bitwy pod Sentinum, podobnie jak ojciec dokonał rytuału *devotio* – ofiary z samego siebie za zwycięstwo armii.
- 234 Kwintus Fabiusz Maksymus Werrukosus Kunktator (Opieszawy), pięciokrotny konsul (w latach 233, 228, 215, 214 i 209 przed Chr.), dyktator w roku 217, który po klęsce Rzymian nad Jeziorem Trazymeńskim prowadził dalszą kam-

- panię, wykorzystując walkę podjazdową z unikaniem otwartych starć z Kartagińczykami. Jego mało efektowna strategia została doceniona dopiero po klęsce pod Kannami w roku 216. Por. Auct., *De vir. ill.* 14,6; 43,1–2.
- 235 Lucjusz Papiriusz Kursor, pięciokrotny konsul (w latach 326, 320, 319, 315 i 313 przed Chr.), dwukrotny dyktator (w latach 325 i 309). W roku 320, rok po klęsce Rzymian w Wąwozie Kaudyńskim zdobył Lucerę, odbijając rzymskich zakładników, sztandary i zmuszając 7000 tamtejszych Samnitów do przejścia pod jarzmem, podobnie jak kilka miesięcy wcześniej musieli uczynić to pokonani Rzymianie. Por. Auct., *De vir. ill.* 31,1.
- 236 Patrz tekst łaciński. Uzupełnienia w nawiasach kwadratowych to powszechnie przyjmowany dodatek Wölfflina.
- 237 Maniusz Kuriusz Dentatus (Zębaty), konsul w roku 290, 275 i 274 przed Chr., bohater III wojny samnickiej (298–290 przed Chr.), zwycięzca spod Benewentu w wojnie z królem Epiru Pyrrusem w roku 275. Por. Auct., *De vir. ill.* 33,7.
- 238 Gajusz Fabrycjusz Luscinius, konsul w latach 282 i 278 przed Chr., cenzor w roku 275. Jego przydomek wywodził się prawdopodobnie od przymiotnika *luscus* (jednooki).
- 239 Marek Klaudiusz Marcellus, bohater II wojny punickiej, pięciokrotny konsul (w latach 222 – w bitwie z Gallami pod Clastidium zdobył wówczas *spolia opima*, 215, 214, 210 i 208), w roku 215 zmusił Hannibala do przerwania oblężenia Noli i opuszczenia południowej Kampanii, w roku 212 zdobył Syrakuzy, zginął w roku 208 w kartagińskiej zasadzce pod Wenuszją razem z drugim konsulem Tytusem Kwinkcjuszem Kryspinusem. Por. Auct., *De vir. ill.* 45,3–4.
- 240 Publiusz Korneliusz Scypion Afrykański (236–183 przed Chr.), bohater II wojny punickiej, zwycięzca Hannibala w bitwie pod Zamą w roku 202, dwukrotny konsul (w roku 205 i 194 przed Chr.), cenzor w roku 199.
- 241 Publiusz Korneliusz Scypion Emilianus (zw. też Afrykańskim Młodszym; 185–129 przed Chr.), zdobywca Kartaginy (rok 146) i Numancji w Hiszpanii (133), jego kariera (i życie) skończyły się, gdy zaangażował się w spór o ustawy braci Grakchów, stając po stronie oligarchów, a przeciwko własnym krewnym.
- 242 Do bitwy doszło w roku 207 przed Chr. Por. Auct., *De vir. ill.* 48.
- 243 Por. Amp. 16,4 oraz przyp. 201. Wolność miast greckich spod władzy Macedonii została ogłoszona przez niego w czasie igrzysk na Istmie Koryneckim w roku 196 przed Chr. Por. Auct., *De vir. ill.* 56,3–4.
- 244 Kwintus Cecyliusz Metellus Macedoński, zwycięzca Andriskosa-Pseudo-Filipa w Macedonii w roku 148 przed Chr., dzięki czemu zyskał swój przydomek (por. Amp. 16,5), konsul w roku 143, w czasie swojego prokonsulatu w Hiszpanii rok później odniósł znaczące zwycięstwa nad Celtyberami. Por. Auct., *De vir. ill.* 61.
- 245 Kwintus Cecyliusz Metellus Numidyjski, konsul w roku 109 przed Chr., cenzor w roku 102, w latach 109–107 głównodowodzący w wojnie z numidyjskim królem Jugurtą, przywódca konserwatywnego stronnictwa w senacie, przeciwnik polityczny Gajusza Mariusza, w roku 100 wygnany z Rzymu za odmowę złożenia przysięgi na przestrzeganie ustaw trybuna ludowego Lucjusza Apulejusza

- Saturninusa. Czas wygnania poświęcił na studia na wyspie Rodos. Do Rzymu powrócił w roku 99. Por. Auct., *De vir. ill.* 62,1–2.
- 246 Kwintus Cecyliusz Metellus Pius, syn Metellusa Numidyjskiego i jego polityczny spadkobierca, konsul w roku 80 przed Chr. razem z Lucjuszem Korneliuszem Sullą, którego był bliskim sprzymierzeńcem. Wbrew temu co pisze Ampeliusz, Metellus Pius nie tyle towarzyszył ojcu w czasie wygnania, ile podejmował liczne i zakończone ostatecznym sukcesem starania o jego powrót. Por. Auct., *De vir. ill.* 63,1.
- 247 Gajusz Mariusz (157–86 przed Chr.), siedmiokrotny konsul (w latach: 107, 104–100 oraz 86 przed Chr.), jeden z najwybitniejszych wodzów rzymskich, zwycięzca Jugurty (107 r.), Cymbrów i Teutonów (102–101), główny autor stopniowej reformy armii rzymskiej, tzw. reformy Mariusza, przywódca stronnictwa popularów i przeciwnik polityczny Lucjusza Korneliusza Sulli. Por. Auct., *De vir. ill.* 67.
- 248 Lucjusz Korneliusz Sulla (138–78 przed Chr.), wybitny wódz, ustawodawca i polityk, dwukrotny konsul (w latach: 88 oraz 80 przed Chr.), dyktator w roku 81, autor krwawych represji i prześladowań przeciwników politycznych, w roku 79 wycofał się z życia politycznego. Por. Auct., *De vir. ill.* 75.
- 249 Kwintus Sertoriusz (ok. 123–72 przed Chr.), zwolennik Gajusza Mariusza i popularów, po klęsce swojego stronnictwa w roku 82 wycofał się do Hiszpanii jako jej zarządca i aż do 72 r. był *de facto* jej udzielnym władcą, stawiając opór kolejnym sullzańskim dowódcom. Zginął w wyniku zamachu, gdy zaczął tracić przewagę w wojnie na korzyść Gnejusza Pompejusza.
- 250 Marek Licyniusz Lukullus (118–57/56 przed Chr.), konsul w roku 74, bliski współpracownik dyktatora Sulli, w latach 73–66 głównodowodzący w III wojnie z Mitrydatesem VI królem Pontu, w swoich czasach jeden z najbogatszych ludzi w Rzymie, znany z dobrego gustu i zamiłowania do luksusu. Por. Auct., *De vir. ill.* 74,7. Czytelnika bardziej zainteresowanego tą postacią, zwłaszcza w sferze działalności politycznej odwołuję do wartościowej biografii: A. Keaveney, *Lukullus*, przeł. A. Ziółkowski, Warszawa 1998.
- 251 Gnejusz Pompejusz Magnus (Wielki) (106–48 przed Chr.), trzykrotny konsul (w latach: 70, 55 oraz 52), jeden z najwybitniejszych wodzów rzymskich, wsławiony zwłaszcza licznymi kampaniami na Wschodzie w latach 60. I w. przed Chr., bliski współpracownik dyktatora Sulli, później sprzymierzeniec, a ostatecznie przeciwnik Gajusza Juliusza Cezara. Tigranes II Wielki był królem Armenii w latach 95–55 przed Chr., Pompejusz walczył z nim w czasie III wojny z królem Pontu Mitradesem VI Eupatorem, teściem Tigranesa, w roku 66. Z cylicyjskimi piratami Pompejusz walczył rok wcześniej na mocy specjalnych uprawnień dających mu nieograniczoną władzę na morzach. Por. Auct., *De vir. ill.* 77. Odnośnie do Morza Czerwonego zob. Amp. VII 1 przyp. *ad loc.*
- 252 Ampeliusz odwołuje do podziału prowincji z czasów wczesnego cesarstwa, gdy wyróżniano Germanię Górną i Germanię Dolną oraz prowincje galijskie (Akwitania, Belgika, Gallia Narbońska i Gallia Lugduńska).

- 253 Ampeliusz ma na myśli dwie kampanie Cezara w Brytanii (w latach 55 i 54 przed Chr.), które zakończyły się jednak jedynie zwycięstwem propagandowym. Podboju wyspy dokonał dopiero cesarz Klaudiusz w roku 43 po Chr. Por. Auct., *De vir. ill.* 78,4.
- 254 Oczywiście przesada Ampeliusza ma za zadanie dodatkowo podkreślić zasługi Augusta jako wielkiego zdobywcy.
- 255 Ampeliuszowi chodzi najprawdopodobniej o reorganizację państwa rzymskiego po okresie wojen domowych i stworzenie zrębów nowego ustroju – pryncypatu. Oryginalnie termin *imperium* oznaczał wojskową i cywilną władzę nadaną wyższemu urzędnikowi państwowemu. Por. Auct., *De vir. ill.* 79.
- 256 Chodzi o pierwszą secesję plebejuszy w roku 494 przed Chr. Senator Mene-niusz Agryppa miał przekonać ich do powrotu przemówieniem, w którym na-wiązał do topicznej metafory państwa jako organizmu. Por. Amp. 25,1. Por. Auct., *De vir. ill.* 18.
- 257 Appiusz Klaudiusz Ślepy (Caecus) (ok. 340–273 przed Chr.), dwukrotny konsul (w latach 307 i 296) i dyktator (w latach 292 i 285), cenzor w roku 312, pomysłodawca budowy pierwszej rzymskiej drogi – Via Appia, pierwszego akwe-dukta – Aqua Appia, publikacji pierwszego kalendarza urzędowego i autor pierwszej znanej mowy spisanej po łacinie. Dzięki swojemu ogromnemu auto-rytetowi w roku 279 przekonał senat do odrzucenia warunków pokojowych ofe-rowanych przez króla Pyrrusa i kontynuowania walki mimo ponoszonych wcześniej klęsk. Por. Auct., *De vir. ill.* 34,9.
- 258 Tyberiusz Semproniusz Grakchus (ok. 217–154 przed Chr.), dwukrotny konsul (w latach 177 i 163) i trybun ludowy w roku 187 lub 184. Według Tytusa Li-wiusza (XXXVIII 50–53), który powołuje się z kolei na annalistę Waleriusza Antiasa, opisywany proces z roku 187 dotyczył Publiusza Korneliusza Scypio-na Afrykańskiego, a nie jego brata Lucjusza Korneliusza Scypiona Azjatyckie-go – rzeczywistego dowódcy w czasie kampanii przeciwko Antiochowi III Wielkiemu w latach 190–188 (przedmiotem oskarżenia były rzekome naduży-cia finansowe popełnione przez wodza w czasie tej wojny). W relacji Liwiusza na próżno można doszukiwać się jednak argumentacji, do której nawiązuje Ampeliusz. Wersję tego drugiego wspiera anonimowy autor *De vir. ill.* (53,2; 57,1), który stwierdza, że do procesu Lucjusza Korneliusza Scypiona Azjaty-ckiego (zakończonego jego skazaniem) doszło za głośnej cenzury Marka Porcjusza Katona Starszego (w roku 184). Należałoby zatem założyć, że odbyły się dwa procesy: najpierw Publiusza, a po kilku latach również Lucjusza i za każ-dym razem wsparcie braciom okazywał ich dotychczasowy nieprzyjaciel Tybe-riusz Grakchus, który w nieokreślonym czasie stał się mężem ich bliskiej krewnej Kornelii i ojcem słynnych braci Grakchów. Jeśli Ampeliusz i drugi, anonimowy autor nie bazowali na błędnym przekazie, Grakchus byłby trybu-nem jedynie w drugim przypadku, to skorzystał z prawa przysługującego trybu-nom, podczas gdy w za pierwszym razem według relacji Liwiusza ograniczył się do wsparcia słownego. Nie można też kategorycznie wykluczyć, że Tybe-riusz był trybunem ludowym dwukrotnie w kilkuletnim odstępie.

- 259 Tyberiusz i Gajusz Semproniuszowie Grakchusowie w czasie swoich trybunatów (Tyberiusz w roku 133 a Gajusz w latach 123–122) zaproponowali szereg ustaw godzących w uprzywilejowaną warstwę senatorską i wspierających interesy grup upośledzonych. Ich śmierć rozpoczęła stuletni okres wojen domowych i konfliktów wewnętrznych w republice rzymskiej.
- 260 Od Callaicia/Gallaecia, dzisiejsza Galicja. Brutus, konsul w roku 138 przed Chr. (wówczas popadł konflikt z trybunami ludowymi), wspomniane zwycięstwa nad Galatami odniósł rok później jako namiestnik Hiszpanii Dalszej, triumf i przydomek uzyskał w roku 136. Żaden inny autor nie wspomina o jego zaangażowaniu w walkę z działalnością trybuna ludowego Tyberiusza Semproniusza Grakchusa w roku 133. Poza tym Grakchus był zięciem Appiusza Klaudiusza Pulchra, a nie Brutusa. Przynajmniej nic o tym nie wiadomo.
- 261 Ampeliusz zaburzył porządek chronologiczny, by połączyć z sobą dwóch Brutusów z różnych czasów. W tym przypadku chodzi o znanego mordercę Juliusza Cezara w roku 44 przed Chr. Podobnie wcześniej Ampeliusz połączył z sobą dwóch Scypionów Afrykańskich. Być może w czasie tych lekcji historia Rzymu była omawiana przezeń przez pryzmat dziejów najwybitniejszych rodów rzymskich, jak to niejednokrotnie zdarzało się w annalistyce rzymskiej. Por. Amp. 24, 1.
- 262 Marek Liwiusz Druzus, trybun ludowy od grudnia 92 r. przed Chr. do października roku 91, gdy został zamordowany. Orędownik sprawy nadania obywatelstwa rzymskiego italicom. Jego śmierć była bezpośrednią przyczyną wybuchu krwawej wojny ze sprzymierzeńcami (91–87 przed Chr.). Lucjusz Marcjusz Filip był konsulem w roku 92 i należał do najzagorzalszych przeciwników reform Druzusa i emancypacji italiców. Por. Auct., *De vir. ill.* 66.
- 263 Kwintus Lutacjusz Katulus i Marek Emiliusz Lepidus byli konsulami w roku 78 przed Chr., obydwaj blisko związani z obozem dyktatora Sulli. Według Ampeliusza wystąpienie Lepidusa przeciwko własnemu stronnictwu i tzw. konstytucji sullauskiej było motywowane raczej strachem przed wykryciem nadużyć popełnionych przezeń w czasie namiestnictwa Sycylii w roku 81, a nie jakąś nagłą zmianą poglądów politycznych. Po nieudanym puczu Lepidus został wygnany na Sycylię, gdzie zmarł niedługo potem. Por. Amp. 40,2 oraz Auct., *De vir. ill.* 77,3, który błędnie przypisuje zwycięstwo nad Lepidusem Gnejuszowi Pompejuszowi Wielkiemu.
- 264 Marek Porcjusz Katon Starszy (234–149 przed Chr.), konsul w roku 195, cenzor w roku 184, wybitny polityk i pisarz znany ze swojego konserwatyzmu i niechęci do Kartaginy. Ampeliusz używa formy przymiotnikowej *Censorius* w funkcji przydomka, czyli ściśle poprawnie byłoby Katon Cenzorski – ten nieformalny przydomek wiązał się z nieprzejechanym postępowaniem Katona w czasie jego cenzury, gdy tępił wszelkie przejawy rozrzutności i swobody obyczajowej. Podobnie niżej *Praetorius*.
- 265 Zamiłowanie Katona do procesowania się z sąsiadami i przeciwnikami politycznymi było szeroko znane. Plut., *Cato Mai.* 15 wspomina, że brał on ponoć udział w około 50 procesach jako oskarżony, ostatni raz w wieku 86 lat, a sam

- stawiał jako oskarżyciel jeszcze w wieku lat 90. Jeszcze w czasach Cyclerona znane było wiele spośród jego mów sądowych (Cic., *Brut.* 16,63). Por. Auct., *De vir. ill.* 47,7.
- 266 Zdanie o przeświadczeniu Katona co do tego można dosyć łatwo wyrobić sobie z lektury *O gospodarstwie rolnym*, jedyne zachowanego do dziś dzieła słynnego Rzymianina.
- 267 Rozróżnienie na Rzymian wywodzących się z Rzymu i obcych, którzy stali się Rzymianami, zyskując obywatelstwo, jest bardzo wymowne i typowe dla konserwatywnego Sallustiusza – *nota bene* pochodzącego z Amiternum w kraju Sabinów. Ampeliusz odwołuje się do zachowanych do dziś jedynie we fragmentach *Dziejów* Sallustiusza.
- 268 Marek Porcjusz Katon Młodszy (99–46 przed Chr.), prawnuk Katona Starszego, pretor w roku 54 (stąd rzadko używany nieformalny przydomek *Praetorius*), w poglądach filozoficznych stoik, zaciekle przeciwnik Gajusza Juliusza Cezara. Po jego zwycięstwie pod Tapsus odebrał sobie życie w miejscowości Utyka w Afryce, stąd nazywany jest też często Katonem z Utyki. Por. Auct., *De vir. ill.* 80.
- 269 Marek Emiliusz Skaurus, konsul i *princeps senatus* w roku 115 przed Chr., cenzor w roku 109. Epizod z okresu wojny z Cymbrami i Teutonami (lata 113–101) dotyczący ucieczki nieznanego z imienia syna Skaurusa w czasie bitwy nad Adygą w roku 101 (Por. Auct., *De vir. ill.* 72,10) jest zgodny z dydaktycznym charakterem rozdziału, w którym Ampeliusz przywołuje wydarzenia nie tyle istotne z punktu widzenia historii, co raczej patriotycznego wychowania Makrynusa, jakkolwiek warto podkreślić, że każde z nich osadzone jest w kontekście, który mógł być znacznie poszerzony w czasie lekcji. Przez wzgląd na dydaktyzm, po raz kolejny zaburzona została chronologia przywoływanych postaci.
- 270 Publiusz Korneliusz Scypion Nazyka zw. Sarduszkim (*Corculum*), konsul w latach 162 (wówczas zrzekł się urzędu) i 155 przed Chr. (wtedy walczył z Dalmatami i zrezygnował z ofiarowanego mu triumfu). W roku 159 jako cenzor wprowadził zakaz ustawiania na forum posągów urzędników państwowych bez zgody senatu i ludu. Od roku 150 pełnił dożywotnią funkcję najwyższego kapłana (*pontifex maximus*). W czasie debaty nad losem Kartaginy reprezentował stronnictwo przeciwne zdaniu Katona Starszego, który każde ze swoich ówczesnych przemówień miał kończyć słowami „a poza tym uważam, że Kartaginę należy zniszczyć” (*Ceterum censeo Carthaginem delendam esse*). Arnaud-Lindet 1993: 75 *com. ad. loc.*, sugerując się ostatnią informacją podaną w tekście, bezpodstawnie sądzi, iż Ampeliusz połączył z sobą dwie postacie, ojca – Publiusza Korneliusza Nazykę, konsula w roku 191 przed Chr., i syna – wspomnianego wyżej, a przecież określenie *vir optimus* nie było zastrzeżone tylko dla tego pierwszego. Por. Auct., *De vir. ill.* 44.
- 271 Gajusz Korneliusz Cethegus, jeden z najzgorzalszych zwolenników Lucjusza Sergiusza Katyliny, który dążył do przeprowadzenia zamachu stanu w Rzymie. Zadaniem Cethegusa miało być zamordowanie konsula Marka Tulliusza Cyce-

- rona. Ampeliusz odwołuje się do pamiętnego posiedzenia senatu 5 grudnia 63 r. przed Chr., gdy debatowano nad losem schwytanych spiskowców. Por. Sall, Cat., 46–55; Cic., *In Cat.* III 5–10; App., *Bell. Civ.* II 2–5.
- 272 Zob. Liv. I 24–26; Auct., *De vir. ill.* 4,5–7. Legendarny pojedynek trzech braci Kuriacjuszy z Alby i trzech braci Horacjuszy z Rzymu, do którego doszło za rządów w Rzymie króla Tulliusza Hostyliusza, miał rozstrzygnąć wojnę między dwoma miastami. Pojedynek zakończył się śmiercią trzech Kuriacjuszy i dwóch Horacjuszy, a tym samym zwycięstwem Rzymu i uznaniem jego zwierzchnictwa przez Albę.
- 273 Dokładniej w bitwie pod Kremerą z Wejami w roku 477 przed Chr., o której tu mowa miało polec 306 przedstawicieli *gens Fabia*, czyli wszyscy oprócz Kwintusa Fabiusza Wibulanusa, który był zbyt młody by pójść na wojnę. Por. Liv., II 46–50; Dionis. IX 4–5; Eutrop. I 16. Por. Auct., *De vir. ill.* 14.
- 274 Gajusz Mucjusz Kordus, bardziej znany jako Mucjusz Scaewola (Mańkut), młody Rzymianin, który niedługo po wypędzeniu królów, w czasie oblężenia Rzymu przez Etrusków pod wodzą króla Porsenny z Clusium podjął się próby jego zgładzenia. Po nieudanym zamachu miał na oczach nieprzyjaciół spalić swoją dłoń w ogniu, dając świadectwo hartu ducha Rzymian, co doprowadziło do zakończenia oblężenia i zawarcia pokoju przez obie strony. Por. Auct., *De vir. ill.* 12.
- 275 W czasie najazdu króla Porsenny (zob. przyp. wcześniejszy) Horacjusz miał razem z dwoma towarzyszami powstrzymywać natarcie etruskie na moście Sublicjusz, dając czas pozostałym towarzyszom na jego zerwanie. Poniesiony przez niego wysiłek wzmacniał jeszcze wrażenie, jakie wywarło przepłynięcia rzeki w pełnej zbroi. Por. Auct., *De vir. ill.* 11.
- 276 Do zdarzenia miało dojść w roku 258 przed Chr., w czasie I wojny punickiej. Trybun Marek Kalpurniusz Flamma na czele wspomnianego oddziału ochotników wyrwał z kotła pod Kamaryną armię konsularną Aulusa Atyliusza Kalatynusa. Zob. Liv. XXII 60; *Per.* XVII; Front., *Strat.* V 15; Auct., *De vir. ill.* 39,3. Według Pliniusza Starszego (*Hist. nat.* XXII 6) za ten wyczyn Flamma otrzymał tzw. koronę z traw – najwyższe rzymskie odznaczenie wojskowe przyznawane dowódcy przez samych żołnierzy za wybawienie ze skrajnego niebezpieczeństwa. Notka Ampeliusza, zwłaszcza przez wzgląd na użyte przez niego słownictwo i skrótowość jest zupełnie niezrozumiała dla kogoś, kto nie zna tej historii. Na tym przykładzie wyraźnie daje się zauważyć dydaktyczny charakter *Liber memorialis*. Informacja o walecznym trybunie, podobnie jak pozostałe *exempla*, odwołuje się bowiem do szerszej wiedzy, jest to jedynie zwięzła notatka z lekcji przeznaczona na wyłączny użytek ucznia.
- 277 Zob. przyp. do Amp. 18,3 oraz 18,6. Por. Auct., *De vir. ill.* 26,4–5 oraz 27,3–4.
- 278 Marek Foliusz *pontifex maximus*, który dobrowolnie zginął razem z innymi starcami po zdobyciu Rzymu przez Gallów w roku 390 przed Chr. Zob. Liv. V 41,3; Plut., *Cam.* 21,3 (jako Fabiusz). Por. przyp. do Amp. 18,5. Być może był tożsamy z trybunem konsularnym Markiem Foliuszem Flaccinatorem, pełniącym ten urząd w roku 433 (Broughton, MRR1, s. 96), byłby jednak wówczas

- już bardzo sędziwym człowiekiem. Ani o samej postaci Foliusza, ani o rytuale *devotio* nie wspomina w tym kontekście Auct., *De vir. ill.* 23,8, wielokrotnie korzystający z tego samego źródła co Ampeliusz.
- 279 Zob. Amp. 14,9 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 40,4.
- 280 Do ofiary Marka Kurcjusza miało dojść w roku 362 przed Chr. Zob. Liv. VII 6. Owa rozpadlina znajdowała się na Forum Romanum i w późniejszych czasach łączono ją, jak i całą legendę z tzw. Lacus Curtius, jakkolwiek istniały jeszcze co najmniej jej dwie wersje (zob. Varro, *De ling. Lat.* V 148–150; Liv. I 13; Plut., *Rom.* 18, 4–6). Historia młodego Kurcjusza, o której wspomina Ampeliusz, jest przywoływana także przez innych autorów (zob. Cass. Dio VII 69; Fest. Gramm. *De sign. verb.*, III).
- 281 W roku 321 przed Chr., w czasie II wojny samnickiej konsulowie Spuriusz Postumiusz Albinus i Tytus Weturiusz Kalwinus zostali otoczeni przez Samnitów w Wąwozie Kaudyńskim i zmuszeni przez nich do oddania broni, wydania jeńców oraz przejścia pod jarzmem, co było traktowane jako największa hańba dla żołnierzy. Rzymianie musieli również zgodzić się na niekorzystne dla nich warunki pokojowe, których zerwania domagał się, jak widzimy, główny sygnatariusz ugody. Ponieważ było to równocześnie złamaniem danego słowa honoru, żądanie Postumiusza, by wydano go wrogom, było jak najbardziej zasadne. Por. zachowanie Regulusa, Amp. 20,8. Klęskę kaudyńską rok później pomścił konsul Lucjusz Papiriusz Kursor. Zob. Amp. 18,7 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 30.
- 282 Do pożaru doszło w roku 241 przed Chr. *Pontifex maximus*, który ucierpiał, ratując świątę dla Rzymian posązek, nazywał się Lucjusz Cecyliusz Metellus. Jako zadośćuczynienie za poniesioną szkodę senat zezwolił mu wjeżdżać do senatu na wozie. Por. Plin., *Hist. nat.* VII 141.
- 283 Chodzi o tzw. *spolia opima* (święte łupy) – zbroję i broń zdobytą przez rzymskiego dowódcę na pokonanym w pojedynku wodzu nieprzyjaciół. Tego typu trofea były przechowywane na Kapitolu w świątyni Jowisza Feretrejskiego, wzniesionej przez Romulusa po pierwszym zwycięstwie nad Agronem (bądź Akronem), władcą sabińskiego miasteczka Caenina, który najechał Rzym po tzw. porwaniu Sabineek. Do takiej sytuacji miało dojść w rzymskiej historii jedynie trzykrotnie.
- 284 Por. Liv. I 10; Val. Max. III 2,3; Flor. I 1,11; Plut., *Rom.* 16, 2–7; Auct., *De vir. ill.* 2,3–4.
- 285 Aulus Korneliusz Kossus był konsulem w latach 428 i 413 przed Chr. oraz trybunem konsularnym w roku 426. Do jego słynnego pojedynku z królem Wejów miało dojść w roku 437. Por. Liv. IV 19–20; Val. Max. III 2,4 (nazywa zabitego „wodem Fidenatów”); Plut., *Rom.* 16,7; Auct., *De vir. ill.* 25. Ampeliusz, co warto podkreślić, nie romanizuje imienia etruskiego wodza, lecz podaje je w formie oryginalnej.
- 286 Por. Amp. 18,10 oraz przyp. *ad loc.* Kodeks uprawnia do trzech lekcji: *Virodomaro* (M1), *Viredomaro* (M2) oraz *Viridomaro* (edd.). Arnaud-Lindet proponuje czwartą możliwość: *Virdomaro*. Por. Liv., *Per.* 20; Val. Max. III 2,5; Plut.,

- Rom. 16,7; Auct., *De vir. ill.* 45,1–2. Liwiusz nazywa Galla Wirdomarsem, Plutarch (być może przez pomyłkę) Britomartosem, zaś anonimowy autor zbioru *De vir. ill.* Wiridomarsem. Waleriusz Maksymus wybiera najprostsze rozwiązanie i w ogóle pomija problematyczne imię pokonanego króla Gallów.
- 287 Do wydarzenia miało dojść w czasie bitwy w roku 361 przed Chr. Przydomek Torkwatus stał się częścią nazwiska jego potomków. Por. Amp. 18,3 oraz przyp. *ad loc.*; Auct., *De vir. ill.* 28,3.
- 288 Marek Waleriusz Korwus Kalenus (ok. 370 – ok. 270 przed Chr.), sześciokrotny konsul (w latach 348, 346, 343, 335, 300 i 299 – *consul suffectus*), trzykrotny dyktator (w latach 342, 302 i 301), bohater wojen z Samnitami, zwycięzca spod Mons Gaurus k. Cumae, Suessuli (r. 343) i Cales (r. 335), aktywny orędownik poszerzenia praw plebejuszy. W czasie jego pierwszego konsulatu sprawowanego w wieku zaledwie 22 lat Rzym nawiązał stosunki dyplomatyczne i sojusz z Kartaginą. Swoją przydomek (*Corvus* – *Corvinus*) miał zdobyć w roku 349, gdy jako trybun wojskowy dzięki pomocy kruka (*corvus*) pokonał w bezpośrednim pojedynku olbrzymiego Galla. Por. Auct., *De vir. ill.* 29,1–2.
- 289 Do pojedynku miało dojść w roku 151 przed Chr., Lucjusz Licyniusz Lukullus był wówczas konsulem. Por. Auct., *De vir. ill.* 58,2.
- 290 Wspomniany Lucjusz Opimiusz był prawdopodobnie synem, skądinąd nieznanym, konsula Lucjusza Opimiusza z roku 121 przed Chr., przywódcy reakcyjnego stronnictwa senatu przeciwko reformom Gajusza Grakchusa. Kwintus Lutatjusz Katulus był konsulem w roku 102 przed Chr., w następnym roku sprawował dowództwo w wojnie z Cymbrami i Teutonami, odnosząc razem z Gajuszem Mariuszem wielkie zwycięstwo pod Vercellae. Tego okresu dotyczy wspomniane przez Ampeliusza wydarzenie.
- 291 Zob. Amp. 18,11; 19,3; 22,3 oraz przyp. *ad loc.* Lucjusz Korneliusz Scypion Azjatycki, w czasie swojego konsulatu w roku 190 przed Chr. pokonał w bitwie pod Magnezją króla Syrii Antiocha III Wielkiego; Lucjusz Mummiusz Achajski, konsul w roku 146 przed Chr., który zdobył i zburzył Korynt; Publiusz Serwiliusz Watia Izauryjski (ok. 122–44 przed Chr.), zwolennik dyktatora Sulli, konsul w roku 79 wsławiony zwycięstwami nad piratami izauryjskimi w Cylicji w latach 78–74; na temat Brutusa zob. Amp. 19,4 oraz przyp. *ad loc.*; na temat Emiliusza Paulusa zob. Amp. 16,4; 18,13 oraz przyp. *ad loc.*; Kwintus Cecyliusz Metellus Kreteński, konsul w roku 69 przed Chr., zdobywca Krety w latach 68–66; trudno powiedzieć, kogo Ampeliusz ma na myśli, pisząc o Cezarze Germańskim/Germaniku, czy Gajusza Juliusza Cezara w związku z jego sukcesami w Germanii w czasie podboju Galli (por. Amp. 18,20), czy któregoś z członków dynastii julijsko-klaudyjskiej: Druzusa Starszego (38–9 przed Chr.), pasierba Augusta wsławionego bodaj największymi sukcesami Rzymian w Germanii, czy też jego syna Germanika (15 przed Chr. – 19 po Chr.), również wybitnego wodza, który swój przydomek otrzymał jednak na pamiątkę sukcesów ojca po jego śmierci w roku 9 po Chr.; Cezar Dacki to Marek Ulpiusz Trajan, cesarz w latach 98–117 po Chr., który podbił Dację w latach 101–106.

- 292 Por. Amp. Scypion Afrykański Starszy i Scypion Afrykański Młodszy: 18,11; 23,1; Scypion Azjatycki: 19,3; 23,1; Scypion Nazyka: 19,1 oraz przyp. *ad loc.*
- 293 Kwintus Cecyliusz Metellus Pius Scypion Nazyka (ok. 100–46 przed Chr.), konsul w roku 52, zwolennik Gnejusza Pompejusza Wielkiego, brał udział w wojnie domowej przeciwko Gajuszowi Juliuszowi Cezarowi, pełniąc funkcję jednego z dowódców w bitwie pod Farsalos w roku 48 i głównodowodzącego sił pompejańskich w bitwie pod Tapsus w roku 46. Po tej klęsce odebrał sobie życie.
- 294 Uzupełnienie za Arnaud-Lindet, König pomija tytuł.
- 295 Zob. Amp. 19,1 oraz przyp. *ad loc.*
- 296 Komisja decemwirów – dziesięciu urzędników specjalnych powołana w roku 451 przed Chr. (według tradycyjnej chronologii) w celu przeprowadzenia pierwszej kodyfikacji prawa rzymskiego. Pozostałe urzędy zostały wówczas zawieszone. Opieszałość komisji i kolejne przykłady niesprawiedliwości, których dopuszczali się jej członkowie doprowadziły w roku 449 do buntu plebejuszy, który obalił rządy decemwirów. Appiusz Klaudiusz Krassus Inrigillensis Sabinus był przywódcą grupy. Por. Auct., *De vir. ill.* 21.
- 297 Norma zawarta była na XI z tzw. XII tablic. Zob. przyp. wcześniejszy. Do secesji pod wodzą trybuna ludowego Gajusza Kanulejusza doszło w roku 445 przed Chr.
- 298 Ampeliusz połączył w jedną osobę dwóch trybunów ludowych Gajusza Licyniusza Stolona i Lucjusza Sekstiusza, którzy w roku 367 doprowadzili do uchwalenia tzw. *Leges Liciniae-Sextiae* wprowadzających m.in. zasadę według której jeden z konsulów miał być odtąd zawsze patrycjuszem, a drugi plebejuszem. Określenie użyte przez Ampeliusza (*concitavit*) odnosi się prawdopodobnie do faktu, że dwaj trybunowie nie byli pomysłodawcami ustawy, lecz odwołali się do rozwiązania proponowanego już wcześniej. Por. Auct., *De vir. ill.* 20,1–2, jakkolwiek całą sprawę opisuje on w kategoriach rodzinnej sprzeczki, a nie poważnego problemu społecznego.
- 299 Uzupełnienie za Arnaud-Lindet, König pomija tytuł.
- 300 Zob. Amp. 19,3 oraz przyp. *ad loc.* Publiusz Korneliusz Scypion Nazyka Serapion był konsulem w roku 138 przed Chr. W czasie trybunatu ludowego Tyberiusza Semproniusza Grakchusa w roku 133 stanął na czele reakcji senatorskiej przeciwko jego reformom. Por. Auct., *De vir. ill.* 64.
- 301 Zob. Amp. 19,3; 19,4 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 65.
- 302 Trybun ludowy Lucjusz Apulejusz Saturninus i pretor (nie konsul!) Gajusz Serwiliusz Glaucja w roku 100 przed Chr. przeprowadzili szereg ustaw zgodnych z interesami Gajusza Mariusza (wówczas konsula po raz szósty) i warstw najuboższych (m.in. kolonie dla weteranów, publiczne rozdawnictwo zboża). Populistyczne i prowadzone z pogwałceniem wszelkich norm prawnych działania polityków spotkały się ze zdecydowanym oporem senatu. Wkrótce Saturninus, wybrany na trybuna ludowego po raz trzeci (sprawował ten urząd również w roku 103) i Glaucja dążący do konsulatu na rok 99 zaczęli dopuszczać się morderstw politycznych, pokonani przez siły senatu pod wodzą skompromito-

- wanego Mariusza zginęli z rąk swoich przeciwników. Por. Amp. 18,14 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 73.
- 303 Zob. Amp. 19,6 oraz przyp. *ad loc.* Kwintus Serwiliusz Cepion, pretor w roku 91 przed Chr. był jednym z najzacieklejszych wrogów reform trybuna ludowego Marka Liwiusza Druzusa, jakkolwiek aż do tego czasu był jego szwagrem i przyjacielem. Po rozwodzie z Cepionem siostra Liwiusza została żoną Marka Porcjusza Katona Salonianusa i matką znanego polityka Marka Porcjusza Katona Młodszego. Sam Cepion zginął w roku 90 w walce z italikami.
- 304 Gnejusz Marcjusz Koriolan był rzymskim wodzem żyjącym w V w. przed Chr. Swoją przydomkę zawdzięczał zdobyciu wolskiego miasta Corioli. W roku 491 miał zostać wygnany w związku ze swoją skrajnie antyplebejską postawą w czasie debaty nad rozdziałem zboża w okresie nieurodzaju. Uciekł do pokonanych przez siebie kilka lat wcześniej Wolsków, stając się ich wodzem w czasie najazdu na Rzym. Powstrzymany przez matkę i żonę zrezygnował z dalszego marszu, za co zapłacił śmiercią z rąk własnych żołnierzy. Historyczność Koriolana jest współcześnie podawana w wątpliwość, jakkolwiek równie trudno udowodnić jest jego nieistnienie. Por. Liv. II 33–40; Dion. VII 21–67; VIII 1–62; Val. Max. IV 3,4; Plut., *Cor.*; Cass. Dio, *frg.* V 35–40. Por. Auct., *De vir. ill.* 19. Postać Koriolana najbardziej znana jest z tragedii Williama Shakespeare’a o tym samym tytule.
- 305 Zob. Amp. 18,4 oraz przyp. *ad loc.* Według innych autorów Meliusz miał na imię Spuriusz, nie Marek (mogło dojść do pomyłki w związku z imieniem kolejnej postaci). Do jego śmierci doszło w czasie drugiej dyktatury Cyncynata w roku 439 przed Chr. Wspomnianym dowódcą jazdy (zastępcą dyktatora) był wówczas Gajusz Serwiliusz Ahala. Por. Auct., *De vir. ill.* 17,5.
- 306 Spuriusz Kassjusz Viscellinus, trzykrotny konsul (w latach 502, 493 i 486 przed Chr.), w czasie swojego drugiego konsulatu był autorem tzw. *foedus Cassianum* – układu sojuszniczego między Republiką Rzymską a Ligą Latyńską, po wygaśnięciu trzeciej kadencji na urzędzie konsula, gdy bezskutecznie próbował przymusić pierwsze w Rzymie ustawy rolne został w niejasnych okolicznościach oskarżony o dążenia do jedynowładztwa i stracony.
- 307 Marek Manliusz Kapitoński był konsulem w roku 392 przed Chr. i dowódcą obrony Kapitolu przed Gallami w roku 390, w roku 384 został skazany za działania populistyczne w związku z kryzysem finansowym, do którego doszło po zniszczeniu Rzymu, a który dotknął szczególnie plebejuszy. Por. Auct., *De vir. ill.* 24,5–6.
- 308 Zob. Amp. 19,12 oraz przyp. *ad loc.* Gajusz Antoniusz Hybryda był konsulem w roku 63 przed Chr. (jego kolegą na urzędzie był Cyceron), który pokonał oddziały Katyliny w bitwie pod Pistorią w styczniu 62 r. Pistoria (dzis. Pistoia) leżała w Etrurii, nie Apulii.
- 309 Zob. Amp. 18,7; 20,10 oraz przyp. *ad loc.*
- 310 Pyrrus, król Epiru w latach 306–302 przed Chr. oraz 297 do swej śmierci w roku 272, król Macedonii w latach 288–285 i 274–272 oraz Syrakuz w latach 278–276, w latach 280–275 toczył z Rzymianami wojnę w imieniu Tarentu,

- odnosząc zwycięstwa pod Herakleą (280 r.) i Ausculum (279 r.). Pokonany pod Malewentem (z tej okazji przemianowanym na Benewent) przez armię rzymską pod dowództwem konsula Maniusza Kuriusza Dentatusa i byłego konsula Gajusza Fabrycjusza Luscinusa (pełnił urząd w latach 282 i 278) wycofał się z Italii. Por. Amp , 19,2 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 35.
- 311 Hannibal Barkas urodził się w roku 247 przed Chr. Do wspomnianych wydarzeń doszło w następujących latach: 219 – zdobycie Saguntu, 218 – bitwy nad rzeką Ticinus (Liternum to miejscowość w Kampanii, w której zmarł Scypion Afrykański Starszy; Ampeliusz powtarza ten błąd w rozdz. 46,5) i Trebią, w których armią rzymską dowodził Publiusz Korneliusz Sycpion, ówczesny konsul, ojciec Scypiona Afrykańskiego, 217 – bitwa nad Jeziorem Trazymeńskim, 216 – bitwa pod Kannami, 212 – śmierć w zasadzce w Lukanii (zorganizowanej przez Magona, brata Hannibala) prokonsula Tyberiusza Semproniusza Grakchusa (stryja słynnych braci Grakchów), 208 – śmierć w zasadzce pod Wenuzją (miasto leżało na granicy Apuliii i Lukanii, a nie w Kampanii) konsula Marka Klaudiusza Marcellusa (Zob. Amp. 18,10 oraz przyp. *ad loc.*). Por. Auct., *De vir. ill.* 42.
- 312 Por. Amp , 25,2 oraz przyp. *ad loc.*
- 313 Chodzi zarówno o Gajusza Juliusza Cezara, jak i jego następców każdorazowo przyjmujących jego nazwisko, które z biegiem czasu zaczęło być traktowane jako tytuł (stąd polski *cesarz*).
- 314 Powyższy rozdział dotyczy powstania Królestwa Pontu, które wyodrębniło się z Imperium Seleucydów w roku 281 przed Chr. za sprawą spokrewnionego z perskimi Achemenidami Mitrydatesa I Założyciela (Ktistes). Istniało aż do roku 63, gdy zostało podbite przez Rzymian.
- 315 Zob. Amp , 8,21; 12,2; 13,1–2 oraz przyp. *ad loc.*
- 316 Zob.. Amp , 13,2 oraz przyp. *ad loc.*
- 317 Por. Hdt III 65.
- 318 Por. Hdt III 27–29.
- 319 Por. Hdt III 64.
- 320 Por. Hdt III 68–69.
- 321 Hdt III 70 podaje imiona: Otanes, Intafrenes, Gobryas, Megabyzos, Aspatines, Hydarnes. Dariusz,
- 322 Otanes (u Herodota Otanes) zrezygnował z ubiegania się o władzę królewską, lecz w zamian on i jego potomkowie mieli być wyjęci spod władzy perskich królów.
- 323 Zob. Amp , 13,3–4 oraz przyp. *ad loc.*
- 324 Artabanes I (dziś preferuje się wersję Arsakes II), król Partii z dynastii Arsakidów panujący w latach 217/211–185 przed Chr. Trudno powiedzieć, co ma na myśli Ampeliusz (może Artabanes był uważany za protoplastę dynastii królów Pontu?), gdyż praca Sallustiusza, na której bazował zachowała się do dziś jedynie we fragmentach.
- 325 Prawdopodobnie w zachowanych jedynie we fragmentach *Dziejach* (Historiae).

- 326 Seleukos I Nikator, założyciel Imperium Seleucydów obejmującego wschodnią część imperium Aleksandra Wielkiego, panował w latach 306–281 przed Chr.
- 327 Dosłowny przekład greckiego tytułu *philos* oznaczającego najbliższych współpracowników króla w Macedonii i państwach hellenistycznych
- 328 Filip III Arridajos, król Macedonii w latach 323–317, przyrodni brat Aleksandra Wielkiego. Ponieważ był niedorozwinięty umysłowo, rządy w jego imieniu sprawowali dawni wodzowie Aleksandra. Uwięziony, a następnie zamordowany z polecenia królowej Olimpias – matki Aleksandra.
- 329 Ampeliusz łączy w jedną dwie postaci: Arsakesa I – założyciela Imperium Partyjskiego, żyjącego w III w. przed Chr. oraz jego dalekiego potomka Mitrydatesa II, który w roku 92 nawiązał stosunki dyplomatyczne z Republiką Rzymską za pośrednictwem namiestnika Cylicji Lucjusza Korneliusza Sulli. Na mocy zawartego wówczas układu obydwie mocarstwa uznały rzekę Eufrat za swoją granicę.
- 330 Król Partii Fraates III (lata panowania 70–57 przed Chr.) potwierdził układ o nieagresji zawarty przez jego ojca Mitrydatesa II z Rzymianami (zob. przyp. wcześniejszy) najpierw z Lucjuszem Licyniuszem Lukullusem (w roku 69), a następnie Gnejuszem Pompejuszem Wielkim (w roku 66). W roku 57 został zamordowany przez swojego syna Orodasa II (lata panowania 57–37), który w roku 53 zadał Rzymianom druzgocącą klęskę pod Kannami. Wbrew temu co pisze Ampeliusz, to Marek Licyniusz Krassus był agresorem w tym konflikcie, a nie Partowie.
- 331 Ampeliusz nadal pisze o królu Partii Orodasie II (zob. przyp. wcześniejszy). Pakoros był jego synem i nominalnym głównodowodzącym (miał wówczas ok. 12 lat) w czasie partyjskiej inwazji na ziemie rzymskie w roku 51 przed Chr. Dalej Ampeliusz wyraźnie słabo orientujący się w historii stosunków rzymsko-partyjskich dopuszcza się kolejnych pomyłek (bądź dokonuje wyjątkowo daleko idących skrótów myślowych). W latach 40–39 Pakoros (wciąż jako książę) dowodził kolejną inwazją wspieraną przez siły Rzymian-renegatów pod wodzą Kwintusa Labienusa, która zajęła niemal całą Azję Mniejszą. Partyjska ofensywa została powstrzymana dopiero przez Publiusza Wentydusza Bassusa (konsul *suffectus* w roku 43), wówczas oficera triumwira Marka Antoniusza (a nie Gajusza Juliusza Cezara, który nie żył już od wielu lat). W czasie kolejnej próby najazdu w roku 38 Pakoros zginął w Syrii, w trakcie jednego z kolejnych starć z armią Wentydusza Bassusa.
- 332 Cały poniższy rozdział stanowi zbitkę pomieszanych z sobą informacji na temat różnych państw i władców. Do zamieszania mogło dojść w czasie procesu transmisji tekstu.
- 333 Arnaud-Lindet proponuje *p. R. iuvit* – wsparł lud rzymski. König wybiera przekazaną przez kodeks lekcję *perdomuit*, ale w przekładzie idzie za poprawką Arnaud-Lindet.
- 334 Fragment jest kompletnie niejasny. Doszło do więcej niż jednej pomyłki. Po pierwsze nie wiadomo, kim jest wspomniany przez Ampeliusza Tigranes, gdyż w czasie III wojny punickiej król o takim imieniu nie rządził ani w Armenii, ani w Kappadocji. Wcześniej (Amp. 18,19) nasz autor pisał o Tigranesie Wielkim,

który urodził się w roku 140 przed Chr., a więc kilka lat po zakończeniu tej wojny. Podobnie Mancynus (prawdopodobnie mowa jest o Lucjuszu Hostyliusz Mancynusie) był konsulem, lecz dopiero w roku 145, w czasie III wojny punickiej służył zaś jako dowódca rzymskiej floty. Nie można wykluczyć, że jakiś armeński książę wsparł wówczas Rzymian na czele kontyngentu sprzymierzeńców, zwłaszcza że Ampeliusz powtarza tę informację raz jeszcze w rozdz. 46,7 tym razem bez wcześniejszych pomyłek, z drugiej strony trudno zgodzić się jednak z M.-P. Arnaud-Lindet, która w unikatowości tej informacji upatruje jeszcze jednego dowodu na afrykańskie pochodzenie autora *Liber memorialis* (wiadomości o udziale Tigranesa w III wojnie punickiej Ampeliusz miałby czerpać z tradycji lokalnej). Na temat Scypiona Emilianusa zob. Amp. 18,11 oraz przyp. *ad loc.*

- 335 Postać legendarnego władcy armeńskiego jest skądinąd nieznana, chyba że Ampeliusz się pomylił i cały *passus* jest aluzją do inwazji Celtów (Galatów) na Grecję w latach 280–278 przed Chr., zatrzymanej pod Delfami przez armię Etołów i burzę przypisywaną Apollinowi. Wódz Celtów miał na imię Brennus. Por. Iust., XXIV 6–8.
- 336 Polikrates był tyranem Samos (nie królem Kappadocji) w latach 537–522 przed Chr. Został zwabiony i brutalnie zabity przez satrapę Lidii Orojtasa. Losy Polikratesa przytaczano często jako przykład zmienności losu. Najobszerniejszą wersję tej historii przekazuje Herodot (III 123–125).
- 337 Epaminondas był wodzem i politykiem tebańskim działającym w pierwszej połowie IV w. przed Chr., twórcą potęgi Teb i głównodowodzącym w bitwie pod Leuktrami w roku 371, w której jego rodzinna polis zakończyła hegemonię Sparty w Grecji. Pomyłka Ampeliusza mogła się brać stąd, że ojciec Epaminondasa według Korneliusza Neposa (*Epam.* 2), z którego nasz autor wielokrotnie korzystał, miał na imię Polymnis – imię, które przy braku uwagi lub roztargnieniu dosyć łatwo można zamienić na Polycrates.
- 338 Periander, następca Kypselosa był tyranem Koryntu na przełomie VII i VI w. przed Chr. Zmarł ok. roku 587.
- 339 Nie wiadomo, kogo dotyczy to zdanie.
- 340 Timoleon, wódz i polityk koryneński, około roku 365 zamordował własnego brata Timophanesa, gdy ten został tyranem Koryntu. W roku 344 wezwany przez sycylijskich demokratów na czele oddziału ok. 700 ochotników zajął Syrakuzy, rządzone dotychczas przez króla Dionizjusza Młodsze (sprawował władzę po raz drugi w latach 347–344; na temat jego pierwszego wygnania zob. Amp. 15,15). Przez kolejne lata kierował koalicją miast sycylijskich przeciwko Kartaginie. W roku 337 wycofał się z czynnego życia politycznego, zmarł rok później w Syrakuzach. Postać już w starożytności oceniana niejednoznacznie.
- 341 Eumenes z Kardii (362–316 przed Chr.), sekretarz Filipa II, a następnie Aleksandra Wielkiego, utalentowany dowódca i dyplomata, jedyny Grek w najbliższym otoczeniu Aleksandra, po jego śmierci zwolennik Perdikkasa i idei zachowania jedności imperium, zginął w roku 316 w walce z Antygonosem Jednookim.

- 342 Antioch III Wielki (lata panowania: 223–187 przed Chr.), jeden z najwybitniejszych władców Imperium Seleucydów, w czasie wyprawy wojennej w latach 212–204 dotarł do granic Indii, przywracając po drodze swoje panowanie nad Armenią, Baktrią i Persją, po zwycięskiej wojnie z Egiptem w 198 r. przyłączył do swojego państwa Celesyrię, Fenicję i Palestynę, w latach 197–194 podporządkował sobie większą część Azji Mniejszej i Tracji, dwa lata później wkroczył do Grecji, czym sprowokował wojnę z Rzymem (tzw. wojna syryjska), pokonany pod Termopilami w roku 191 wycofał się do Azji, gdzie poniósł decydującą klęskę w bitwie pod Magnezją z rąk konsula Lucjusza Korneliusza Scypiona zw. odtąd Azjatyckim (Por. Amp. 19,3; 23,1; 24, 1 oraz przyp. *ad loc.*), pokój w Apamei nad Orontesem podpisany w roku 188 położył kres potęgze Seleucydów.
- 343 Eumenes II Soter, król Pergamonu w latach 197–159 przed Chr., sojusznik Rzymian w wojnie z Antiochem III Wielkim (zob. przyp. wcześniejszy), zwycięzca Galatów (167), mecenas sztuki, za jego rządów Królestwo Pergamonu osiągnęło szczyt swojej potęgi, co było też powodem ochłodzenia jego relacji z Rzymem. W passusie mowa o III wojnie macedońskiej (lata 171–168, por. Amp. 16,4 oraz przyp. *ad loc.*), o której wybuch Eumenes gorąco zabiegał i w którą aktywnie zaangażował się po stronie Rzymian.
- 344 Attalos III Filometor Euergetes, syn Eumenesa II, ostatni król Pergamonu w latach 139–133, po którego śmierci, zgodnie ze spisaniem przezeń testamentem królestwo stało się własnością Rzymu.
- 345 Ampeliusz pisze o bitwie pod Zelą, do której doszło w roku 47 przed Chr. Kampanię przeciwko Farnakesowi (król Państwa Bosporańskiego w latach 63–47 i Pontu w latach 48–47; nie był nigdy królem Bitynii), która trwała zaledwie 5 dni, Cezar podsumował w liście do senatu słynnymi słowami *veni, vidi, vici* (przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem). Farnakes zbiegł najpierw do Pontu właściwego, a następnie Bosporańskiego (dzis. Krym), nad którym panował po zamordowaniu swojego ojca Mitrydatesa VI Eupatora (Por. Amp. 18,18; 18,19 oraz przyp. *ad loc.*). Niedługo po przybyciu do kraju zginął w wyniku buntu swojego namiestnika Asandra, który poślubił też jego córkę Dynamis zw. później Filoromajos (Przyjaciółką Rzymian). Dynamis panowała nad Królestwem Bosporańskim z nadania Rzymu razem z Asandrem do roku 14 przed Chr. (Asander zmarł w roku 17 przed Chr.).
- 346 Pruzjasz, król Bitynii w latach ok. 229–182 przed Chr., po klęsce Antiocha III pod Magnezją (Zob. Amp. 33,2 oraz przyp. *ad loc.*) udzielił azylu Hannibalowi Barkasowi, który dotychczas pełnił funkcję doradcy Antiocha. Kilka lat później (w roku 183), w czasie rokowań pokojowych z Królestwem Pergamonu, w których mediatorem byli Rzymianie, Pruzjasz zgodził się wydać im Hannibala w zamian za pokój. Wówczas Kartagińczyk popełnił samobójstwo (Liv. XXXIX 51; Iust. XXXII4). Według Appiana z Aleksandrii Hannibala otruił sam Pruzjasz (*Bell. Syr.* XI 43,44).
- 347 Nikomedes IV Filopator, ostatni król Bitynii w latach 94–74 przed Chr. (z przezwami).

- 348 Ptolemeuszów było w sumie szesnastu, Ampeliusz ostatecznie wymienia zaś zaledwie sześciu. Wygląda na to, że jego wiedza na temat historii Egiptu była więcej niż skromna. W odróżnieniu od informacji dotyczących historii Rzymu podawane tu notki mają charakter ciekawostek i nie wydaje się, by były one rozszerzane w czasie wykładów, takiego rozszerzenia przynajmniej nie wymagają. Uwaga ta dotyczy zresztą całej Ampeliuszowej historii świata hellenistycznego oraz Bliskiego Wschodu, pogłębionej jedynie wtedy, gdy łączy się ona z historią rzymską.
- 349 Ampeliusz połączył z sobą dwie postacie, Ptolemeusza I Sotera, jednego z wodzów Aleksandra Wielkiego, założyciela dynastii (lata panowania 305–282 przed Chr., od roku 323 jako satrapa Egiptu) i jego wnuka Ptolemeusza III Euergetesa (lata panowania 246–221 przed Chr.). Oksydrakowie (właśc. Sudrakowie) to lud indyjski mieszkający w widłach rzek Hyfasis i Hyarotis. Por. Diod. XVII 98; Curt. Ruf. IX 4; Arr., V 22; Iust. XII 9.
- 350 Ptolemeusz II Philadelphos, syn i następca Ptolemeusza I Sotera, panujący w latach 282–246 przed Chr., wybitny polityk, administrator, mecenas nauki, kultury i sztuki.
- 351 Zob. przyp. do Amp. 35,1. Egipt Ptolemeuszy przez cały III w. przed Chr. miał wręcz wyśmienite relacje z Rodos, a obydwie floty niejednokrotnie wspierały się w czasie kampanii wojennych (w roku 201 Rodyjczycy, którzy nie mogli już liczyć na sojusz z coraz słabszym Egiptem zwrócili się ku Rzymianom), trudno więc powiedzieć, którego władcę i jakie czasy ma na myśli nasz autor.
- 352 Prawdopodobnie chodzi o Ptolemeusza VIII Euergetesa II Fyskona (Brzuchacza), panującego nad Egiptem w latach 170–163 i 145–116 przed Chr. oraz samodzielnie nad Cyrenajką w latach 163–145, którą też zapisał Rzymianom w testamencie. Jego panowanie było na tyle burzliwe, że trudno stwierdzić, jakie wydarzenie ma na myśli Ampeliusz, możliwe, że represje, jakie spotkały przeciwników władcy w Aleksandrii po jego powrocie w roku 145.
- 353 Wspomniany „Cypryjczyk” to prawdopodobnie Ptolemeusz IX Soter II Lathyros (Cieciora), syn Ptolemeusza VIII i jego bratanico-siostrzenicy Kleopatry III, panujący nad Egiptem w latach 116–110 przed Chr., 109–107 oraz 88–80, wygnany przez matkę (Kleopatra III była również jego ciotką) w latach 107–88 panował nad Cyprem. Garamantowie to północnoafrykański lud berberyjski żyjący w starożytności na saharyjskich terenach południowej Libii. Informacja podana przez Ampeliusza zdaje się mieć swoje źródło w którejś z powieści antycznych, trudno bowiem sobie wyobrazić, z jakiego dzieła historiograficznego mógłby ją zaczerpnąć.
- 354 Ptolemeusz XIII Theos Philopator (Bóg kochający ojca), panujący w latach 51–47 przed Chr. do roku 49 razem ze swoją siostrą Kleopatrą VII Philopator, którą wygnał z kraju. W roku 48 za radą swoich opiekunów (m.in. eunucha Pothejnosa) młody król (miał wówczas 13 lat) podjął decyzję o zgładzeniu Pompejusza, który po klęsce pod Farsalos szukał w Egipcie schronienia.
- 355 Bitwa u wybrzeży Wysp Liparyjskich, do której doszło w roku 260 przed Chr., była pierwszym starciem morskim między Rzymianami a Kartagińczykami

w czasie I wojny punickiej (264–241 przed Chr.). Siłami rzymskimi dowodził konsul Gnejusz Korneliusz Scypion Asina (Oślica) – swój przydomek zdobył w związku z klęską i dostaniem się do niewoli; siłami kartagińskimi dowodzili Hannibal Giskon i Boodes. Hannon i Magon to popularne imiona kartagińskie, trudno zatem powiedzieć, kogo na myśli miał Ampeliusz. W czasie lekcji z pewnością podał Makrynusowi więcej informacji, gdyż w przeciwnym wypadku notatka nie miałaby sensu.

- 356 Hamilkar Barkas/Barka (ok. 280–229/228 przed Chr.), w latach 247–241 głównodowodzący armii kartagińskiej na Sycylii, w roku 237 stłumił powstanie najemników w Afryce, w tym samym roku rozpoczął podbój Hiszpanii, który prowadził aż do swej śmierci z rąk Celtyberów nad rzeką Jukar. Po jego śmierci komendę nad armią kartagińską w Hiszpanii przejął jego zięć Hazdrubal Piękny. Forma Boccor podana przez Ampeliusza nie musi być błędna, gdyż, jak zauważyła M.-P. Arnaud-Lindet (1993: 83 *com. ad loc.*), podobne imiona afrykańskie wzmiankują Tytus Liwiusz (XXIX 32: Bucar) i Juwenalis (V 90: Boccar). Spośród synów Hamilkara wymienionych w *passusie* jego imiennik jest skądinąd nieznan.
- 357 Zob. Amp. 18,12 oraz przyp. *ad loc.*
- 358 Syfaks, król plemienia Masesyliów w zachodniej Numidii; w czasie II wojny punickiej (218–201 przed Chr.) początkowo wspierał Rzymian, później sprzymierzył się z Kartagińczykami, biorąc za żonę Sofonisbę, córkę Hazdrubala Giskona. Pokonany przez wiernego Rzymianom Masynisę, króla Massyliów z wschodniej Numidii w bitwie nad Bagradas w roku 203 utracił swoje królestwo na jego rzecz i zmarł jako rzymski jeńiec w umbryjskiej miejscowości Alba Fucens.
- 359 Jazda Masynissy przeważała szalę zwycięstwa na korzyść Rzymian w decydującej bitwie pod Zamą w roku 202 przed Chr. Masynissa panował nad Numidią aż do śmierci ok. roku 148, tworząc z niej silne i sprawnie zarządzane królestwo. Por. przyp. wcześniejszy.
- 360 Nie napisano, a przynajmniej informacja taka nie zachowała się w tekście, który dotrwał do naszych czasów. Jugurta był wnukiem Masynissy i królem Numidii w latach 118–105 przed Chr. Dążąc do zjednoczenia państwa (metodą oszustw, mordów i przemocy), popadł w konflikt z Rzymianami (tzw. wojna z Jugurtą w latach 111–105), który zakończył jego rządy. Zmarł w roku 104 w rzymskim więzieniu Tullianum.
- 361 Juba I, król Numidii w latach 60–46 przed Chr. W czasie wojny domowej między Cezarem i republikanami wsparł tych drugich. W roku 49 zwyciężył nad rzeką Bagradas korpus ekspedycyjny cezarian pod wodzą Gajusza Skryboniusza Kuriona. Po przegranej bitwie pod Tapsus w roku 46 popełnił samobójstwo, a Numidia stała się rzymską prowincją. Por. Amp. 19,9; 24,1 oraz przyp. *ad loc.*
- 362 Juba II (52 przed Chr. – 23 po Chr.), jedyny syn Juby I, około roku 27 z woli Augusta został władcą reaktywowanego królestwa Numidii, niedługo potem cesarz przeniósł go do Mauretanii, którą rządził aż do śmierci i ożenił z córką Marka Antoniusza i Kleopatry Kleopatry Selene. Juba był wszechstronnie wy-

- kształconym mecenasem sztuki, wybitnym uczonym i autorem wielu, niezachowanych do dzisiaj prac, przede wszystkim z dziedziny geografii i historii naturalnej.
- 363 Tytus Tatius, król sabińskiego miasta Cures, który po porwaniu Sabineek przez Rzymian stanął na czele wojsk mających pomścić wyrządzoną zniewagę. Dzięki mediacji samych Sabineek doszło do ugody, w wyniku której Sabinowie połączyli się z Rzymianami. Por. Auct., *De vir. ill.* 2,4–10.
- 364 Według Tytusa Liwiusza dyktator (a nie król) Alby nosił imię Mettius Fufetius. Do opisywanych wydarzeń doszło po słynnym pojedynku Horacjuszy z Kuriacjuszami (zob. Amp. 20,1). Mettius, nie mogąc pogodzić się z przewagą Rzymu, miał w czasie bitwy Rzymian z Fidenatami i Wejentami zająć postawę wyzeczującą, by przyłączyć się do zwycięzcy. Por. Liv., I 23–28; Flor., I 3,3 oraz Auct., *De vir. ill.* 4,10–13, który również nazywa Mettiusa Fufecjuszem, a nie Suffecjuszem – może być to spowodowane błędem kopisty dzieła Ampeliusza.
- 365 Zob. Amp. 20,3; 20,4 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 11,1.
- 366 Tirydates (Trdat) I, pierwszy armeński władca z dynastii Arsakidów, panujący z przerwami w latach 53–88 po Chr., syn przyszłego króla Partii Wononesa II i brat króla Wologazesa II. Osadzenie na tronie armeńskim partyjskiego księcia Tirydatesa rozpoczęło długą wojnę z Rzymem. Początkowo (lata 58–59) siły rzymskie osiągnęły znaczne sukcesy pod wodzą Gnejusza Domitiusza Korbulona, któremu udało się zdobyć armeńskie stolice: Artaksatę i Tigranocertę i wyprzeć Partów z Armenii, później przewagę w wojnie zaczęli jednak odnosić Partowie. Konflikt zakończył się ostatecznie w roku 66, gdy Tirydates przyjął w Rzymie z rąk cesarza Neronu koronę armeńską. Określenie Korbulona mężem konsularnym nawiązuje najprawdopodobniej do pełnienia przez niego urzędu konsula *suffectus* (zastępczego) w roku 39.
- 367 Uzupełnienie za Arnaud-Lindet, König pomija tytuł.
- 368 Tj. Rzymie, które ze względu na jego znaczenie nazywano często po prostu Miastem.
- 369 Publiusz Sulpicjusz Rufus był trybunem ludowym w roku 88 przed Chr., który przy pomocy siły przeforsował projekt odebrania konsulowi Lucjuszowi Korneliuszowi Sulli dowództwa w wojnie z królem Pontu Mitrydatesem VI Eupatorem i przeniesienia go na Gajusza Mariusza. Sulla przebywający wówczas na czele armii w Noli w Kampanii, na wieść o zamieszkach w Rzymie ruszył na stolicę, a po jej zajęciu przywrócił sytuację prawną sprzed zamachu Sulpicjusza. Po wyjeździe Sulli na Wschód, Mariusz i jego zwolennicy ponownie przejęli władzę nad Rzymem dokonując brutalnych mordów na swoich przeciwnikach. Do właściwej wojny domowej doszło po powrocie Sulli w latach 83–82. Jej wynikiem było przejęcie przez Sullę pełnej władzy nad państwem z tytułem dyktatora. Zob. Amp. 18,16 oraz przyp. *ad loc.*
- 370 Zob. Amp. 19,7 oraz przyp. *ad loc.*
- 371 Tj. pozwoli mu się zarówno na odbycie triumfu, jak i kandydowanie na urząd konsula.

- 372 Wojna trwała w latach 49–45 przed Chr.
- 373 Tj. dyktatora Gajusza Juliusza Cezara, który w swoim testamencie usynowił swojego wujecznego wnuka Gajusza Oktawiusza – przyszłego cesarza Augusta.
- 374 Ampeliusz zaburza chronologię wojen. Do wojny między triumwirami a zabójcami Cezara na czele z Markiem Juniuszem Brutusem i Gajuszem Kassjuszem Longinusem doszło w roku 42 przed Chr. Decydująca bitwa rozegrała się pod Filippi w Tessalii. Sekstus Pompejusz (67–35 przed Chr.), najmłodszy syn Gnejusza Pompejusza Wielkiego po śmierci Cezara i w czasie gdy triumwirowie byli zajęci wojną na Wschodzie, stworzył na bazie Sycylii państwo pirackie. Pierwsza próba jego zlikwidowania przez triumwirów w roku 39 zakończyła się niepowodzeniem (na mocy pokoju w Misenum młody Pompejusz przejął kontrolę także nad Sycylią, Korsyką i Peloponezem z władzą prokonsula). Do rozstrzygającej wojny między Pompejuszem a Oktawianem doszło w latach 37–36. Rok później Pompejusz został schwytany i stracony w Milecie przez jednego z oficerów Marka Antoniusza. Do wojny między Oktawianem a Markiem Antoniuszem i Kleopatram doszło w latach 31–30. Oficjalną przyczyną wojny podawaną przez Oktawiana była zdrada Antoniusza, który w swoim testamencie zapisał część rzymskich prowincji dzieciom swoim i Kleopatrze. Decydująca bitwa miała miejsce pod Akcjum u zachodnich wybrzeży Grecji w roku 31.
- 375 Tzw. Trzecia wojna niewolnicza lub Powstanie Spartakusa trwała w latach 73–71 przed Chr.
- 376 W poniższym rozdziale Ampeliusz poszerza wiadomości zawarte w rozdz. 40,1 zob. przyp. *ad loc.*
- 377 Gnejusz Oktawiusz i Lucjusz Koreliusz Cynna byli konsulami w roku 87 przed Chr. Oktawiusz należał do stronnictwa optymatów a Cynna do promariańskiego stronnictwa popularów. Cynna, który przed odjazdem Sulli na kampanię wschodnią złożył przysięgę, że nie będzie działał na jego szkodę zaraz potem podjął próby cofnięcia jego zarządzeń. Pozbawiony urzędu i wygnany z Rzymu przez drugiego konsula Oktawiusza powrócił z armią i Mariuszem zabijając kolegę i rozpoczynając rządy terroru. Po rychłej śmierci Mariusza stał się przywódcą stronnictwa popularów. Konsulat sprawował jeszcze w latach 86–84. Został zamordowany przez własnych żołnierzy w trakcie przygotowań do wojny domowej z Sullą.
- 378 Por. Auct., *De vir. ill.* 67,4–6.
- 379 Do bitwy pod Sacriportus doszło w pierwszej połowie roku 82 przed Chr., zaś do decydującego starcia pod Bramą Kollieńską (jedna z bram Rzymu) 1 listopada tegoż roku.
- 380 Assmann i König dodają [*eorum*] – ich, ale nie widzę podstaw dla takiego uzupełnienia.
- 381 Por. Auct., *De vir. ill.* 75,8–10.
- 382 W poniższym rozdziale Ampeliusz poszerza wiadomości zawarte w rzdz 40,3 zob. przyp. *ad loc.* Niestety większa część tekstu nie zachowała się.
- 383 Chodzi o tzw. pierwszy triumwirat, porozumienie polityczne dotyczące podziałów wpływów politycznych i wzajemnego wsparcia zawarte w roku 60 przed

- Chr. między Gajuszem Juliuszem Cezarem, Gnejuszem Pompejuszem Wielkim i Markiem Licyniuszem Krassusem.
- 384 Por. Auct., *De vir. ill.* 77,8. Śmierć Krassusa doprowadziła do upadku pierwszego triumwiratu a w konsekwencji wojny domowej między Cezarem i Pompejuszem.
- 385 Litera niepewna. Zresztą fragment jest na tyle wyrwany z kontekstu, że nie wiadomo, o co i o kogo chodzi. Kwintus Lutacjusz Katulus (zob. Amp. 19,7 oraz przyp. *ad loc.*) zmarł w roku 61 przed Chr. a zatem na długo przed rozpoczęciem wojny.
- 386 Zob. Amp. 16,3 oraz przyp. *ad loc.*
- 387 Zob. Amp. 16,4 oraz przyp. *ad loc.*
- 388 Zob. Amp. 16,5 oraz przyp. *ad loc.*
- 389 Zob. Amp. 20,3; 20,4; 39,3 oraz przyp. *ad loc.*
- 390 Zob. Amp. 18,5; 20,7 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 23,6–9.
- 391 Zob. Amp. 19,2; 28,3 oraz przyp. *ad loc.*
- 392 Zob. Amp. 18,6; 18,10–12; 28,4; 34,2; 36,2–3 oraz przyp. *ad loc.*
- 393 Zob. Amp. 18,15 oraz przyp. *ad loc.*
- 394 Zob. Amp. 41,1 oraz przyp. *ad loc.* Gnejusz Pompejusz Wielki i Marek Licyniusz Krassus byli konsulami w roku 70 przed Chr. Powstanie Spartakusa stłumił co prawda Krassus, lecz owację za to zwycięstwo dostał również Pompejusz, który wracając z Hiszpanii rozbił w Etrurii jedną z band pozostałych po pokonanej armii niewolników.
- 395 Pierwsza wojna punicka toczyła się w latach 264–241 przed Chr.
- 396 W roku 272 przed Chr. flota kartagińska dokonała prowokacji przepływając w pobliżu zdobywanego przez Rzymian Tarentu. Rzymianie uznali tę demonstrację za złamanie traktatu o wzajemnych stosunkach z roku 306.
- 397 W roku 265 przed Chr. Mamertyni – zbuntowani najemnicy italscy od ok. 20 lat rządzący Messaną zagrożeni atakiem armii tyrana Syrakuz Hierona II wezwali na pomoc Kartagińczyków. Przybycie Punijczyków zniechęciło Hierona do wojny, lecz sami Kartagińczycy nie chcieli już opuścić raz zajętej Messany. Wówczas Mamertyni zwrócili się o pomoc do Rzymian. Ingerencja Rzymu w wewnętrzny konflikt na Sycylii stała się bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny z Kartaginą.
- 398 Sardynia i znaczna część Sycylii należały wówczas do Kartagińczyków, agresorem w tej wojnie byli zatem Rzymianie, chcący wydrzeć ziemie należące do sąsiedniego mocarstwa.
- 399 Konsul roku 264 przed Chr. Appiusz Klaudiusz Kaudeks (słowo *caudex* oznaczało pień, przenośnie idiotę), wnuk Appiusza Klaudiusza Ślepego był zwolennikiem wojny z Kartaginą. Udało mu się zająć Messaną a następnie pokonać armie kartagińską i syrakuzzańską również aspirujące do kontroli nad miastem. Gajusz Manlius Wulso Longus (konsul w latach 256 i 250) i Gajusz Atyliusz Regulus (konsul w latach 267 i 256) w roku 256 zadali Kartagińczykom klęskę w bitwie morskiej pod Eknomos. Następnie kierowali zwycięską kampanią w Afryce, aż do klęski poniesionej z rąk najemnego wodza Ksantypposa (zob.

- Amp. 14,9 oraz przyp. *ad loc.*). Konsul Gajusz Duiliusz w roku 260 odniósł zwycięstwo nad flotą Kartagińską koło przylądka Mylae po klęsce poniesionej przez jego kolegę Gnejusza Korneliusza Scypiona Asinę w pobliżu Wysp Liparyjskich (zob. Amp. 36,1 oraz przyp. *ad loc.*). Ampeliusz nie popełnił pomyłki, gdyż sycylijski przylądek Mylae (dzis. Milazzo) leży w stosunkowo niewielkiej odległości od Wysp Liparyjskich. Zwycięstwo Duiliusza nie przyniosło jednak zakończenia wojny. Nieścisłe stwierdzenie Ampeliusza jest natomiast słuszne w stosunku do Gajusza Lutacjusza Katulusa, konsula, który w roku 242 rozgromił flotę kartagińską w pobliżu Wysp Egadzkich.
- 400 Hiszpańskie miasto Sagunt było sojusznikiem Rzymu zaatakowanym w roku 219 przed Chr. przez armię kartagińską. Zob. Amp. 28,4 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 42,2.
- 401 Młody Scypion urodzony w roku 236 przed Chr. w czasie bitwy nad Ticinus miał ok. 18 lat. Por. Auct., *De vir. ill.* 49,4.
- 402 Zob. Amp. 28,4 oraz przyp. *ad loc.*
- 403 Zob. Amp. 18,6; 18,10; 21,1; 28,4; 36,3 oraz przyp. *ad loc.* W niezachowanym ustępie Ampeliusz pisał najprawdopodobniej o Scypionie Afrykańskim. Zdaniem M.-P. Arnaud-Lindet (1993: 87 *com. ad loc.*), kopista mógł nie przepisać tego miejsca, wychodząc z założenia, że już dostatecznie wiele razy wspominało w tym dziele o tej postaci.
- 404 Zob. Amp. 18,11; 22,3; 23,1; 24,2; 32,1 oraz przyp. *ad loc.* Pretekstem do wypowiedzenia wojny była odpowiedź Kartaginy na agresję ze strony sprzymierzonego z Rzymem króla Numidii Masynissy. Zgodnie z traktatem pokojowym kończącym II wojnę punicką Kartagina nie mogła prowadzić żadnych wojen zewnętrznych bez zgody Rzymu.
- 405 Zob. Amp. 16,3; 44,1–2 oraz przyp. *ad loc.* Warto zwrócić uwagę, że w narracji Ampeliusza to lud jest najwyższym suwerenem i to on odnosi sukcesy, podczas gdy poszczególni wodzowie pełnią jedynie funkcję wyrazicieli jego potęgi i władzy. Taką koncepcję historii rzymskiej jako pierwszy zaprezentował Marek Porcjusz Katon Starszy w swoim dziele *Origines* (Początki), w którym zrezygnować miał nawet z podawania imion zwycięskich dowódców.
- 406 Zob. Amp. 16,4; 44,1–2 oraz przyp. *ad loc.*
- 407 Zob. zwł. Amp. 18,11 oraz przyp. *ad loc.*
- 408 Zob. Amp. 24,3; 33,2; 34,2 oraz przyp. *ad loc.*
- 409 Zob. Amp. 18,11 oraz przyp. *ad loc.*
- 410 Ampeliusz pomylił Publiusza Korneliusza Scypiona Emilianusa z jego rodzonym bratem (Scypion był synem Emiliusza Paulusa adoptowanym do rodu Scypionów) Kwintusem Fabiuszem Maksymusem Emilianusem (adoptowanym do rodu Fabiuszy), konsula w roku 145 przed Chr., który bez powodzenia próbował stłumić opór Luzytanów pod wodzą Wiriatusa (wojna trwała w latach 147–139, gdy Wiriatus został zamordowany w czasie snu, a w zasadzie do roku 133, gdy Scypion Emilianus zdobył Numancję).
- 411 Zob. Amp. 19,4; 23,1; 26,2 oraz przyp. *ad loc.*
- 412 Zob. Amp. 23,1 oraz przyp. *ad loc.*

- 413 Zob. Amp. 8,2 oraz przyp. *ad loc.*
- 414 Zob. Amp. 18,15; 37,3 oraz przyp. *ad loc.*
- 415 Zob. Amp. 40,1; 42,1–3 oraz przyp. *ad loc.* Pierwszą wojnę z Mitrydatesem (89–85 przed Chr.) zakończył pokój w Dardanos, na mocy którego Mitrydates musiał zrezygnować ze wszystkich swoich zdobyczy terytorialnych.
- 416 Zob. Amp. 18,18 oraz przyp. *ad loc.*
- 417 Zob. Amp. 18,19 oraz przyp. *ad loc.* Por. Auct., *De vir. ill.* 77,6–7, który przypisuje rzymskiemu wodzowi dotarcie do Mórz Hyrkańskiego, Czerwonego i Arabskiego. Pompejusz nigdy nie był ani nad Morzem Czerwonym, ani Hyrkańskim (Morze Kaspijskie), ani tym bardziej nad Oceanem Indyjskim.
- 418 Zob. Amp. 18,20 oraz przyp. *ad loc.*
- 419 Por. Amp. 18,21.
- 420 Zob. Amp. 23,1 oraz przyp. *ad loc.* Wojna z Partami toczyła się w latach 113–117. Ze Scytami i Sarmatami Trajan toczył walki w czasie wojen dackich (lata 101–102, 105–106). Trudno powiedzieć, co Ampeliusz ma na myśli mówiąc o Indach. Być może autorowi chodzi o dalsze, życzeniowe podboje cesarza i pośrednie porównanie go do Aleksandra Wielkiego. O domniemanym marzeniu Trajana, by wyprawić się do Indii wspomina Kassjusz Dion (*Ep.* LXVIII 29,1). Identyczny spis niepodbitych ludów podaje Auct., *De vir. ill.* 79,5.
- 421 Inną etymologię podaje gramatyk Festus (P.F. 34,13): „komicjum jest miejscem, które wzięło swoją nazwę od schodzenia się, to jest zbierania się w jedno miejsce” (*comitium qui locus a coeundio id est simul veniendo est dictus*).
- 422 Tj. senatorowie.
- 423 Komicja obradowały według 30 kurii (po dziesięć z każdej z trzech tradycyjnych tribus) a ich kompetencje sprowadzały się właściwie do zatwierdzania wyboru urzędników wybranych przez komicja centurialne poprzez nadanie im imperium – władzy wojskowo-religijnej. Obywatele rzymscy byli podzieleni również na 193 centurie według klas majątkowych, z czego najzamożniejsi zgrupowani byli aż w 98, przez co mieli przewagę nad biedniejszymi obywatelami. Komicja centurialne wybierały wyższych urzędników: konsulów, pretorów i cenzorów, decydowały o wojnie i pokoju, były również organem prawodawczym i sądowniczym (apelacyjnym) w sprawach dotyczących kary śmierci. Wyborem niższych urzędników (kwestorzy i edylowie) zajmowały się komicja tribusowe, obradujące według podziału administracyjnego na 35 tribus (31 miejskich i 4 wiejskie).
- 424 Nieco inaczej Auct., *De vir. ill.* 2,11, który owe trzy grupy obywateli błędnie nazywa centuriami jazdy. Poza tym pierwsza z nich otrzymała według niego nazwę *Tatienses*. Jest to jedno z wielu miejsc świadczących o tym, że Ampeliusz nie ograniczał się do źródła, z którego korzystał też anonimowy autor zbioru biografii sławnych Rzymian, lecz potrafił zrezygnować z niego, gdy podawało informacje nieprawdziwe. Także kolejny *caput* opiera się na zupełnie innych przekazach.
- 425 Por. Cic., *De rep.* II 15.
- 426 Por. Polyb., VI 11–21; Cic., *De rep.* I 26,41; 29,45; II 23,41.

BIBLIOGRAFIA

NAJWAŻNIEJSZE WYDANIA

CLAUDE SAUMAISE (Claudius Salmasius) (1638 – *editio princeps*, 1655, 1657)
ANDREAS DUKER (1722)
KARL HEINRICH TZSCHUCKE (1793)
FRIEDRICH ADOLF BECK (1826)
EDUARD VON WÖLFFLIN (1854, 1863, 1873, 1879)
ERWIN ASSMANN (1935, 1976)
NICOLA TERZAGHI (1943)
VINCENZO COLONNA (1975)
MARIE-PIERRE ARNAUD-LIDET (1993, 2002)
INGEMAR KÖNIG (2010)

PRZEKŁADY NA JĘZYKI NOWOŻYTNE

Język włoski:

LUCIO AMPELIO, *Le notizie del mondo*, trans. S. Santi Conti, Roma 1639.
LUCIO AMPELIO, *Le notizie del mondo*, [w:] Lucio Anneo Floro, *Della officina historica libri quattro*, trans. G. Felice Astolfi, Venezia 1676: 441–460.
L.A. FLORO E L. AMPELIO, trans. abb. Mastrofini, Roma 1810.
LUCIO AMPELIO, *Memoriale*, trans. P. Canal, Venezia 1841.
LUCIO AMPELIO, *Liber memorialis*, trans. V. Colonna, Bari 1975.

Język niemiecki:

M. VALERIUS MESSALA CORVINUS, L. AMPELIUS UND S. RUFUS, trans. H. Hoffmann, Stuttgart 1830: 35–85.
LUCIUS AMPELIUS: *Liber memorialis – Was ein junger Römer wissen soll*, trans. I. König, Darmstadt 2010.

Język francuski:

LUCIUS AMPELIUS, *Le Mémorial*, trans. V. Verger, Paris, 1842.
LUCIUS AMPELIUS, *Aide-mémoire*, trans. M.-P. Arnaud-Lindet, Paris 1993, 2002.

Język angielski:

LUCIUS AMPELIUS, *Liber memorialis* (Ph.D. thesis), trans. A.M. Lashbrook, Philadelphia 1960.

Język rosyjski:

LUCIUS AMPELIUS, *Liber memorialis*, trans. A.I. Niemirowskij (in: Vestnik drevnej istorii, Moskwa 1989, nr 188: 253–267; nr 189: 229–252; Małyje rimskie istoriki, Moskwa 1996; *Lucyj Ampelij i jego trud, Lucyj Ampelij. „Pamiatnaja kniżyca”*, Moskwa 2002).

OPRACOWANIA

- ALONSO-NÚÑEZ J. M. (1981–1982), El ‘Liber Memorialis’ de Lucius Ampelius, *Acta classica Universitatis scientiarum Debreceniensis*, Vol. 17/18: 189–193.
- ARNAUD-LINDET M.-P. (1993), *Lucius Ampelius, Aide-mémoire*, Paris.
- ARNAUD-LINDET M.-P. (1997), Le liber Memorialis de L. Ampelius, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, nr 2/34/3: 2301–2312.
- ARNAUD-LINDET M.-P. (1998), Le Liber memorialis d'Ampélius. Une propédeutique à l'étude de la rhétorique à la fin du IIe s. de notre ère, *Actes du Congrès International Quintiliano. Madrid-Calahorra*, nov. 199: Quintiliano: Historia y actualidad de la rhetorica, Vol. II: 825–838.
- ASHERI D., LLOYD A.B., CORCELLA A. (2007), *A Commentary on Herodotus I–IV*, Oxford.
- ASSMANN E. (1935), *Lucii Ampelii liber memorialis*, Leipzig.
- ASSMANN E. (1941), Der Liber memorialis des Lucius Ampelius, *Philologus*, nr 94/4: 197–221, 303–329.
- ASSMANN E. (1956) (rec.), *Lucii Ampelii Liber memorialis*, Nicola Terzaghi, *Gnomon*, nr 28: 155–156.
- AUINGER J. (2011), „Wo aber stand der Zeus–Altar, den zu suchen ich gekommen war?” Die archivalische Dokumentation einer Ausgrabung, [w:] Ralf Grüßinger, Volker Kästner, Andreas Scholl (ed.), *Pergamon. Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung*, Petersberg: 45–49.
- AVRAMEA A. (1992–1998), I epigrafi tu antipatu Achaia Ampeliu apo ta Mejara, *Horos*, nr 10–12: 327–329.
- BEHRENS H. (1923), *Untersuchungen über das anonyme buch De viris illustribus*, Heidelberg.
- BESSONE L. (1976), In margine al’ de viribus illustribus, *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*, nr 5: 169–189.
- BESSONE L. (1977), *La tradizione liviana*, Bologna.
- BESSONE L. (1978), Di alcuni errori di Floro, *Rivista di filologia e d’istruzione classica*, nr 106: 421–431.
- BESSONE L. (1983), Spurio Cassio e Spurio Melio in Floro e in Ampelio, *Rivista di filologia e d’istruzione classica*, nr 111: 435–451.
- BESSONE L. (1998), Il troppo bistrattato “Liber memorialis” di Lucio Ampelio, *Patavium*, nr 12: 5–29.
- BESSONE L. (2002–2003), „Consulem ipse se fecit” (Flor. 2, 13, 21): considerazioni sul secondo consolato di Cesare, *Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, nr 38–39: 21–36.
- BO D. (1964), La lingua del liber memorialis di Ampelio et la questione cronologica che lo riguarda, *Athenaeum*, nr 49: 134–168.
- BRAUN C. (2000), “What Every Man in the Street Used to Know”: M. Furius Camillus, *Italic Legends and Roman Historiography*, [w:] C. Braun (ed.), *The Roman Middle Republic: Politics, Religion and Historiography*, c. 400–133 BC, Rome: 41–68.
- BRAUN L. (2007), Zur Quelle des Florus, des Ampelius und des Liber de viris illustribus, *Würzburger für die Altertumswissenschaft*, nr 31: 169–179.

- BREMMER J.N., HORSFALL N. (1987), *Roman Myth and Mythography*, London.
- BRILLANTE C. (1990), *Myth and History. History and the Historical Interpretation of Myth*, [w:] L. Edmunds (ed.), *Approaches to Greek Myth*, Baltimore: 91–140.
- BRODERSEN K. (1994), L. Ampelius, *Aide-Mémoire (Liber memorialis)* by Marie-Pierre Arnaud-Lindet, *The Classical Review, New Series*, nr 44/2: 407.
- BUECHELER F. (1858), Zu Nigidius, *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge*, nr 13: 177–188.
- BUGAEVA N.V. (2011), Jeszcze raz k woprosu o žanrie, adriesatie i dostowiernosti „Pamiatnoj knigi” L. Ampielija, *Wiestnik driewniej istori*, nr 1: 93–105.
- DE CALLATAÏ G. (2001), *Géographies astrologiques et roses des vents*, [w:] L. Deitz (ed.), *Tempus edax rerum: le bicentenaire de la Bibliothèque Nationale du Luxembourg*: 131–141.
- CAMERON A. (2004), *Greek Mythography in Roman World*, Oxford.
- COLONNA V. (1972), Sul cap. 9 del *Liber Memorialis* di Lucio Ampelio, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Bari*, nr 15: 67.
- COLONNA V. (1975), *Lucio Ampelio, Liber memorialis*, Bari.
- COLONNA V. (1980), *Lucii Ampelii Lexicon*, Genova.
- CONDE SALAZAR M., LOPEZ DE AYALA M.J. (1998), *Innovaciones léxicas en la historiografía latina tardia: Ampelio y Julio Valerio*, [w:] L. Callebat (ed.), *Latin vulgaire – Latin tardif IV: Actes du 4e colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Caen, 2–5 septembre 1994: 205–218.
- CRINITI N. (1969), Tre noterelle di storia lepidana (*Amp. Lib. Mem.*, 40,2. *Macr. Sat.* III, 17,13. *Gell. Noct. Att.* II, 24,12. *Oros. Hist.* V, 22,17), *Rendiconti. Classe di lettere e scienze morali e storiche (Istituto lombardo Accademia di scienze e lettere)*, Milano, nr 103: 865–874.
- DELLA CASA A. (1966), *Ampelio*, cap. IV e V, *Tetraonyma Miscellanea, Graeco-Romana*, Genova: 91–105.
- DELLA CASA A. (1962), *Nigidio Figulo*, Roma.
- DELLA CASA A. (1969), *Quot fuere Ioves?*, *Scripta in honorem M. Untersteiner*, Genova: 127–156.
- DELLA CORTE F. (1948), Terzaghi recensione, *Giornale italiano di Filologia*, nr 1: 88–93.
- DUCOS M. (1989), *Ampelius (Lucius)*, [w:] R. Goulet (ed.), *Dictionnaire des philosophes antiques*, Vol. 1, CNRS, Paris: 171–173.
- ENMANN A. (1884), Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch *De viris illustribus urbis Romae*, *Philologus, Suppl.* nr 4: 337–501.
- D'ESTE L. (1980–1981), Pietro Canal e la sua edizione di Ampelio, *Atti: L'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia*, nr 139: 231–243.
- EUSSNER A. (1865), Zu Ampelius, *Philologus*, nr 25: 651.
- EUSSNER A. (1866), Zu Ampelius, *Philologus*, nr 26: 43.
- EUSSNER A. (1877), Lucius Ampelius, *Philologus*, nr 37: 146–154.
- FUGMANN J. (1990), *Königszeit und Frühe Republik in der Schrift „De viris illustribus urbis Romae”. Quellenkritisch-historische Untersuchungen*, Vol. I: *Königszeit*, Frankfurt am Main.
- FUGMANN J. (1997), *Königszeit und Frühe Republik in der Schrift „De viris illustribus urbis Romae”. Quellenkritisch-historische Untersuchungen*, Vol. II: *Frühe Republik (6./5. Jh.)*, Frankfurt am Main.
- GALDI M. (1922), *L'Epitome nella letteratura latina*, Napoli.
- FUGMANN J. (2000), Hannibal als „vir illustris”: zur Hannibal-Biographie in der Schrift „De viris illustribus urbis Romae”, *Museum Helveticum*, nr 57/2: 141–150.
- GLÄSER C.G. (1843), Das Zeitalter des Lucius Ampelius, *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge*, nr 2: 145–146.
- GNILKA C. (2012), Römische Verfassungsgeschichte bei Prudentius und Ampelius, *Hermes*, nr 140/4: 448–456.

- GÜNTHER S. (2011): Rezension zu: König Ingemar (Hrsg.): Lucius Ampelius, *Liber memorialis*. Was ein junger Römer wissen soll, H-Soz-Kult. Wersja elektroniczna: <<http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-15836>> [dostęp: 12.11.2015].
- GURY F. (1994), *Principes de composition de l'image zodiacale*, Latomus, nr 53: 528–542.
- HABICHT C. (1994–1995), Eine verkannte Bauinschrift aus Megara des Publius Ampelius von 359/60, *Hyperboreus*, nr 1/2: 128–132.
- HAUG I. (1947), Der römische Bundesgenossenkrieg, 91–88 v. Chr. bei Titus Livius, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, nr 2: 100–139,
- HEIL M. (1995), Zwei spätantike Statthalter aus Epirus und Achaia, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn, Habelt, nr 108: 159–165.
- HERRMANN L. (1973), Lucius de Patras et le *Liber memorialis*, *L'Antiquité Classique*, nr 42/2: 532–535.
- HERZOG R. (red.) (1989), Lucius Ampelius, *Liber memorialis*, [w:] *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike Bd. 5: Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n.Chr.*: 175–176.
- HOLFORD-STREVEVS L. (1995), L. Ampelius, *Aide-mémoire (Liber memorialis)* by L. Ampelius, Marie-Pierre Arnaud-Lindet, *Gnomon*, nr 67/7: 600–604.
- HOYOS B.D. (1989), A forgotten Roman historian: L. Arruntius and the „true” causes of the First Punic War, *Antichthon*, nr 23: 51–66.
- HUYSE P. (1992), Die Namen der sechs Mitverschworenen des Dareios im *Liber Memorialis* des Lucius Ampelius, *Acta Orientalia Belgica*, nr 7: 159–171.
- KOŁOCZEK B.J. (2014), *Censorynus*, Księga o dniu urodzin dla Kwintusa Caerelliusza, Poznań.
- KÖNIG I. (2010), Lucius Ampelius, *Liber memorialis* – Was ein junger Römer wissen soll, Darmstadt.
- KRASSER H. (2012), *Ameplius L.*, [w:] H. Cancik, H. Schneider (ed.), *Der Neue Pauly*, Vol. I: 607.
- LEGRAND L. (1931), *Publius Nigidius Figulus: philosophe néo-pythagoricien orphique*, Paris.
- LENNARTZ K. (2001), Ennius bei Ampelius: *Lib. Mem.* 9,2, *Hermes*, nr 129: 133–134.
- LINDERMANN J.O. (2013), Ingemar König (Hg.), *L. Lucius Ampelius, Liber memorialis*. Was ein junger Römer wissen soll, *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft*, nr 16: 1031–1035.
- LIUZZI D. (1983), *Nigidio Figulo „astrologo e mago”, testimonianza e frammenti*, Milella – Lecce.
- MARROU H.-I. (1969), *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa.
- MARTINDALE J.R., MORRIS, J. (1971), *The Prosopography of the Later Roman Empire – Vol. I, AD 260–395*, Cambridge.
- MAYER M. (1977), *Ampelio y la tradición de los clarissimi duces*, [w:] *Homenaje al prof. Muñoz Cortés*, Vol. 2, Murcia: 847–853.
- MEYER R. (1981), Last Words on the *Calculus Minervae*, *Classical Philology*, nr 76/2: 137–140.
- MORAWSKI K. (1921), *Historia literatury rzymskiej*. Vol. VII: *Schyłek w II i III w. po Chr.*, Kraków.
- MÜLLER B.A. (1932), Zum Realienbuch des L. Ampelius, *Philologische Wochenschrift*, nr 52: 989–998.
- MURRU F. (1979), Les vocables grecs de graphie grecque chez Lucius Ampelius, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr 27: 245–253.
- NIEMIROWSKIJ A.I. (1996), *Małyje rimskie istoriki*, Moskwa. Wersja elektroniczna: <<http://simposium.ru/ru/node/9963>> [dostęp: 10.11.2015].
- NIEMIROWSKIJ A.I. (2002), *Lucyj Ampielij i jego trud, Lucyj Ampielij. „Pamiatnaja kniżyca”*, SPB Aletiejia, Moskwa.
- NUCCIO A. (2008), *Publio Nigidio Figulo un pitagorico a Roma nel 1° secolo a. C.*, Milano.
- PFISTER F. (1914), Die Wunderliste bei Ampelius und die neue Chronik von Lindos, *Wochenschrift für klassische Philologie*, nr 31: 475–478.

- PRECHAC F. (1920), *Ampeliana*, *Revue Archéologique*, Cinquième Série, nr 11: 236–270.
- PREISSHOFEN F. (1974), Phidias-Daedalus auf dem Schild der Athena Parthenos? *Ampelius* 8, 10, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, nr 89: 50–69.
- PURCELL N. (2003), *Becoming Historical. The Roman Case*, [w:] D. Braund, Ch.Gill (ed.), *Myth, History and Culture in Republican Rome: Studies in Honour of T.P. Wiseman*, Exeter: 12–34.
- RAMSAY W. (1867), *Ampelius*, [w:] W. Smith (ed.), *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Ann Arbor – Michigan: 147–148.
- SAGE M.M. (1980), „De viris illustribus”: Authorship and Date, *Hermes*, nr 108: 83–198.
- SCHANZ M, HOSIUS C., KRÜGER G. (1896), *Geschichte der römischen Literatur, bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, Vol. III, München.
- SORN J. (1901), Einige Bemerkungen zum „*liber Memorialis*“ des L. Ampelius, *Gymn.-Progr.*, Laibach.
- STABILE F. (1910), Sull’età di L. Ampelius, *Classici e Neolatini*, nr 6: 115–121 = *Euresis*, 1990, nr 6: 84–87.
- TERZAGHI N. (1947), *Ampeliana*, *Studi Italiani di Filologia Classica*, nr 21: 79–92.
- ULRICHS L. (1862), Zu Ampelius ‘*liber memorialis*’, *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, nr 17: 632–637.
- WINIARCZYK M. (2012), *Euhemer z Messeny. Życie i dzieło Święta historia*, Wrocław.
- WISSOWA G. (1894), *Ameplius* 1, [w:] A. Pauly, G. Wissowa et al. (ed.), *RE*, Vol. I/2: 1880.
- WÖLFFLIN VON E. (1854), *De Lucii Ampelii libro memoriali quaestiones criticae et historicae*, Göttingen.
- VETERE C. (1996), *Ampelio* 8, 15, *Orpheus*, nr 17/1: 85–89.
- ZAMAROVSKÝ V. (2006), *Encyklopedia mitologii antycznej*, Warszawa.
- ZINK M. (1866), Zum *Liber memorialis* des Ampelius, *Eos*, nr 2: 317–328.
- ZIOLKOWSKI A. (2010), *Storia di Roma*. Milano – Torino.